Silsila'e Muṭāla'a'e Sīrat

Sīraťu al-Rasūl ﷺ Kī Iqtesādī Ahammīyat

Shyakh al-Islām

Ḓŏkţar Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī

Roman Urdū Ţrānsliţāreţar

Dīwān Mŏḥsin Shāh

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مَوْلَایَ صَلِّ وَسَلِّمْ دَآئِمًا اَبَدًا

عَلٰی حَبِیْبِکَ خَیْرِ الْخَلْقِ کُلِّهِمِ

مُحَمَّدٌ سَیِّدُ الْکَوْنَیْنِ وَالثَّقَلَیْنِ

وَالْفَرِیْقَیْنِ مِنْ عُرْبٍ وَّمِنْ عَجَمِ

﴿صَلَّی اللهُ تَعَالٰی عَلَیْهِ وَعَلٰی آلِهٖ وَصَحْبِهٖ وَبَارَکَ وَسَلَّمَ﴾

Fihris

Mushtamalāt	Ṣafḥah
Pesh Lafẓ	09
1. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ aur maʿīshat kā taṣawurātī pǎhlū	14
(1) Muʿāshī sar-garmiyoṅ kī ahammīyat kā idrāk	14
i. Taṣawwure muʿāsh kī hamah jehatī	16
ii. Ṭalabe ḥalāl ek farẓ	17
iii. Jā'iz iqtiṣādī sar-garmiyoṅ aur meḥnat kī taʿrīf	18
iv. Zindagī ke muʿāshī isteḥkām kā taṣawwur	20
v. Kasbe maʿāsh kī pābandī kā taṣawwur	23
(2) Maʿīshat meṅ fasād ke asbāb kā tadāruk	29
Milkīyate amwāl kā taṣawwure amānat	29
(3) Iqteṣād fīl-maʿīshat kā taṣawwur	35

MUSHTAMALĀT	Ṣafḥah
Ṣarf aur ḳharch meṅ iqteṣād kā ḥukm	35
(4) Mu‘āshī tarjīḥāt kā munṣifānah ta‘ayyun	44
i. Afrāde mu‘āsharah kī ḥaqqe ma‘āsh meṅ barābarī	44
ii. Tafāwute rizq aur insānī waqār	47
iii. Ijtemā‘ī mafād kī inferādī mafādāt par tarjīḥ	49
iv. Irtekāze daulat kī maẕammat	53
2. Sīratu al-Rasūl ﷺ aur falāḥī ma‘īshat kā qiyām	55
(1) Afrāde mu‘āsharah par wujūbe kasbe rizq	56
(2) Ẕarā’e‘e ma‘īshat kī talāsh	57
(3) Zamīn aur us kī paidāwār meṅ ḥaq kī barābarī	61
(4) Zamīn kī tăḥdīd aur taqsīm	65
(5) Iqteṣādī wa mu‘āshī ḥuqūq kā taḥaffuẓ	65
(6) Nā-jāiz ẕārā’e‘e ma‘īshat kā eḥtesāb	74

Mushtamalāt	Ṣafḥah
(7) Eḥtekār- wa iktenāz kī mumāna'at	75
(8) Ḥarām zarā'e'e ma'īshat kā insedād	82
(9) Isrāf kī mumāna'at	83
3. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma'īshat-o mu'āsharat ka ta'alluq	87
(1) Mu'āshī ta'aṭṭul ek mu'āsharatī alamīyah	87
(2) Mu'āshī zimmah-dāriyoṅ aur mu'āsharatī martabah kā ta'alluq	91
(3) Mu'āsharatī iṣlāḥ meṅ mu'āshī 'unṣur kī ahammīyat	94
4. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma'īshat-o akhlāq kā ta'alluq	94
(1) Ma'īshat aur rūhe 'ibādāt	99
(2) Dīn mu'āshī ḥaq kī adā'egī kā nām hai	103
(3) Ġhurabā' kī 'izzate nafs kā eḥterām	113
(4) Mustaḥiqīn kī tauqīr-o ḥurmat: Ta'līmāte Nabawī صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ kī raushnī meṅ	114

MUSHTAMALĀT	Ṣafḥah

(5) Muʻāshī zimmah-dāriyān aur taqāẓā'e īmān	118
5. Sīratu al-Rasūl ﷺ aur maʻīshat-o riyāsat kā taʻalluq	119
(1) Riyāsat kī zimmah-dāriyāṅ	119
i. Ḥaqqe maʻāsh kī farāhamī	119
ii. Sīratu al-Rasūl ﷺ aur bunyādī ḥaqqe muʻāsh	123
iii. Ḥukmarān kī ăhlīyat: Muʻāshī masāwāt kā qiyām	124
iv. Ḥaẓrat ʻUmar رضی اللہ عنہ kī iqteṣādī iṣlāḥāt	127
v. Kafālate ʻāmmah kā niẓām aur riyāsat kī zimmah-dārī	129
vi. Zā'id māl kī taqsīm aur ḥukūmat kī zimmah-dārī	142
vii. Islāmī riyāsat meṅ bāhamī muʻāshī taʻāwun	151

Mushtamalāt

Mushtamalāt	Ṣafḥah
viii. Ijtemāʿī saṭḥ par kafālate ʿāmmah	155
(2) Muʿāshī kafālat kā dā'era'e kār	173
i. Ḥaqqe ḳhūrāk kī farāhamī	174
ii. Ḥaqqe libāṣ	188
iii. Ḥaqqe rahā'ish	192
iv. Ḥaqqe ẕarīʿa'e maʿāsh aur māli kafālat	193
(3) Munṣifānah maʿīshat ke liye lāzimī iqdāmāt	201
i. Jumlah amwāl meṅ ḥājat-mandoṅ kā ḥaqq	201
ii. Ẓarūrat se zā'id zamīn ba-ḥaqqe sarkār ẓabṭ	205
iii. Māle wirās̱at meṅ ġhurabā' kā sharʿī ḥaqq	206
iv. Adā'īgiye zakāt se ḥukme infāq sāqiṭ nahīṅ hotā	210
(4) Riyāsat ke imtenāʿī iqdāmāt	214
i. Sūdī maʿīshat: Hamah-gīr tabāhī	217

Mushtamalāt	Ṣafḥah
ii. Sūdī ma'īshat: Allāh se baġhāwat	218
iii. Sūd kī har nau' kī mumāna'at	220
iv. Sīratu al-Rasūl صَلَّى ٱللَّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur sūd-ḳhorī par wa'īd	221
(1) Sūd-ḳhorī bā'iṡe tabāhī wa barbādī	221
(2) Sūdī len den par Ḥuẕūr Nabīye Akram صَلَّى ٱللَّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ kā la'nat bhejnā	222
(3) Sūd-ḳhor kabhī Jannat meṅ dāḳhil nahīṅ hogā	223
(4) Sūd kā kam-tar darjah māṅ ke sāth zinā kī miṡl hai	223
(5) Sūd kā ek dirham (rūpyah) khānā çhattīs daf'ah zinā se ziyādah saḳht hai	225
(6) Sūd shirk ke barābar hai	226
(7) Sūd-ḳhor par 'aẕābe āḳhirat	226
Mā-ḥaṣal	227
Ma'āḳhaẕ-o Marāje'	230

Pesh Lafẓ

Ma'īshat insānī zindagī - chāhe woh inferādī ho yā ijtemā'ī - meṅ markaz-o măhwar kī ḥaisīyat rakhtī hai. Ko'ī bhī zimmah-dār tăhzb, naẓarīyah yā niẓāme zindagī ma'īshat se ṣarfe naẓar nahīṅ kar saktā. Islām āfāqī Dīn hote huwe ma'īshat ke bāb meṅ jāme' ta'līmāt kā Ḥāmile Dīn hai. Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī raushnī meṅ agar Islām ke 'aṭā kardah taṣawwurāte ma'īshat kā muṭāla'ah kiyā jā'e to ham dekhte haiṅṅ keh Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ ma'īshat kī naẓaryātī aur 'amalī wa iṭlāqī donoṅ ḥawāloṅ se baṛī wāẓeḥ aur jāme' ta'līmāt maujūd haiṅ.

Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se hameṅ ma'īshat ke taṣawwurātī wa naẓarīyāt păhlū ke ḥawāle se jāme' ma'lūmāt aur răh-numā'ī miltī hai. Jis kī raushnī meṅ yeh ḥaqīqat sāmne ātī hai keh zindagī meṅ mu'āshī sar-garmiyoṅ se ṣarfe naẓar kar ke nah ṣirf yeh keh Allāh ke 'aṭā kardah aḥkāmāt kī pairawī aur ḥuqūqul-'ibād kī adā'egī mumkin nahīṅ ho saktī bal-keh is ke sāth-sāth ijtemā'ī zindagī bhī inteshār kā shikār ho saktī hai. Tā-ham mu'āshī sar-garmiyoṅ kī ahammīyat par ġhair ẓarūrī zor, jo dūsrī dunyā ke niẓām-hā'e ma'īshat meṅ maujūd hai, ke natīje meṅ jin ḳharābiyoṅ ke zindagī meṅ dar āne kā andeshah hai un kā izālah bhī Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī raushnī meṅ sīrat kī 'aṭā kardah ta'līmāt se kiyā jā saktā hai. Taṣawwure ma'īshat meṅ muṭlaq milkīyat kī jagah amānat ke taṣawwur ko insānīyat ke liye

pǎhlī daf‘ah muta‘ārif karwāyā gayā jis ke natīje meṅ insān kī tamām-tar sar-garmiyoṅ kī jehat hī kullīyatan badal dī jātī hai.

Naẓarī ta‘līmāt ke ṣāth-sāth ma‘īshat ke bāb meṅ Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ‘amalī aur iṭlāqī ta‘limāt bhī purī sharḥ-o basṭ ke sāth muyassar ātī haiṅ. Falāḥī ma‘īshat kā qiyām, mu‘āsharat aur ma‘īshat-o riyāsat kā bāhamī ta‘alluq, woh bunyādī mayādīne tǎḥqīq haiṅ jin meṅ Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ta‘līmāt aur naẓā’ir ke sāth rǎh-numā’ī miltī hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne nah ṣirf falāḥī ma‘īshat ke qiyām ke liye wāẓeḥ rāh-numā’ī aur uṣūl-o ẓawābiṭ ‘aṭā kiye bal-keh is ḥaqīqat ko bhī wāẓeḥ kiyā keh mu‘āshare ke andar a‘lá aḳhlāqī iqdār kā qiyām bhī ṣeḥḥat-mand, munṣifānah aur ‘ādilānah niẓāme ma‘īshat hī ke ẕarī‘e mumkin hai. Jab bhī mu‘āsharah mu‘āshī ta‘aṭṭul kā shikār hogā us kā lāzimī natījah aḳhlāqī aur mu‘āsharatī iḳhtelāl kī ṣūrat meṅ niklegā.

Riyāsat kī saṭḥ par is amr kā ẕimmah-dār riyāsat kar ṭhǎhrāyā gayā hai keh woh afrāde mu‘āsharah kī mu‘āshī ẓaruratoṅ kī kafālat ke liye apnā bharppūr kirdār adā kare, us meṅ ḥā’il mawāne‘āt meṅ sare fehrist sūd hai jo ek ‘ādilānah niẓāme ma‘īshat kī rāh meṅ rukāwaṭ hai. In mawāne‘āt ko dūr karne ke liye ‘amalī naẓā’ir Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī hijrate Madīnah ke ba‘d Mu’āḳhāte Madīnah se le ke Ḳhulafā’e Rāshidīn ke zamānah mubārak tak wāẓeḥ minārah-hā’e nūr kī ṣūrat meṅ naẓar āte haiṅ.

Shayḳh al-Islām Prǒfesar Ḍǒkṭar Muḥammad Ṭāhir al-Qadrī madda ẓilluhū al-‘ālī kī zere naẓar taṣnīf meṅ Islām ke mu‘āshī niẓām ke naẓarī aur ‘amalī taṣawwurāt ko Sīratu al-Rasūl

ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī raushnī meṅ wāẕeḥ kiyā gayā hai. Yeh taṣnīf nah ṣirf Islām kī taʻalīmāt ko samajhne ke liye mumid-o muʻāwin hogī bal-keh daure jadīd ke muʻāshī ʻulūm kī taraqqī ke tanāẓur meṅ Islām kī muʻāshī taʻlīmāt kī tauẕīḥ-o tashrīḥ meṅ bhī mumid s̱ābit hogī.

Ḍŏkṭar Ṭāhir Ḥamīd Tanolī

Nāẓime tăḥqīq

Tăḥriqe Minhāj al-Qur'ān

Bismi Allāhi al-Raḥmāni al-Raḥīm

Qaumī zindagī kī tīn bunyādī jehatoṅ: Mu'āsharat, Ma'īshat aur Siyāsat meṅ se Ma'īshat ek bunyādī markazī aur măhwar ahammīyat kī ḥāmil jehat hai. Jis kī iṣlāh nah ṣirf Ma'īshat aur mu'āsharat ko bal-keh siyāsat ko aur min ḥaisul-majmū' purī zindagī ko muta'assir kartī hai. Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā is jehat se muṭāla'ah aise wāẕeḥ uṣūl farāham kartā hai jo zindagī ke mu'āshī păhlū meṅ āne wālī ḳharābiyoṅ kī iṣlāḥ aur us păhlū ke irteqā' ke ḥawāle se jumlah ṭaqāẕoṅ kā iḥāṭah kartā hai. Qaumī saṭḥ par mu'āshī zindagī meṅ isteḥṣālī, ḳhẉud-gāraẕānah aur mafād parastānah ṭarẕe 'amal woh bunyādī inḥerāf hai jo a'lá iqdār kī taḳhlīq, irteqā' aur isteḥkām meṅ sadde rāh ke ṭaur par ḥā'il răhtā hai. Kyoṅ-keh jab insānī ṭarze 'amal par ḥirṣ, lālach, buḳhl-o ḳīnah, ḳhẉud-ġharazī aur mafād parastī ġhālib ho jā'e to ijtemā'ī mafād kī ḳhāṭir mu'āshare se infāq, naf'a-baḳhshī aur faiz rasānī kā 'unṣur ġhā'ib ho jātā hai. Jis ke natīje meṅ jahāṅ irtekāz kā rujḥān paidā hotā hai wahāṅ mu'āshare ke 'ām afrād mu'āshī ta'aṭṭul kā shikār ho jāte haiṅ. Chunāṅcheh mu'āsharatī zindagī meṅ Tafāwut, har saṭḥ par mafād parastānah ṭarze 'amal ko janm detī hai. Ḳhẉud-ġharaẕī aur mafād parastī kī bunyādoṅ se uṭhne wālī ma'īshat mu'āshare kī siyāsī aur ijtemā'ī aqdār ko bhī pāmāl kartī hai, aur ek asiā mu'āsharah wujūd meṅ ātā hai jise apne aḳhlāqe razīlah aur ijtemā'ī baqā' ke taṣawwur se inḥerāf ke bā'is bil-āḳhir măḥkūmī aur ġhulāmī jaisī ṣūrate ḥāl kā sāmnā bhī karnā paṛtā hai. Indrīṅ ḥālāt is amr kī ẕarūrat hotī hai keh afrāde mu'āsharah ke dil se iflās kā ḳhauf raf'a kiyā jā'e. Mu'āshī ta'aṭṭul aur ġhair fiṭrī Tafāwut ko ḳhatm karne ke liye aisā

mu'assir iqteṣādī niẓām waẓ'a kiyā jā'e jahāṅ har shaḳhṣ kī taḳhlīqī jidd-o jăhd ba-ḥāl ho aur yeh us waqt tak mumkin nahīṅ hai jab tak mu'āshare meṅ rā'ij mu'āshī niẓām ke bunyādī taṣawuurāt, aqdār aur 'amalī iqdāmāt meṅ aisī bunyādī tabdiliyāṅ nah lā'ī jā'eṅ jo un aḥdāf ke ḥuṣūl ko yaqīnī banātī hoṅ. Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā is ḥawāle se muṭāla'ah in jumlah păhlū'oṅ kā iḥāṭah karte huwe hameṅ ek aisā lā'eḥa'e 'amal 'aṭā kartā hai jis se nah ṣirf mu'āshare meṅ āne wālī un mu'āshī ḳharābiyoṅ ko, jo ba-yak-waqt mu'āsharatī aur siyāsī aqdār ko maflūj kar saktī haiṅ, kā izālah kartā hai bal-keh afrāde mu'āsharah ko musbat mu'āshī ṭarze 'amal par gām-zan karne kā dā'iyah bhī paidā kartā hai. Is bāb meṅ ham Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke mu'āshī păhlū ke ḥawāle se darje zail jeḥāt kā jā'ezah le rahe haiṅ:

1. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma'īshat kā taṣawurātī păhlū
2. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur falāhī ma'īshat ka qiyām
3. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma'īsshat wa mu'āsharatī kā ta'alluq
4. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur aur ma'īshat wa aḳhlāq kā ta'alluq
5. Sīratu al-Rasūl صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma'īshat wa riyāsat kā ta'alluq

Ab in păhlū'oṅ kī tafṣīl bayān kī jātī hai:

1. Sīratu al-Rasūl ﷺ aur ma‘īshat kā taṣawurātī pǎhlū

Ko’ī bhī niẓāme zindagī us waqt tak wujūd meṅ nahīṅ ā saktā jab tak us ke pas-manẓar meṅ ko’ī wāẕeḥ taṣawwur, uṣūl aur ẕābiṭah maujūd nah ho. Islām kā mu‘āsī niẓām bhī un bunyādī taṣawwuṛāt aur ta‘līmāt par mabnī hai jo Qur’ān-o Sunnat se muyassar āte haiṅ. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne apne qaul-o ‘amal se Islām ke mu‘āshī niẓām ke ḳhadd-o ḳhāl aur un ke bunyādī taṣawwurāt nah ṣirf wāẕeḥ farmā’e bal-keh aisī ta‘līmāt ‘aṭā farmā’īṅ jo mu‘āshī rawayyoṅ aur rujḥānāt se nah ṣirf muḳhtalif thīṅ bal-keh āne wāle zamānoṅ ke liye ek rǎh-numā uṣūl qarār pā’īṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne maẕhab ke riwāyatī taṣawwur ke bil-kul bar-‘aks jahāṅ dunyā kī sar-garmiyoṅ ke qurbe Ḳhudā-wandī ke ḥuṣūl meṅ sadde rāh aur rukāwaṭ samjhā jātā thā, jā’iz aur durust mu‘āshī sar-garmiyoṅ kī ahammīyat ko bayān farmāyā aur insān kī ṭab‘īyat meṅ maujūd mu‘āshī mailānāt kī iṣlāh ke liye bunyādī taṣawwurāt maslan taṣawwure milkīyat waġhairah ko badalte huwe aisī ta‘līmāt ‘aṭā farmā’īṅ keh jin ke ūpar ‘amal paira hote huwe mu‘āshī zindagī ek aise ḥasīn e‘tedāl se bǎhrah-war ho sake jahāṅ ek ṭaraf taḳhlīqī mu‘āshī sar-garmiyāṅ faroġh pazīr raheṅ to dūsrī ṭaraf afrāde mu‘āsharah ke liye un taḳhlīqī aur mu‘āshī sar-garmiyoṅ se mustafīd hone aur un se naf‘a baḳhshī tak ke imkānāt pāne ke tamām rāste bhī khule raheṅ.

(1) Mu‘āshī sar-garmiyoṅ kī ahammīyat kā idrāk

Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ zindagī ke mu‘āshī pǎhlū kī ahammīyat wāẕeḥ naẓar ātī hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne naf‘a

mand māl kī ta'rīf kī hai aur us māl ke kamāne kī ḳhwāhish aur use ăḥsan ṭarīqe se ḳharch karne aur us māl ko mazīd samar-āwar banāne ko ẓarūrī qarār diyā hai aur aise ṣāḥibe ḥaisīyat shaḳhṣ ko sarāhā hai jo māl milne par shākir ho aur us māl ko logoṅ kī munfa'at aur ḳhair-ḳhwāhī ke liye ḳharch kare. Jab-keh is ẓimn meṅ siwā'e Allāh Ta'ālá kī ḳhwush-nūdī ke aur ko'ī chīz is ke peshe naẓar nah ho. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne

farmāyā:

نعم المال الصالح للمرء الصالح.(1)

"Woh kitnā hī aċhċhā māl hai jo kisī nek insān ke pās ho."

Aur irshāde Bārī Ta'ālá hai:

وَلَا تُؤْتُواْ ٱلسُّفَهَآءَ أَمْوَٰلَكُمُ ٱلَّتِي جَعَلَ ٱللَّهُ لَكُمْ قِيَٰمًا.(2)

"Aur tum be-samjhoṅ ko apne (yā un ke) māl ke supurd nah karo jinheṅ Allāh ne tumhārī ma'īshat kī ustuwārī kā sabab banāyā hai."

Is se is bāt kā ishārah miltā hai keh māl-o daulat zindagī kī ustuwārī meṅ mu'āwin-o madad-gār hote haiṅ.

(1) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 04:197, raqam: 17798
2. Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad, 112, raqam: 299

(2) Al-Nisā', 04: 05

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne māl ẕā’e‘ karne se man‘a farmāyā hai. Irshād farmāyā:

إنّ الله كره لكم ثلاثا : قيل وقال، وإضاعة المال، وكثرة السّؤال.(1)

"Allāh Ta‘ālá ne tumhāre liye tīn chīzeṅ nā-pasand farmā’īṅ haiṅ: qīl-o qāl, māl ke ẕayā‘ aur kasrate sawāl."

i. Taṣawwure mu‘āsh kī hamah jehatī

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ‘aṭā kardah ta‘līmāt meṅ mas’ala’e ma‘āsh ko barāhe rāst insānī zindagī meṅ nekī aur badī ke imtiyāz meṅ ek mu’assir bal-keh faiṣlah-kun ‘āmil qarār diyā hai. Ḥadīse Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī raushnī meṅ us kī ahammīyat kā andāzah is amr se lagāyā jā saktā hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

1. كاد الفقر أن كفراً.(2)

---

(1) 1. Bukhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu qawli Allāhi Ta‘ālá: lā yas’alūna al-nāsa ilḥāfā, 02: 537, raqam: 1407

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aqḍiyah, bābu nahyi ‘an kathraṫi al-su’āl, 03: 1340, raqam: 1715

3. Quḍā‘ī, Musnad al-Shihāb, 02: 155, raqam: 1088

(2) 1. Quḍā‘ī, Musnad al-Shihāb, 01: 342, raqam: 586

2. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 05:267, raqam: 6612

3. Abū Nu‘aym fī Ḥilyaṫ al-awliyā’, 03: 53

"Mumkin hai ġhurbat-o iflās (kā radde ʻamal) kufr kī ḥadd tak pahŏṅch jā'e."

Isī ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne zindagī ke eʻtedāl ko bhī mŏʻtadil muʻāshī sar-garmiyoṅ se mashrūṭ qarār diyā:

2. الإقتصاد في النفقة نصف المعيشة.[1]

"Ḳharch meṅ eʻtedāl ādhī maʻīshat hai."

3. ما عال من اقتصد.[2]

"Jis ne miyānah rawī iḳhtiyār kī woh mŏḥtāj nahīṅ hogā."

ii. Ṭalabe ḥalāl ek farẕ

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne rizqe ḥalāl ke ḥuṣūl ko farẕ qarār diyā hai.

1. طلب كسب الحلال فريضة بعد الفريضة.[3]

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Muʻjam al-awsaṭ, 07: 25, raqam: 6744
2. Bayhaqī fī Shuʻab al-īmān, 05: 254, raqam: 6567

(2) 1. Ṭabarānī fī al-Muʻjam al-kabīr, 10: 108, raqam: 10118
2. Haythamī fī Majmaʻ al-zawa'id, 10:252

(3) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 06: 128, raqam: 11695
2. Bayhaqī fī Shuʻab al-īmān, 06: 420, raqam: 8741
3. Quḍāʻī, Musnad al-Shihāb, 01: 104, raqam: 121
4. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma'thūr al-ḳhiṭāb, 02: 441, raqam: 3918
5. Abū Nuʻaym fī Ḥilyat al-awliyā' wa-ṭabaqāt al-aṣfiyā', 07:126

"Rizqe ḥalāl kī talāsh farẕ 'ibādat ke ba'd (sab se baṛā) farīẕah hai."

2. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne ek maqām par yūṅ irshād farmāyā:

إذا صليتم الصبح فلا تناموا عن طلب أرزاقكم، فإنّ نومة الصبحة يمنع الرّزق.(1)

"Jab ṣubḥ kī namāz adā kar lo to apne rizq kī ṭalab se ġhāfil ho kar so nah jā'o, kyoṅ-keh ṣubḥ kī nīṅd rizq ko rok detī hai."

iii. Jā'iz iqtiṣādī sar-garmiyoṅ aur meḥnat kī ta'rīf

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne meḥnat mazdūrī aur apnī ma'īshat ko saṅwārne ke liye jidd-o jăhd karne wāle kī ta'rīf kī aur mazdūr ko Allāh Ta'ālá kā dost qarār diyā hai.

1. عن رافع بن خديج، قال: قيل: يا رسول الله، أيّ الكسب أطيب؟ قال: عمل الرّجل بيده وكلّ بيع مبرور.(2)

"Ḥaẕrat Rāfi' bi Ḳhadīj raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī

---

(1) 1. Hindī fī Kanz al-'ummāl, 04: 21, raqam: 9299
2. Sha'rānī fī Kashf al-ġhummah 'an jamī' al-ummah, 02: 03

(2) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 04: 141, raqam: 17265
2. Hindī fī Kanz al-'ummāl, 04: 124, raqam: 9861
3. Ḳhaṭīb Tabrīzī fī Mishkāṫ al-maṣābīḥ, 02: 133, raqam: 2783

wa-sallam se pūçhā gayā: ya Rasūl Allāh! kaun-sī kamā'ī sab se pākīzah hai? Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: ādamī kā apne hāth se kamānā aur har jā'iz tijārat."

2. عن جابر بن عبد الله قال : قال رسول الله ﷺ: رحم الله عبدًا سمحًا إذا باع. سمحا إذا اشترى. سمحا إذا اقتضٰى.(1)

"Ḥaẓrat Jābir bin 'Abd Allāh se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Allāh Ta'ālá aise logoṅ par raḥam kartā hai jo ḳharīd-o faroḳht yā qarẓ kī wāpasī par dūsroṅ par shā'istah haiṅ aur un kā ḳhayāl rakhte haiṅ."

3. عن صخر الغامدى قال : قال رسول الله ﷺ: اللهم بارک لأمّتي في بكورها. قال : وكان إذا بعث سرية أو جيشًا بعثهم في أوّل النّهار. قال : وكان صخر رجلا تاجرًا فكان يبعث تجارته في أوّل النّهار فأثرى وكثر ماله.(2)

"Ḥaẓrat Ṣaḳhr Ġhāmidī raḍiya Allāhu 'anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Tijārāt, bābu al-samāḥaṫi fī al-buyu', 02: 742, raqam: 2203

(2) Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Tijārāt, bābu mā yurjá mina al-barakaṫi fī al-bukūr, 02: 752, raqam: 2236

farmāyā: ae Allāh! Merī ummat ko us kī ṣubḥ meṅ barkat de.”

“Rāwī bayān karte haiṅ keh jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ko’ī çhoṭā yā baṛā lashkar rawānah farmānā hotā to shurū‘ din meṅ rawānah farmāte.”

“Rāwī kăhte haiṅ keh Ḥaẕrat Ṣakhr raḍiya Allāhu ‘anhu tājir the. Woh apne tijāratī qāfile shurū‘ din meṅ rawānah karte to woh māl-dār ho ga’e aur un kā māl bŏhat baṛh gayā.”

Goyā Āp ne un awqāt kī bhī ta‘rīf aur nishān-dehī farmā’ī jo mu‘āshī sar-garmiyoṅ meṅ barkat kā ẕarī‘ah haiṅ.

iv. Zindagī ke mu‘āshī isteḥkām kā taṣawwur

Irshāde Rabbānī hai:

هُوَ ٱلَّذِى خَلَقَ لَكُم مَّا فِى ٱلۡأَرۡضِ جَمِيعًا.(1)

“Wohī hai hai jis ne sab kuçh jo zamīn meṅ hai tumhāre liye paidā kiyā.”

Ek aur maqām par irshād hai:

(1) Al-Baqarah, 02: 29

وَلَقَدْ مَكَّنَّٰكُمْ فِي ٱلْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَٰيِشَ ۗ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ۝ (1)

"Aur be-shak ham ne tum ko zamīn meṅ tamakkun-o taṣarruf 'aṭā kiyā aur ham ne us meṅ tumhāre liye asbābe ma'īshat paidā kiye, tum bŏhat hī kam shukr bajā lāte۝"

Isī ṭarḥ irshād farmāyā"

وَلَا تُؤْتُوا۟ ٱلسُّفَهَآءَ أَمْوَٰلَكُمُ ٱلَّتِي جَعَلَ ٱللَّهُ لَكُمْ قِيَٰمًا.(2)

"Aur tum be-samjhoṅ ko apne (yā un ke) māl ke supurd nah karo jinheṅ Allāh ne tumhārī ma'īshat kī ustuwārī kā sabab banāyā hai."

Is āya'e karīmah meṅ zindagī kī baqā' aur isteḥkām ke pǎhlū ko bayāṅ kiyā gayā hai. Fīl-ḥaqīqat māl wohī hai jis ke andar ṭab'an insānoṅ ke liye naf'a kā sāmān maujūd ho. Allāh Ta'ālá ne insānoṅ ko muḳhtalif ashyā' wa amwāl par milkīyat (ya'nī qabẓah wa taṣarruf) kā ḥaq is liye 'aṭā farmāyā hai keh use ba-rū'e kār lā kar woh un amwāl par meḥnat ṣarf kareṅ aur un ke andar taḳhlīq kī ga'ī ḳhwābīdah munfa'atoṅ aur ifādiyatoṅ ko ba-rū'e kār lā sakeṅ. Kyoṅ-keh māl ko jab tak kisī ke qabẓah-o taṣarruf meṅ meṅ nah diyā jā'e us ke bil-quwwah ifādiyat (potential utility) ko bil-fe'l ifādiyat (actual utility) meṅ nahīṅ badlā jā saktā. Agar is māl ke ḳhalqī aur ṭab'ī fawā'id-o s̲amarāt

(1) Al-A'rāf, 07: 10

(2) Al-Nisā', 04: 05

yūṅ-hī be-jān dūr az kār aur ‘amalan ġhair ṣūd mand ho kar paṛe raheṅge aur ḳhalqe Ḳhudā un se ṣaḥīḥ fā’edah nah uṭhā sake to is mamlūkah shai yā māl kī taḳhlīq kā maqṣad goyā pūrā hī nah ho pāyā jab-keh Allāh Ta‘ālá ne har shai kā maqṣae taḳhlīq hī ḳhalqe Ḳhudā ko fā’edah pahŏṅchānā qarār diyā hai.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne bhī apnī ta‘līmāt se mu‘āshare meṅ mu‘āshī isteḥkām paidā farmāyā. Jab sosā’iṭī ke mu‘āshī ḥālāt ijtemā‘ī ṭaur par aċhċhe nah the to Āp un logoṅ ko jin ke pās māl-o asbāb thā us meṅ dūsroṅ ko sharīk karne kī tarġhīb aur ḥukm irshād farmāyā tā-keh mu‘āshare meṅ mu‘āshī Tafāwut parwān nah chaṛh sake.

1. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

طعام الواحد يكفي الإثنين وطعام الإثنين يكفي الأربعة وطعام الأربعة يكفي الثمانية. (1)

“Ek ādamī kā khānā do ādmiyoṅ ke liye kāfī hotā hai, do ādmiyoṅ kā khānā chār ke liye aur chār ādmiyoṅ kā khānā āṭh ādmiyoṅ ke liye kāfī hota hai.”

2. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se farmāyā:

---

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ashribah, bābu faḍīlati al-muwāsāti fī al-ṭa‘āmi al-qalīl, 03: 1630, raqam: 2059

من كان معه فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له، ومن كان له فضل من زاد فليعد به على من لا زاد له، قال : فذكر من أصناف المال ما ذكر حتّى رأينا أنه لا حق لأحد منّا في فضل.[(1)]

"Tum meṅ se jis shaḳhṣ ke pās ẕarūrat se zā'id sawārī hai woh us ko lauṭā de jis ke pās nahīṅ hai. Jis ke pās ẕarūrat se zā'id sāmāne ḳhẉurd-o nosh hai woh use lauṭā de jis ke pās nahīṅ hai. Isī ṭarḥ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam muḳhtalif aṣnāfe māl kā zikr farmāte rahe yahāṅ tak keh ham ne samjhā keh ẕarūrat se zā'id kisī bhī shai meṅ hamārā ḥaq nahīṅ rahā."

v. Kasbe ma'āsh kī pābandī kā taṣawwur

Islām ke diye shewa'e taṣawwure ma'īshat ke tăḥt har shaḳhṣ ḥattál-qudūr kasbe ma'āsh kā pāband hai. Bilā 'uzre shar'ī tasāhul, ġhaflat aur kāhilī kī zindagī basar karne kī ijāzat nahīṅ hai. Qur'ān Ḥakīm ne jā-bajā Allāh Ta'ālá kī rāh meṅ ḳharch karne kī ahammīyat ko bayān kiyā hai aur is amr kī tarġhīb dī ga'ī hai keh Allāh Ta'ālá ke diye huwe māl meṅ se us kī rāh meṅ ḳharch kiyā jā'e. Infāq fī sabīlillāh kī yeh faẕīlat aur maqām tab hī muyassar ā'egā jab afrāde mu'āsharah ḥattal-maqdūr apnī tamām tar tawānā'iyoṅ ke ḥuṣūl rizqe ḥalāl ke liye ba-rū'e kār lā'eṅge. Kyoṅ-keh ek aisā mu'āsharah jahāṅ afrād, mu'āsharah kī taḳhlīqī sar-garmiyoṅ ke bajā'e 'uẕwe mŏ'aṭṭal ban jā'eṅ kisī ṭaur ek falāḥī aur ăhle infāq kā mu'āsharah nahīṅ ban saktā. So aise

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Luqaṭah, bābu istiḥbābi al-mu'āsāti bi-fuḍūli al-māl, 03: 1354, raqam: 1728

afrād ko Islāmī mu‘āsharah qaṭ‘an gawārā nahīṅ kartā. “Kasbe ma‘īshat” aur “ibteġhā’e rizq” kī ahammīyat ko Qur’ān Ḥakīm ne jā-bajā bayān kiyā hai:

1. فَإِذَا قُضِيَتِ ٱلصَّلَوٰةُ فَٱنتَشِرُوا۟ فِى ٱلْأَرْضِ وَٱبْتَغُوا۟ مِن فَضْلِ ٱللَّهِ.(1)

----- “Phir jab namāz adā ho chuke to zamīn meṅ muntashir ho jā’o aur (phir) Allāh kā faẓl (ya‘nī rizq) talāsh karne lago.”

2. وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَـٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ۝(2)

“Aur yeh keh insān ko (‘adl meṅ) wohī kuçh milegā jis kī us ne koshish kī hogī۝”

3. إِنَّ ٱلَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَٱبْتَغُوا۟ عِندَ ٱللَّهِ ٱلرِّزْقَ.(3)

“Be-shak tum Allāh ke siwā jin kī pūjā karte ho woh tumhāre liye rizq ke mālik nahīṅ pas tum Allāh kī bārgāh se rizq ṭalab kiyā karo.”

---

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāt, bābu fī ḥuqūqi al-māl, 02: 125, raqam: 1663

(1) Al-Jum‘ah, 62: 10

(2) Al-Najm, 53: 39

(3) Al-‘Ankabūt, 29: 17

4. وَءَاخَرُونَ يَضۡرِبُونَ فِي ٱلۡأَرۡضِ يَبۡتَغُونَ مِن فَضۡلِ ٱللَّهِ.(1)

"Aur "ba'ẕ" dūsre log zamīn meṅ safar kareṅge tā-keh Allāh kā faẕl talāsh kareṅ."

5. يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ كُلُواْ مِمَّا فِي ٱلۡأَرۡضِ حَلَٰلٗا طَيِّبٗا وَلَا تَتَّبِعُواْ خُطُوَٰتِ ٱلشَّيۡطَٰنِۚ إِنَّهُۥ لَكُمۡ عَدُوّٞ مُّبِينٌ۝(2)

"Ae logo! Zamīn kī chīzoṅ meṅ se jo ḥalāl aur pākīzah hai khā'o, aur Shayṭān ke rastoṅ par nah chalo, be-shak woh tumhārā khulā dushman hai۝"

6. لِّلرِّجَالِ نَصِيبٞ مِّمَّا ٱكۡتَسَبُواْۖ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٞ مِّمَّا ٱكۡتَسَبۡنَ.(3)

"Mardoṅ ke liye us meṅ se ḥiṣṣah hai jo unhoṅ ne kamāyā, aur 'aurtoṅ ke liye us meṅ se ḥiṣṣah hai jo unhoṅ ne kamāyā."

Aḥādīse mubārakah meṅ bhī kasbe ma'āsh kī ahammīyat bayān kī ga'ī hai:

1. قال رسول الله ﷺ: طلب كسب الحلال فريضة بعد الفريضة.(4)

(1) Al-Muzammil, 73, 20

(2) Al-Baqarah, 02: 168

(3) Al-Nisā', 04: 32

(4) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 06: 128, raqam: 11695
2. Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 06: 420, 8741

"Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: ḥalāl ma'īshat kā ṭalab karnā Allāh Ta'ālá ke farīẓah 'ibādat ke ba'd (sab se baṛā) farīẓah hai."

2. إنّ أطيب ما أكلتم من كسبكم.[(1)]

"Be-shak sab se pākīzah (rizq) jo tum khāte ho woh tumhāre hāthoṅ kī kamā'ī hai."

3. لا تناموا عن طلب أرزاقكم فيما بين صلاة الفجر إلى طلوع الشمس.[(2)]

"Fajr kī namāz se le kar ṭulū'e shams tak rizq kī jidd-o jehd kiye baġhair nīṅd nah karo."

4. إنّ من الذّنوب ذنوبًا لا يكفرها الصلاة ولا الصيام ولا الحج ولا العمرة قالوا : فما يكفرها يا رسول الله؟ قال : الهموم في طلب المعيشة.[(3)]

---

3. Quḍā'ī, Musnad al-Shihāb, 01: 104, 121

4. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma'thūr al-ḳhiṭāb, 02: 441, raqam: 3918

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Tijārāt, bābu mā lil-rajuli min māl, 02: 768, raqam: 2290

2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 07: 294, raqam: 36213

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 02: 179, raqam: 6678

4. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 06: 162, raqam: 25335

(2) 1. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma'thūr al-ḳhiṭāb, 05: 35, raqam: 7380

2. 'Ajlūnī fī Kashf al-ḳhafā, 02: 26, raqam: 1588

(3) 1. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 01: 38, raqam: 102

2. Haythamī fī Majma' al-zawa'id, 04: 64,

3. Abū Nu'aym fī Ḥilyaṫ al-awliyā', 06: 335

"Gunāhoṅ meṅ se kuçh gunā aise haiṅ jin kā kaffārah nah namāz hai, nah rozah, nah ḥajj aur nah hī 'umrah. Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ne 'arẕ kiyā: ya Rasūl Allāh! phir un kā kaffārah kyā hai? Farmāyā: ṭalabe ma'īshat kī fikr aur jidd-o jăhd."

5. اطلبو الرّزق في خبايا الأرض.(1)

"Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā keh tum apnī rozī zamīn ke paushīdah ḳhazānoṅ meṅ talāsh karo."

6. قال رسول الله ﷺ: التاجر الصدوق الأمين مع النبيين والصديقين والشهداء.(2)

"Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sachche aur amānat-dār

(1) 1. Abū Ya'lá fī Musnad, 07: 347, raqam: 4384
2. Aḥmad bin Ḥanbal fī Faḍā'il al-ṣaḥābah, 01: 313, raqam: 431
3. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 01: 274, raqam: 895
4. Quḍā'ī fī Musnad al-Shihāb, 01: 404, raqam: 694
5. Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 02: 78, raqam: 1234

(2) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitāb al-Buyū', bābu mā jā'a fī al-tujjār, 03: 515, raqam: 1209
2. 'Abd bin Ḥumayd, al-Musnad, 01: 299, raqam: 966
3. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 02: 365, raqam: 2745
4. Ibn Kathīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 01: 524
5. Ḥakīm Tirmīdhī, Nawādir al-uṣūl, 02: 85

tājir kā ḥashr Nabiyoṅ, Ṣiddīqoṅ aur Shahīdoṅ ke sāth hogā.”

7. قال : إنّ التّجار يبعثون يوم القيامة فجارا إلّا من اتقى الله وبرّ وصدق.(1)

“Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: Qiyāmat ke din tājir fāsiq-o fājir uṭheṅge magar yeh keh jinhoṅ ne parhezgārī, bhalā’ī aur sachchā’ī se kārobār kiyā ho (to woh is ḥālat meṅ nahīṅ uṭheṅge).”

8. خير الكسب كسب العامل إذا نصح.(2)

“Behtarīn kamā’ī mazdūr kī hai ba-sharṭe-keh woh ķhair-ķhwāhī aur bhalā’ī ke sāth kām wāle kā kām anjām de.”

9. إعط الأجير أجره قبل أن يجف عرقه.(3)

(1) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitāb al-Buyū‘ ‘an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā’a fī al-tujjār, 03: 515, raqam: 1210

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Tijārāt, bābu al-tawaqqī fī al-tijārah, 02: 726, raqam: 2146

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 11: 277, raqam: 4910

(2) 1. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma’thūr al-ķhiṭāb, 02: 180, raqam: 2910

2. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 04: 61, 98

3. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 01: 315, raqam: 1161

(3) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 06: 161, raqam: 11439

2. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 04: 97

3. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-ṣaġhīr, 01: 43, raqam: 34

“Mazdūr kī mazdūrī us ke pasīne ke ḳhushk hone se pǎhle adā karo.”

(2) Ma‘īshat meṅ fasād ke asbāb kā tadāruk

Milkīyate amwāl kā taṣawwure amānat

Mu‘āshī zindagī meṅ fasād aur ḳharābiyoṅ kī ek baṛi waj·h riwāyatī taṣawwure milkīyat hai. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne milkīyate amwā ke bāb meṅ yeh bunyādī uṣūl ‘aṭā farmāyā keh is se murād milkīyat nahīṅ mǎḥẕ amānat-o niyābat hai. Yahāṅ “Mālik” kā lafẓ ḥaqīqī ma‘ná meṅ nahīṅ faqaṭ Amīn aur Nā’ib ke ma‘ná meṅ bolā jātā hai. Islāmī naiẓāme ma‘īshat meṅ “milkīyat” kā yeh iẓāfī mafhūm sab se ziyādah bunyādī ḥaiṡīyat kā ḥāmil hai. Is taṣawwur kī waẓāḥat ke baġhair baqīyah uṣūl-o ẓawābit par guftgū lā-ḥāṣil aur ḳhalṭe mabḥaṡ ke siwā kuçh nah hogī. Is liye sab se pǎhle naẓme ma‘īshat meṅ “milkīyat” ke ma‘ná-o mafhūm ko muta‘ayyan karne ke liye us kī tauẓīḥ kī jātī hai.

Qur’ān Ḥakīm kā milkīyate amwāl meṅ amānat-o niyābat kā uṣūl mǎḥẕ ek taṣawwur nahīṅ kyoṅ-keh kisī ḥukm ko mǎḥẕ ek aḳhlāqī taṣawwur samajh lene aur qānūnī wa shar‘ī ḥaq taslīm kar lene meṅ bǒhat baṛā farq pāyā jātā hai. Agar amānat-o niyābat ko mǎḥẕ ek aḳhlāqī taṣawwur samajh liyā jā’e to is par niẓāme ma‘īshat qā’em nahīṅ ho saktā kyoṅ-keh mǎḥẕ aḳhlāqī taṣwwurāt is qābil nahīṅ hote keh un kī bunyād par ko’ī niẓām qā’em kiyā jā sake, jab tak un taṣawwurāt ko qānūnī wujūb kā darjah ḥāṣil nah ho jā’e. Chunāṅcheh Qur’āne Ḥakīm meṅ irshād hotā hai:

ءَامِنُواْ بِٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ وَأَنفِقُواْ مِمَّا جَعَلَكُم مُّسۡتَخۡلَفِينَ فِيهِ.(1)

"Allāh aur us ke Rasūl (ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam) par īmān lā'o aur us (māl-o daulat) meṅ se ḳharch karo jis meṅ us ne tumheṅ apnā Nā'ib (wa Amīn) banāyā hai."

Yahāṅ wāẓeḥ ṭaur par milkīyat ko "istiḳhlāf fīl-māl" qarār de diyā gayā hai. Jis ṭarḥ irshāde Ḳhudā-wandī hai:

وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمۡ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ لَيَسۡتَخۡلِفَنَّهُمۡ فِي ٱلۡأَرۡضِ كَمَا ٱسۡتَخۡلَفَ ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِمۡ.(2)

"Allāh ne aise logoṅ se waʻdah farmāyā hai (jis kā īfā' aur taʻmīl ummat par lāzim hai) jo tum meṅ se īmān lā'e aur nek ʻamal karte rahe woh ẕarūr unhīṅ ko zamīn meṅ ḳhilāfat (yaʻnī amānat iqtedār kā ḥaqq) ʻaṭā farmā'egā jaisā keh us ne un logoṅ ko (ḥaqqe) ḥukūmat baḳhshā thā jo un se păhle the."

Is āya'e karīmah meṅ yeh nuktah khol kar bayān kar diyā gayā hai keh Islāmī niẓāme siyāsat meṅ ḥukūmat aur iqtedār meṅ "istiḳhlāf fīl-arḍ" kā uṣūl kār-farmā hai. Isī ṭarḥ niẓāme maʻīshat meṅ milkīyate amwāl ko istiḳhilāf fīl-māl kā darjah diyā gayā hai.

(1) Al-Ḥadīd 57: 07

(2) Al-Nūr, 24: 55

Is se mustanbaṭ huwā keh nah to Islāmī niẓāme siyāsat meṅ ko’ī ḥukmarān rū’e zamīn par apne Āp ko ḥākime muṭlaq kăhlā saktā hai aur nah hī Islāmī niẓāme ma‘īshat meṅ ko’ī shaḳhṣ muṭlaqan milkīyat kā da‘wá kar saktā hai. Bal-keh donoṅ apnī apnī jagah par măḥẕ Amīn aur Nā’ib haiṅ lehāẕā donoṅ Mālike ḥaqīqī ke ḥukm ke pāband haiṅ aur kisī ko man mānī karne kā iḳhtiyār ḥāṣil nahīṅ.

Qur’ān Majīd ne isī bāt ko mazīd waẕāhat karte huwe irshād farmāyā:

وَمَا لَكُمۡ أَلَّا تُنفِقُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَلِلَّهِ مِيرَٰثُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِۚ.(1)

“Aur tumheṅ kyā ho gayā hai keh tum Allāh kī rāh meṅ ḳharch nahīṅ karte ḥālāṅ-keh āsmānoṅ aur zamīn kī sārī milkīyat Allāh hī kī hai (tum faqaṭ us Mālik ke Nā’ib ho).”

Islām ke taṣawwure niyābat-o amānat par ustuwār hone wālā mu‘āshī ḍhāṅchah kullīyatan ishterākī aur sarmāyah-dārānah, donoṅ niẓāmoṅ ke pesh kardah taṣawuurāt se yak-sar judā hai aur is meṅ ifrāṭ-o tafīrṭ se pāk ek mutawāzin ‘ādilānah niẓāme ma‘īshat kī ẓamānat dī ga’ī hai. Isī uṣūl ko ek dūsre maqām par yūṅ irshād farmāyā hai:

(1) Al-Ḥadīd 57: 10

وَهُوَ ٱلَّذِى جَعَلَكُمْ خَلَٰٓئِفَ ٱلْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَٰتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِى مَآ ءَاتَىٰكُمْ ۗ(1)

"Aur wohī hai jis ne tm ko zamīn meṅ Nā'ib banāyā aur tum meṅ se ba'ẕ ko ba'ẕ par darajāt meṅ baland kiyā tā-keh woh un (chīzoṅ) meṅ tumheṅ āzmā'e jo us ne tumheṅ (amānatan) 'aṭā kar rakhī haiṅ."

Yahāṅ bhī insān kī ḥaiṡīyat, amwāle dunyā kī bābat ḳhilāfat-o niyābat hī kī bayān kī ga'ī hai aur sāth hī yeh bhī wāẕeḥ kar diyā gayā hai keh yeh sab kuçh āzmā'ish ke liye hai. Ya'nī in amwāl ke sāth kuçh sharā'iṭ-o ẕawābiṭ aur maṣāleḥ wābastah haiṅ aur tumheṅ Nā'ib-o Amīn banāyā hī is liye gayā hai keh tumheṅ parkhā aur āzmāyā jā'e keh āyā tum is amānat ke jumlah ḥuqūq aur maṣāleḥ kī ri'āyat karte ho yā nahīṅ. Is liye ma'lūm huwā keh Īslāmī niẓāme ma'īshat meṅ "milkīyat 'alál-iṭlāq" kā taṣawwur sire se maujūd hī nahīṅ. Chunāṅcheh is niẓām ke aḥkām-o qawānīn apnī māhīyat aur mizāj ke e'tebār se muṭlaqan dūsre niẓāmoṅ se muḳhtalif haiṅ.

Ek aur maqām par yahī taṣawwur in alfāẓ meṅ wāẕeḥ kiyā gayā hai keh māl to fīl-ḥaqīqat Allāh kā hai aur woh tumheṅ faqaṭ baratne ke liye diyā gayā hai. Sitam bālā'e sitam yeh hai keh tum is par is ṭarḥ qābiẓ ho rahe ho keh dūsroṅ ko un kā ḥaq bhī nahīṅ denā chāhte. Irshāde Ilāhī hai:

(1) Al-An'ām, 05: 165

كُلًّا نُّمِدُّ هٰٓؤُلَآءِ وَهٰٓؤُلَآءِ مِنۡ عَطَآءِ رَبِّكَ ۚ وَمَا كَانَ عَطَآءُ رَبِّكَ مَحۡظُورًا ۝(1)

"Ham har ek kī madad karte haiṅ un (ṭālibāne dunyā) kī bhī aur un (ṭālibāne āḳhirat) kī bhī (ae Ḥabībe Mukarram! Yeh sab kuçh) Āp ke Rabb kī 'aṭā se hai aur Āp ke Rabb kī 'aṭā (kisī ke liye) mamnū' aur band nahīṅ hai۝"

Yahāṅ bhī wāẕeḥ ṭaur par amwāl-o asbāb ko faqaṭ 'aṭā'e Ilāhī qarār diyā gayā hai. Phir insān us kā Mālike muṭlaq kaise ban saktā hai? Wāẕeḥ rahe keh us kī ḥaiṡīyat faqaṭ muḥāfiẓ aur amīn hī kī hogī aur us meṅ har fard kī ẕimmah-dārī yeh hai keh woh apne maqbūẕah aur zere taṣarruf māl se jis ṭarḥ ḳhẉud fā'edah uṭhā rahā hai, dūsroṅ ko bhī uṭhāne de. Tab hī woh amānat meṅ sachchā hai warnah ḳhā'in aur ġhāṣib ṭhăhregā. Kyoṅ-keh āyate karīmah ne donoṅ ṣūratoṅ meṅ yeh sharṭ 'ā'id kar dī hai:

1. كُلًّا نُّمِدُّ هٰٓؤُلَآءِ.

2. وَمَا كَانَ عَطَآءُ رَبِّكَ مَحۡظُورًا.

Păhlī shiq kā mafhūm yeh hai keh amwāl wa asbābe dunyā par qābiẓ-o mutaṣarrif logoṅ ko yeh jān lenā chāhiye keh jis ṭarḥ ham ne in amwāl ke ẕarī'e un kī madad kī hai isī ṭarḥ ham dūsroṅ kī bhī madad karte haiṅ. Ya'nī bilā imtiyāz dūsroṅ kī

(1) Banī Isrā'īl, 17: 20

madad karnā bhī ham ne apne ẕimme le rakhā hai. Pas kisī ko kyā ḥaq pahŏṅchtā hai keh woh auroṅ tak us madad-o nuṣrate Ilāhī ke pahŏṅchne meṅ rukāwaṭ bane, bal-keh use to mǎḥẕ wāsiṭah banāyā gayā hai. Pas use apnā farīẕah adā karte rǎhnā chāhiye tā-keh har ek par yeh ne'mat jārī rahe.

Dūsrī shiq kā mafhūm insānoṅ ko yeh batlā rahā hai keh tumhāre Rabb kī 'aṭā-o baḳhshish kisī ke liye bhī band nahīṅ hai. Yeh ṭabaqātī taqsīm jo tum ne qā'em rakhi hai jis kā tum bar-malā iẓhār karte ho keh "Allāh ne hameṅ diyā hai, dūsroṅ ko mǎḥrūm rakhā hai so ham unheṅ kyoṅ deṅ?" Is kā ko'ī jawāz nahīṅ is nā-rawā ṭabaqātī taqsīm kā ḳhātimah honā chāhiye aur Allāh kī 'aṭā kardah taqsīm hī fiṭrī taqsīm hai jo qā'em rǎhnī chāhiye. Mu'āshare meṅ 'adl-o inṣāf kā daur daurah ho.

Irshāde Rabbānī hai keh – "Tumhāre Rabb kī 'aṭā-o baḳhshish har ek ke liye hai aur woh kisī par band nahīṅ" – ek 'ādilānah mu'āshare ke qiyām kā ẓāmin hai. Magar is kā niẓām yeh hai keh ba'ẓoṅ ko āzmāne ke liye ba'ẓoṅ kā wāsiṭa'e mu'āsh aur wasīla'e imdād banā detā hai. Ab agar kuçh log mu'āshare meṅ mǎḥrūm aur mu'āshī ta'aṭṭul kā shikār naẓar ā rahe haiṅ to woh mashīyate Ilāhī se nahīṅ bal-keh arbābe iqtedār wa iḳhtiyār ke ẓulm-o isteḥṣāl ke sabab se haiṅ. Jo un ke rāste meṅ rukāwaṭ ban ga'e haiṅ. Pas isteḥṣālī niẓām ma'īshat kī is rukāwaṭ ko rāste se dūr karnā hī ḥaqīqat meṅ mashīyate Ilāhī hai. Qur'ānī aḥkāme infāq isī maqṣūd ko pūrā karne ke liye utāre ga'e haiṅ. Isī uṣūl ke peshe naẓar Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

طعام الواحد يكفى الإثنين وطعام الإثنين يكفى الأربعة وطعام الأربعة يكفى الثمانية.[1]

"Ek ādamī kā khānā do ādmiyoṅ ke liye kāfī hotā hai, do ādmiyoṅ kā khānā chār ke liye aur chār ādmiyoṅ kā khānā āṯh ādmiyoṅ ke liye kāfī hota hai."

(3) Iqteṣād fīl-ma'īshat kā taṣawwur

Ṣarf aur ḳharch meṅ iqteṣād kā ḥukm

Jis ṭarḥ "kasbe mu'āsh" meṅ Āp ne yeh ẕarūrī qarār diyā keh ḥāṣil kardah shai "ḥalāl" ho "ḥarām" nah ho aur "ṭayyib" ho "ḳhabīs" nah ho. Isī ṭarḥ ṣarf aur ḳharch ke mu'āmale meṅ iqteṣād kā ḥukm farmāyā. Ṣarf aur ḳharch kā pǎhlū do ḥiṣṣoṅ meṅ munqasim hai ek kā ta'alluq inferādī zindagī se hai . Us ke muta'alliq irshād hai:

1. وَكُلُوا۟ وَٱشْرَبُوا۟ وَلَا تُسْرِفُوٓا۟ۚ.[2]

"Khā'o aur piyo aur ḥadd se ziyādah ḳharch nah karo."

2. وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا ۝ إِنَّ ٱلْمُبَذِّرِينَ كَانُوٓا۟ إِخْوَٰنَ ٱلشَّيَٰطِينِۖ.[3]

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ashribah, bābu faḍīlaṫi al-muwāsāṫi fī al-ṭa'āmi al-qalīl, 03: 1630, raqam: 2095

(2) Al-A'rāf, 07: 31

(3) Banī Isrā'īl, 17: 26, 27

"Aur (apnā māl) fuẕūl ḳharchī se mat uṛā'o۝ Be-shak fuẕūl ḳharchī karne wāle Shayṭān ke bhā'ī haiṅ, aur Shayṭān apne Rabb kā baṛā hī nā-shukrā hai."

In har do āyāt meṅ apnī jā'z aur ḥalāl kamā'ī ke ṣarf karne ko do sharṭoṅ ke sāth mashrūṭ kiyā gayā hai ek yeh keh "isrāf" nah ho aur dūsrī yeh keh "tabẕīr" nah ho.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā irshād hai:

1. الإقتصاد في النفقة نصف المعيشة.[1]

"(Āmadan-o ṣarf meṅ) miyānah-rawī mu'āshī zindagī kī ḳhwush-gawārī kā niṣf ḥiṣṣah hai."

2. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat Ka'b raḍiya Allāhu 'anhu se farmāyā:

أمسک علیک بعض مالک فهو خیر لک.

"Āpne māl meṅ se kuṣh bachā lo yeh tumhāre ḥaq meṅ behtar rahegā."

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 07: 25, raqam: 76744
2. Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 05: 254, raqam: 6568
3. Haythamī fī Majma' al-zawa'id, 01: 160
4. Munāwī fī Fayḍ al-qadīr, 03: 781

Tab Ḥaẓrat Ka‘b raḍiya Allāhu ‘anhu ne ‘arẓ kiyā: Ḳhaybar (kī zamīn) meṅ jo merā ḥiṣṣah hai woh maiṅ ne bachā liyā hai.(1)

3. Ḥaẓrat Ṣa‘d bin Abī Waqqāṣ raḍiya Allāhu ‘anhu ke is sawāl par – keh maiṅ apnā kul māl Ḳhudā kī rāh meṅ ba-zarī‘ah waṣīyat de ḍāltā hūṅ - Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

أن تدع ورثتک أغنياء خير من أن تدعهم عالة يتكففون النّاس في أيديهم.(2)

“Apne wuraṡā’ ko ṣāḥibe māl çhoṛnā is se behtar hai keh woh mŏḥtāj răh jā’eṅ aur bhīk māṅgte phireṅ.”

Is liye tihā’ī māl meṅ waṣīyat kar denā kāfī hai. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ḥadīthi Ka‘b ibn Mālik, 04: 1607, raqam: 4156

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Aymāni wa-al-nudhūr, bāb fīman nadhar,03: 240, raqam: 3317

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 08: 163

4. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 09: 74

5. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 03: 454

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb al-Nafaqāt, bābu faḍli al-nafaqah, 05: 2047, raqam: 5039

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 01: 173, raqam: 1488

3. Abū ‘Awānah fī al-Musnad, 03: 483, raqam: 5777

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 06: 268, raqam: 12345

وَٱلَّذِينَ إِذَآ أَنفَقُواْ لَمۡ يُسۡرِفُواْ وَلَمۡ يَقۡتُرُواْ وَكَانَ بَيۡنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا ۝(1)

"Aur (yeh) woh log haiṅ keh jab ḳharch karte haiṅ to nah be-jā uṛāte haiṅ aur nah taṅgī karte haiṅ aur in kā ḳharch karnā (ziyādatī aur kamī kī) un donoṅ ḥadoṅ ke darmiyān e'tedāl par (mabnī) hotā hai۝"

Is āyat kī ṭafsīr meṅ Ibn Kathīr farmāte haiṅ:

فشرع الله عدل بين الغالى فيه والجا في عنه لا إفراط ولا تفريط.(2)

"Pas Allāh Ta'ālá ne is meṅ ġhulū karne wāle aur is se e'rāẓ karne wāle ke darmiyāṅ 'adl qā'em kar diyā baġhair ifrāṭ-o tafrīṭ ke ya'nī is meṅ nah ifrāṭ rahā aur nah tafrīṭ."

Phir tabzīr se nafrat dilāte huwe mubazzir ko Shayṭān kā ham-sar banāyā aur isī qism kī aur bhī āyār mumāna'ate tabzīr meṅ nāzil hū'ī haiṅ.

1. Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin Mas'ūd aur 'Abd Allāh bin 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhumā farmāte hain ḥaq ke ḳhilāf har qism ke ṣarf aur ḳharch kā nām "tabzīr" hai.

2. Mujāhid kăhte haiṅ keh agar ek shaḳhṣ ne nā-ḥaq ṣarf kar diyā to yeh tabzīr hai.

(1) Al-Furqān, 25: 68

(2) Ibn Kathīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 02: 89

3. Qatādah kăhte Tabẕīr nām hai māl ko Allāh Ta‘ālá kī nā-farmānī, nā-ḥaq aur fasād ke mawāqe‘ meṅ ṣarf karne kā.(1)

4. Imām Aḥmad raḥmați Allāhi ‘alayh ba-riwāyat Hāshim raḥmați Allāhi ‘alayh Ḥaẓrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh unhoṅ ne famrāyā: Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmate aqdas meṅ Banī Tamīm kā ek shaḳhṣ ḥāẓir huwā aur ‘arẓ kiyā keh maiṅ bŏhat māl-dār hūṅ aur mere ăhl-o ‘iyāl bhī haiṅ aur mehmān-dārī bhī ḳhāṣī hotī răhtī hai to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam mujhe yeh batā’iye keh maiṅ kis ṭarḥ ḳharch karūṅ, aur is mu‘āmale meṅ kyā karūṅ? Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: ape māl se păhle zakāț nikāl agar woh zakāț kī miqdār ko pahŏṅchtā hai us ke liye zakāț māl ko ḳhabāsat se pāk kar detī hai aur phir aqribā’ ke sāth mālī ṣilah-raḥimī kar aur ṣā’il musāfir aur miskīn ke ḥuqūq kī adā’igī kar. Us shaḳhṣ ne ‘arẓ kiyā: ya Rasūl Allāh! Is tamām tafṣīl ko jām‘e aur muḳhtaṣar alfāẓ meṅ farmā dījiye (keh maiṅ is ko dastūre zindagī banā lūṅ) tab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh āyat paṛh kar sunā dī:

وَءَاتِ ذَا ٱلْقُرْبَىٰ حَقَّهُۥ وَٱلْمِسْكِينَ وَٱبْنَ ٱلسَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا ﴿٢٦﴾(2)

(1) Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 5: 52

(2) Banī Isrā’īl, 17: 26

"Aur qarābat-dāroṅ ko un kā ḥaq adā karo aur mŏhtājoṅ aur musāfiroṅ ko bhī (do) aur (apnā māl) fuẓūl

ḳharchī se mat uṛā'o۝"

Sā'il ne yeh sun kar 'arẓ kiyā keh bas yeh mere liye kāfī hai.(1)

Aur Imām Rāzī raḥmatu Allāhi 'alayh āyat - والذین اذا أنفقوا لم یسرفوا ولم یقتروا وکان بین ذلک قواماً - kī tafsīr meṅ likhte haiṅ:

"Isrāf aur Tabẕīr ke muta'alliq Mufassirīn ne muḳhtalif wujūh bayān kī haiṅ un meṅ se qawī-tar yeh hai keh "إنّه تعالی وصفهم بالقصد الّذی هو بین الغلو والتقصیر" Allāh Ta'ālá ne apne nek bandoṅ kā yeh waṣf bayān kiyā hai keh woh ma'īshat ke mu'āmalah meṅ miyānah-rawī iḳhtiyār karte haiṅ nah be-jā ġhulū karte haiṅ nah be-maḥall barat·te haiṅ. Isī liye Qur'ān 'Azīz meṅ dūsrī jagah Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ko is ṭarḥ muḳhaṭab kiyā gayā hai:

وَلَا تَجۡعَلۡ يَدَكَ مَغۡلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبۡسُطۡهَا كُلَّ ٱلۡبَسۡطِ.(2)

"Aur nah apnā hāth apnī gardan se bāndhā huwā rakho (keh kisī ko kuçh nah do) aur nah hī use sārā kā sārā khol do (keh sab kuçh hī de ḍālo)."

(1) 1.Ibn Kat͟hīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 3: 37

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 136, raqam: 1247

(2) Banī Isrā'īl, 17: 29

Aur āyat “كان بين ذالک قواما” meṅ qawām se e‘tedāl aur darmiyānī rāh murād hai ya‘nī miyānah-rawī un kā shi‘ār hai.[(1)]

Ḥaẕrat Abū Dardā’ raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

من فقه الرجل رفقه في معيشة.[(2)]

“Kisī shaḳhṣ kī dānā’ī meṅ se yeh bāt bhī hai keh woh apnī ma‘īshat meṅ narmī (e‘tedāl) iḳhtiyār kare.”

In tamām ḥawālah-jāt kā ḥāṣil yeh hai keh nuṣūṣe Qur’ān-o Ḥadīs̲ “ma‘īshat” meṅ ṣarf aur ḳharch ke muta‘alliq yeh chand bāteṅ bunyādī ṭaur par ẕarūrī qarār dī ga’ī haiṅ.

1. Ṣarfe māl meṅ nah “isrāf” durust hai nah “tabẕīr” aur nah “taqtīr” aur tīnoṅ lafāẓ kā mafhūm Islāmī iṣṭelāḥ ke muṭābiq murād hai nah keh ṣirf luġhawī ma‘ná ke muṭābiq.

2. Miyānah-rawī (iqteṣād) hī ma‘īshat kī ‘ādilānah rāh hai aur ṣāleḥ ijtemā‘ī niẓāme ma‘īshat ke liye ek ẕarī‘ah.

3. “Fard” chūṅ-keh jism jamā‘at kā ek ‘uẕw hai is liye us kī inferādī āmadanī par ijtemā‘ī ma‘īshat ke ḥuqūq bhī ‘ā’id

(1) Rāzī, al-Tafsīr al-Kabīr, 24: 95

(2) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 194, raqam: 21742
2. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 4: 74
3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 124, raqam: 34688
4. Ṭabarānī fī Musnad al-shāmīyīn, 2: 352, raqam: 1482
5. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma’t̲h̲ūr al-ḳhiṭāb, 4: 6, raqam: 6010
6. Abū Nu‘aym fī Ḥilyaṫ al-awliyā’, 1: 211

haiṅ aur jis qadr woh kamātā hai usī nisbat se yeh ḥuqūq is par ziyādah hote jāte haiṅ aur Islāmī iṣṭelāḥ meṅ is kā nām “infāq fī sabīlillāh” hai.

4. Inferādī ma‘īshat meṅ apnī aur apne ăhl-o ‘iyāl kī quwwate lā-yamūt aur sātir ‘aurat libās aur ẓarūrate rahā’ish ke muṭābiq makān tamām ḥuqūq se muqaddam aur farẓe awwalīn hai aur is ke ba‘d dīgar tafāṣīl haiṅ jin kī ijmālī waẓāḥat yeh hai:

Alif) Agar woh ṣāḥibe niṣāb hai to sab se păhle ṣadaqāte wājibah (zakāt̤ waġhairah) kā adā karnā us ke zimme farẓ hai goyā is ṣūrat meṅ ijtemā‘ī ḥaq inferādī ḥaq par muqaddam hai.

Bā) Ṣadaqāte wājībah kī adā’ ke bā-wujūd “inferādī māl” par kuçh aur bhī ijtemā‘ī ḥuqūq ‘ā’id haiṅ isī liye Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshād hai: “إِنَّ فِي الْمَالِ لَحَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ” masalan agar baitul-māl kā ḳhazānah har shākhṣ kī inferādī ma‘īshat ke liye pūrā nah ho sake to “Ḳhalīfah” jabran ăhle daulat se māl ḥāṣil kar ke us kamī ko pūrā kar saktā hai agarcheh woh arbābe daulat, ṣadaqāte wājibah kī adā’egī se subuk-dosh ho chuke hoṅ.(1)

(1) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāt̤, bābu mā jā’ anna fī al-māl, 3: 48, raqam: 659

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 84, raqam: 7034

3. Sa‘īd bin Manṣūr, al-Sunan, 5: 100, raqam: 926

4. Suyūṭī, Sharḥ Sunan Ibn Mājah, 1: 128, raqam: 1789

5. Munāwī fī Fayḍ al-qadīr, 2: 472

Jīm) ‘Ām insānī hālāt meṅ ṣadaqāte nāfilah ya‘nī “ḥuqūqe s̲ānawī” aisī ḥālat meṅ adā kiye jā’eṅ keh apne aur apne ăhle-o ‘iyāl ke liye māl kā ek ḥiṣṣah măḥfūẓ rahe tā-keh woh muflish-o qallāsh ho kar nah răh jā’eṅ. Is kī ta‘bir yūṅ bhī kī jā saktī hai keh us ko mustaqbil ke liye apne aur ăhl-o ‘iyāl ke liye kuçh pas-andāz kar rakhnā munāsib hai. Chunāṅcheh ḥadīs̲ - “خير الصّدقه ماكان عن ظهر غنى”[(1)] - Isī jānib ishārah kartī hai.

Dāl) Ḳhāṣ ḥālāte insānī meṅ “ايثار على النفس” aulá aur afẓāl hai ya‘nī agar insānī nufūs ẓabṭe nafs aur ṣabr ke darja’e kamāl par fā’iz haiṅ to infāq fī sabīliillāh meṅ tamām māl ko ṣard kar denā măḥbūb hai. Chunāṅcheh āyat - ﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ [(2)] “In ko agar z̲ātī ḥājat bhī hotī hai tab bhī woh (Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum) dūsroṅ ko ḳhwud par tarjīḥ dete haiṅ” aur ḥadīs̲ Abū Dharr Ġhifārī raḍiya Allāhu ‘anhu أفضل الصّدقة جهد من مقل.[(3)] (Sab se behtarīn ṣadqah usī shaḳhṣ kā

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāț, bābu lā ṣadaqața illā ‘an ẓahri ‘ġhiná, 2: 518, raqam: 1360

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāț, bābu bayāni anna al-yada al-‘ulyā, ḳhayrun mina al-yadi al-suflá, 2: 717, raqam: 1036

3. Ibn Ḳhuzaymah fī al-Ṣaḥīḥ, 4: 92, raqam: 2436

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 8: 149, raqam: 3363

(2) Al-Ḥashr, 59: 09

(3) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 180, raqam: 7561

hai jo qalīlul-māl ho kar māl ko Ḳhudā kī rāh meṅ ḳharch kar ḍāltā hai) – isī ṭaraf ishārah kartī hai.

Aur Sayyidinā Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu kā ek mauqa‘ah par tamām māl ko Ḳhudā kī rāh meṅ pesh kar denā isī mas’alah kī jānib rāh-numā’ī kartā hai. Inferādī ma‘īshat meṅ “iqteṣād” (miyānah-rawī) maṭlūb hai aur “iktenāz” (ijtemā‘ī ḥuqūq ko naẓar-andāz kar ke daulat ko zaḳhīrah karnā) aur “eḥtekār” (nā-jā’iz wasā’il ma‘īshat se māl ikaṱhṱhā karnā) ḥarām aur mardūd hai aur inferādī daulat, ijtemā‘ī daulat ke liye ek zarī‘ah hai nah keh us ke liye saṅge rāh.

(4) Mu‘āshī tarjīḥāt kā munṣifānah ta‘ayyun

i. Afrāde mu‘āsharah kī ḥaqqe ma‘āsh meṅ barābarī

Āp ke ‘aṭā kardah mu‘āshī ūsūloṅ aur raḥ-numā’ī ke muṭābiq aṣl rizq aur ḥaqqe ma‘āsh meṅ sab insān barābar haiṅ. Farq aur Tafāwut ṣirf darajāt meṅ hai. Aṣl rizq aur ḥaqqe ma‘āsh meṅ khānā, pīnā, libās, rahā’ish, bunyādī ta‘līm aur ‘ilāj mu‘ālajah jaisī tamām bunyādī ẓarūrīyāt ā jātī haiṅ. Jin meṅ tamām insān barābar ke ḥaqq-dār ke ṭaur par shāmil haiṅ. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَقَدَّرَ فِيهَآ أَقْوَٰتَهَا فِىٓ أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَآءً لِّلسَّآئِلِينَ ۝ [1]

“Aur is meṅ (jumlah maḳhlūq ke liye) ġhizā’eṅ (aur sāmane ma‘īshat) muqarrar farmā’e (yeh sab kuçh us ne) chār dinoṅ (ya‘nī chār irtiqā’ī zamānn) meṅ

(1) Ḥā-Mīm al-Sajdah, 41: 10

mukammal kiyā, (yeh sārā rizq aṣlan) tamām ṭalab-gāroṅ (aur ḥājat-mandoṅ) ke liye barābar hai۝"

Is āyate karīmah kā yahī mafhūm ka'ī Mufassirīne kirām ne bayān kiyā hai. Mulāḥaẓah ho:

والمعنى : وقدر فيها أقواتها سواء للمحتاجين واختاره طبرى.(1)

"Aur is āyat وَقَدَّرَ فِيْهَا اَقْوَاتَهَا kā ma'ná hai keh yeh tamām mŏḥtājoṅ ke liye barābar hai, aur is qaul ko Imām Ṭabarī ne iḳhtiyār kiyā hai."

Qur'ān Ḥakīm ne Sūrah Rūm meṅ bhī yahī uslūb iḳhtiyār karte huwe is taṣawwur ko mazīd waẓāḥat ke sāth bayān kiyā hai:

ضَرَبَ لَكُم مَّثَلًا مِّنْ أَنفُسِكُمْ هَل لَّكُم مِّن مَّا مَلَكَتْ أَيْمَٰنُكُم مِّن شُرَكَآءَ فِي مَا رَزَقْنَٰكُمْ فَأَنتُمْ فِيهِ سَوَآءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنفُسَكُمْ كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ ٱلْآيَٰتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ۝(2)

"Us ne (nukta'e tauḥīd sa-mjhāne ke liye tumhāre liye tumhārī ẕātī zindagiyoṅ se ek mis̠āl bayān farmā'ī hai keh kyā jo (lauṅḍī, ġhulām) tumhārī mil meṅ haiṅ us māl meṅ ho ham ne tumheṅ 'aṭā kiyā hai shirākat-dār

(1) 1. Qurṭubī fī al-Jāmi' li-aḥkām al-Qur'ān, 1: 256
2. Ṭabarī, Jāmi' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān, 24: 96
3. Ibn Kat̲h̲īr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 4: 94
(2) Al-Rūm, 30: 28

haiṅ, keh tum (sab) us (milkīyat) meṅ barābar ho jā'o. (Mazīd yeh keh kyā) tum un se isī ṭarḥ ḍarte ho jis ṭarḥ tumheṅ apnoṅ kā ḳhauf hotā hai (nahīṅ) is ṭarḥ ham 'aql rakhne wāloṅ ke liye nishāniyāṅ khol kar bayān karte haiṅ (keh Allāh kā bhī is kī maḳhlūq meṅ ko'ī shark nahīṅ hai)۝"

Yahāṅ bhī "فانتم فيه سواء" kā e'lān, bunyādī ḥaqqe ma'āsh meṅ sab kī barābarī kā qaṭ'ī s̱ubūt ke ṭaur par ā'īnah-dār hai jise darajāte rizq meṅ Tafāwut ke munāfī hargiz nahīṅ gardānā jā saktā. Is kā mafād ijmālan yeh hai keh ẓarūrīyāte zindagī se ko'ī bhī măḥrūm nah răhne pā'e magar yeh ẓarūrī nahīṅ keh har ek ko nau'īyat-o māhīyat ke e'tebād se un kī farāhamī ek jaisī ho bal-keh har shai meṅ yeh farq-o Tafāwut fiṭrī aur niẓāme qudrat kā ḥiṣṣah hai. Magar donoṅ kī ḥadeṅ alag-alag haiṅ. Ḥaqqul-ma'āsh meṅ barābarī kī apnī ḥadd hai aur darajāte mu'āshī meṅ Tafāwut kī apnī ḥadd hai. Jis ṭarḥ barābarī kā ḥaqqe Tafāwut ko nahīṅ miṭā saktā, isī ṭarḥ yeh ḥaq bhī kisī ko nahīṅ pahŏṅchtā keh Tafāwut ke nām par ḥaqqe ma'āsh kī barābarī kā ḳhātimah kar de. Bal-keh kisī bhī farde mu'āsharah ke mu'āshī ḥuqūq kī nafī nahīṅ kī jā saktī. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Ṣaḥāb'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum se farmāyā:

من كان معه فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له، ومن كان له فضل من زاد فليعد به على من لا زاد له، قال : فذكر من أصناف المال ما ذكر حتى رأينا أنه لا حق لأحد منّا في فضل.(1)

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Luqaṭah, bābu istiḥbābi al-mu'āsāṫi bi-fuḍūli al-māl, 3: 1354, raqam: 1728

"Tum meṅ se jis shaḳhṣ ke pās ẓarūrat se zā'id sawārī hai woh us ko lauṭā de jis ke pās nahīṅ hai jis ke pās ẓarūrat se zā'id sāmāne ḳhwurd-o nosh hai woh use lauṭā de jis ke pās nahīṅ hai. Isī ṭarḥ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam muḳhtalif aṣnāfe māl kā ẕikr farmāte rahe yahāṅ tak keh ham ne samjhā keh ẓarūrat se zā'id kisī bhī shai meṅ hamārā ḥaq nahīṅ rahā."

ii. Tafāwute rizq aur insānī waqār

Isī ṭarḥ darajāte rizq meṅ pā'e jāne wāle tadāwat ke ḥawāle se Qur'ān Majīd ne ek bunyādī nuktah yūṅ wāẓeḥ kiyā hai. Irshād farmāyā:

أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَۚ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَاۚ وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَٰتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضًا سُخْرِيًّاۗ.(1)

"Kyā Āp ke Rabb kī raḥmate (nubūwat) ko yeh log taqsīm karte haiṅ? Ham in ke darmiyān dunyawī zindagī meṅ un ke (asbābe) ma'īshat ko taqsīm karte haiṅ aur ham hī un meṅ se ba'ẓ ko ba'ẓ par (wasā'il-o daulat meṅ) darajāt kī fauqīyat dete haiṅ (kyā ham yeh is liye

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāṫ, bābu fī ḥuqūqi al-māl, 2: 125, raqam: 1663

(1) Al-Zuḳhruf, 43: 32

karte haiṅ) keh in meṅ se ba‘ẓ (jo amīr haiṅ) ba‘ẓ (ġharīboṅ) kā maẕāq uṛā’eṅ.”

Pas ek Islāmī mu‘āshare meṅ jahāṅ tamām afrād ke liye bunyādī ḥaqqe ma‘āsh meṅ musāwāt kā ḥukm diyā gayā hai, wahāṅ darajāte rizq meṅ Tafāwut kā taṣawwur bhī maujūd hai. Lekin yeh Tafāwut ṣirf marātibe rizq meṅ rawā hai bunyādī ḥaq meṅ nahīṅ. Tafāwute rizq meṅ yeh Tafāwut taqāẓā’e rabūbīyat aur ḥikmate eḥtesābe Ilāhīyah par mabnī hai. Jab-keh insānoṅ kī ṭaraf se mustaḥiqīn ko bunyādī ḥaqqe ma‘īshat se măḥrūm rakhnā Bārī Ta‘ālá kī Ḳhāliqīyat, Rabūbīyat aur Raḥmānīyat ke munāfī hai.

Yahī sabab hai keh Qur’ān Ḥakīm ne darajāte rizq meṅ Tafāwut ko āzmā’ish qarār dete huwe yūṅ irshād farmāyā:

وَرَفَعَ بَعۡضَكُمۡ فَوۡقَ بَعۡضٖ دَرَجَٰتٖ لِّيَبۡلُوَكُمۡ فِي مَآ ءَاتَىٰكُمۡۗ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ ٱلۡعِقَابِ.(1)

“Aur tum meṅ se ba‘ẓ ko ba‘ẓ par darajāt meṅ baland kiyā tā-keh woh un (chīzoṅ) meṅ tumheṅ āzmā’e jo us ne tumheṅ (amānatan) ‘aṭā kar rakhī haiṅ. Be-shak Āp ka Rabb (‘aẕāb ke ḥaqq-dāroṅ ko) jald hī sazā dene wālā hai”

Yeh āzmā’ish is liye hai keh insān ḥukme Ilāhī ke muṭābiq dūsroṅ ke ḥaq meṅ apne ūpar ‘ā’id hone wālī ẕimmah-dārī kis ḥadd tak pūrī kartā hai. Agar woh yeh ẕimmah-dārī nibhāne meṅ kotāhī kartā hai to woh apne jurm kī saṅgīnī ke

(1) Al-An‘ām, 06: 165

muṭābiq sazā kā ḥaqq-dār hai aur Qur’ān kī naẓar meṅ sazā kī ek ṣūrat is ne‘mat se măhrūm kar diyā jānā bhī hai. Jis kā ḥaq Islāmī riyāsat ko ḥāṣil hai.

Ya‘nī agar ko’i shaḳhṣ apnī riẓā’-o raġhbat se Allāh Ta‘ālá ke diye huwe māl-o daulat se măḥrūmul-ma‘īshat afrād kā ḥaq adā nahīṅ kartā to riyāsat ko yeh qānūnī ḥaq ḥāṣil hogā keh woh us ḥukman ẓarūrat se ẓā’id çhīn kar mustaḥiqīn meṅ taqsīm kar de.

iii. Ijtemā‘ī mafād kī inferādī mafādāt par tarjīḥ

Milkīyat ke mundareja’e bālā taṣawwur meṅ inferādī milkīyat kī nafī nahīṅ kī ga’ī. Qur’ān Ḥakīm ne jahāṅ-jahāṅ bhī infāq fī sabīlillāh kī tarġhīb dī hai wahāṅ afrāde mu‘āsharah kī milkīyat ko taslīm karte huwe yeh tarġhīb dī ga’ī hai:

وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ۝(1)

“Aur un ke amwāl meṅ sā’il aur măḥrūm (sab ḥājat-mandoṅ) ḳā ḥaq muqarrar thā۝”

In aur dīgar āyāt se yeh ḥaqīqat sāmne ātī ha keh islām ne inferādī ḥaqq-o mafād ko taslīm kiyā aur use jā’iz qarār diyā hai magar ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾(2) (Wohī hai jis ne sab kuçh jo zamīn meṅ hai tumhāre liye paidā kiyā) ke miṣdāq bunyādī ḥaqqe ma‘īshat ke ḥawāle se “مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا” ko afrāde mu‘āsharah ke liye mubāḥ qarār diyā. Is ṭarḥ kisī farde wāḥid yā afrāde jamā‘at ko Islāmī

(1) Al-Dhāriyāt, 51: 19

(2) Al-Baqarah, 02: 29

mu‘āshare meṅ hargiz yeh ḥaq ḥāṣil nahīṅ hogā keh unheṅ mu‘āshī mafād ke aise ḥuqūq kā mālik banā diyā jā’e jo “mafāde ‘āmmah” ke ḳhilāf ho. Bal-keh jahāṅ bhī inferādī mafād kī waj·h se ijtemā‘ī mafād par zad paṛtī ho wahāṅ ijtemā‘ī mafād ko inferādī mafādāt par tarjīḥ dī jā’egī Islāmī ma‘īshat ke is bunyādī uṣūl kī waẓāḥar darje zail aḥādīse mubārakah se hotī hai:

1. عن أبيض بن حمال أنه وفد إلى رسول الله ﷺ فاستقطعه الملح قال ابن المتوكّل الّذى بمأرب فقطعه له فلمّا أن ولّى قال رجل من المجلس : أتدرى ما قطعت له إنّما قطعت له الماء العدّ قال : فانتزع منه.[(1)]

“Ḥaẓrat Abyaḍ bin Ḥammāl raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh wooh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwe aur Ma’ārib meṅ namak kī jo jhīl thī us ko ‘aṭīyah ke ṭaur par māṅgā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ijāzat de dī. Ek shaḳhṣ ne yeh dekh kar ‘arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Āp ne nama kā hameshah jārī răhne wālā ḳhazānah kyoṅ us ke ḥawāle kar diyā hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne woh us kī aṣl ḥaqīqat se āgāhī ke ba‘d wālas le liyā aur dene se inkār farmā diyā.”

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāji wa-al-imārati wa-al-fay’, bābu fī iqṭā‘i al-arḍīn, 3: 174. Raqam: 3064

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 149, raqam: 11608

2. عن عمرو بن عوف المزنيّ إنّ النّبيّ ﷺ أقطع بلال بن الحارث المزنيّ معادن القبليّة جلسيّها وغوريّها وحيث يصلح الزّرع من قدس ولم يعطه حقّ مسلم وكتب له النّبيّ ﷺ (كتابا).[(1)]

"Ḥaẕrat 'Amr bin 'Awf Muzannī raḍiya Allāhu 'anhu rāwī haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Bilāl bin Ḥārith ko maqāme Qabalīyah ke past-o baland ḥiṣṣoṅ kī kāneṅ 'aṭīyah ke ṭaur par de dīṅ aur maqāme quds ke un ḥiṣṣoṅ ko bhī diyā jo kehtī ke qābil the aur Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne is 'aṭīyah meṅ kisī Musalmān kā ḥāq un ko nahīṅ diyā aur is ke liye un ko farmān likh diyā."

In aḥādīs kī raushnī meṅ yeh uṣūl ṭai pā jātā hai keh jahāṅ 'āmmaṫunnās ke mafādāt kā mu'āmalah ho wahāṅ kisī farde wāḥid yā wāḥid maḳhṣūṣ jamā'at ko ḥaqqe milkīyat nahīṅ diye jā sakte.

Inferādī mafādāt par ijtemā'ī mafād ko tajīḥ dene ke uṣūl par 'amal hameṅ Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke daur meṅ bhī naẓar ātā hai. Jab Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke zamānah meṅ 'Irāq aur Shām fatḥ huwā to Ṣaḥābah raḍiya Allāhu 'anhum ne muṭālabah kiyā keh un mulkoṅ kī zamīnoṅ ko ham par taqsīm kar ke hameṅ un kā mālik banā diyā jā'e. Ḥaẕrat Bilāl raḍiya Allāhu 'anhu aur Ḥaẕrat Zubayr raḍiya Allāhu 'anhu ḳhuṣūṣīyat ke sāth is par muṣir the. Magar Ḥaẕrat 'Umar raḍiya

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāj, bābu fī iqṭā'i al-arḍīn, 3: 173, raqam: 3062

Allāhu ‘anhu ne aisā karne se is binā par inkār kar diyā keh agar maftūhah zamīneṅ mujāhidīn meṅ hī taqsīm kar dī ga’īṅ to sarḥadoṅ ke inteẓāmāt, shăhroṅ aur mulkoṅ ke inteẓāmāt, lashkaroṅ kī ẓarūrīyāt, ba‘d meṅ āne wāle Musalmānoṅ kī ḥājāt aur dīgar mustaḥiq ġhurabā kī zarūrīyāt ke liye āmadanī kahān se ā’egī. Is mu‘āmalah meṅ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum meṅ maujud iḳhtelāf ko raf‘a karne ke liye Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne awwal jalīlul-qadr Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī majlise mushāwarat mun‘aqid kī aur is mu‘āmale ko un ke sāmne pesh kar ke un kī rā’e ṭalab farmā’ī. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ke dalā’il sun kar sab ne Āp se ittefāq kiyā. Is par tabṣirah karte huwe Imām Abū Yūsuf farmāte haiṅ:

والّذي راى عمر رضي الله عنه من الامتناع من قسمة الأرضين بين من افتتحها عند ما عرفه الله ما كان في كتابه من بيان ذلك توفيقًا من الله كان له فيما صنع، وفيه كانت الخيرة لجميع المسلمين، وفيما راٰه من جمع خراج ذلك وقسمة بين المسلمين عموم النفع لجماعتهم. [1]

“Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu kā yeh irshād hai keh unhoṅ ne mujāhidīn aur fāteḥīn ke darmiyān arāẓī ko taqsīm karne se inkār kar diyā aur apnī rā’e kī muwāfaqat meṅ Qur’ān Majīd ke dalā’il pesh kiye yeh sab Allāh Ta‘ālá kī taufīq kā natījah thā aur dar-aṣl is meṅ hī tamām Musalmānoṅ kī bhalā’ī thī aur ḳhirāj kā jam‘a honā aur us kā Musalmānoṅ kī ẓarūrīyāt par

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 29

ḳharch honā jamā‘atī mafād ke e‘tebār se taqsīme arāẕī ke muqābale meṅ ba-darjahā mufīd thā."

Ya‘nī Islām ke taṣawwure ma‘īshat aur Qur'ān Ḥakīm kī insānī falāḥ aur ‘amal eḥsān kī ta‘līm kī rū se Islāmī mu‘āsharah meṅ uṣūlī ṭaur par inferādī mafād par ijtemā‘ī mafād ko tarjīḥ dī jā'egī.

iv. Irtekāze daulat kī maẕammat

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irtekāze daulat kī har ṣūrat kī apne qaul-o ‘amal ne nafī farmā'ī. Agar ko'ī shaḳhṣ apne mamlūkah amwāl kī āmadanī aur manāfe‘ is ḳhayāl se keh yeh merī ẕātī milkīyat hai ṣirf apnī ẕarūrīuyāt aur āsā'ishoṅ tak rakhe aur un se dūsroṅ k fā'edah nah uṭhāne de ya‘nī dūsre mustaḥiqīn ke shar‘an taslīm shudah ḥuqūq pūre nah kare to use daulat kā jam‘a karnā yā irtekāz wa iktenāz kahā jā'egā aur yeh amr sharī‘at meṅ ḥarām ḥarām bal-keh bā‘is̱e ‘aẕābe Jahannam hai bā-wujūd is ke keh us ne woh sārī daulat apne jā'iz milkīyatī ẕarā'e‘ se kamā'ī hai. Irshāde Rabbānī hai:

1. وَٱلَّذِينَ يَكۡنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلۡفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرۡهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ۝ يَوۡمَ يُحۡمَىٰ عَلَيۡهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكۡوَىٰ بِهَا

جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ فَذُوقُوا۟ مَا كُنتُمْ تَكْنِزُونَ ۝(1)

"Aur jo log sonā aur chāṅdī kā zaḳhīrah karte haiṅ aur use Allāh kī rāh meṅ ḳharch nahīṅ karte to unheṅ dard-nāk 'azāb kī ḳhabar sunā deṅ. Jis din us (sone, chāṅdī aur māl) par dozaḳh kī āg meṅ tāp dī jā'egī۝ Phir us (tape huwe māl) se un kī peshāniyāṅ aur un ke pǎhlū aur un kī pīṭheṅ dāġhī jā'eṅgī, (aur un se kahā jā'egā) keh yeh wohī (māl) hai jo tum ne apnī jānoṅ (ke mafād) ke liye jam'a kiyā thā so tum (is māl kā) mazah chakho jise tum jam'a karte rahe the۝"

2. Is kā maqṣad bayān karte huwe irshād farmāyā:

كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةًۢ بَيْنَ ٱلْأَغْنِيَآءِ مِنكُمْ.(2)

"(Yeh niẓāme taqsīm is liye hai) tā-keh (sārā māl ṣirf) tumhāre māl-dāroṅ ke darmiyān hī nah gardish kartā rahe (bal-keh mu'āshare ke tamām ṭabaqāt meṅ gardish kare)."

(1) Al-Tawbah, 9: 34, 35

(2) Al-Ḥashr, 59: 07

3. ٱلَّذِى جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُۥ ۝ يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُۥٓ أَخْلَدَهُۥ ۝ كَلَّا ۖ لَيُنۢبَذَنَّ فِى ٱلْحُطَمَةِ ۝ وَمَآ أَدْرَىٰكَ مَا ٱلْحُطَمَةُ ۝ نَارُ ٱللَّهِ ٱلْمُوقَدَةُ ۝ ٱلَّتِى تَطَّلِعُ عَلَى ٱلْأَفْـِٔدَةِ ۝ إِنَّهَا عَلَيْهِم مُّؤْصَدَةٌ ۝ فِى عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍۭ ۝[1]

"(Ḳharābiy-o tabāhī hai us shaḳhṣ ke liye) jis ne māl jam'a kiyā aur use gin-gin kar rakhtā hai۝ Woh yeh gumān kartā hai keh us kī daulat use hameshah zindah rakhegī۝ Hargiz nahīṅ! Woh ẕarur Ḥuṭmah (ya'nī chūrā-chūrā kar dene wālī āg) meṅ phaiṅk diyā jā'egā۝ Aur ap kyā samajhte haiṅ keh Ḥuṭmah (chūrā-chūrā kar dene wāli āg) kyā hai?۝ (Yeh) Allāh kī bhaṛkā'ī hū'ī āg hai۝ Jo diloṅ par (apnī aẕīyat ke sāth) chaṛh jā'egī۝ Be-shak woh (āg) un logoṅ par har ṭaraf se band kar dī jā'egī۝ (Bhaṛakte shŏ'loṅ ke) lambe-lambe sutūnoṅ meṅ (aur un logoṅ ke liye ko'ī rāhe farār nah rahegī)۝"

Al-ġharaẕ mu'āshī zindagī ke bāb meṅ Āp kī 'aṭā kardah ta'līmāt aur bunyādī taṣawwurāt apne ma'ná-o mafhūm aur rūḥ ke leḥāẓ se inferādīyat ke ḥāmil haiṅ. Yeh Islām ke mu'āshī niẓām kī woh ḳhishte awwal haiṅ jo us kī pūrī sāḳht-o tashkīl ko dunyā ke dīgar mu'āshī niẓāmoṅ se mumtāz kartī haiṅ aur insānīyat kī falāḥ-o behbūd kī ẓamānat 'aṭā kartī haiṅ.

2. Sīratu al-Rasūl ﷺ aur falāḥī ma'īshat kā qiyām

(1) Al-Humazah, 104: 02_09

(1) Afrāde mu'āsharah par wujūbe kasbe rizq

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne afrāde mu'āsharah ko kasbe rizq kī ta'līm farmā'ī aur mu'āshare ke māhirīn ṣan'at-o ḥirfat aur peshah-war kārīgaroṅ kī ḥauṣlah-afzā'ī farmā'ī. Kyoṅ-keh kasbe rizq Anbiyā'e kirām 'alayhimu al-salām kī sunnat hai aur behtarīn kasbe rizq woh hai jo apne hāth se kiyā jā'e. Lehāẕā ẕarūrī hai keh aise be-rozgār jo jān būjh kar ko'ī kām nahīṅ karte un kī ḥauṣlah shikanī kī jā'e kyoṅ-keh aise log mu'āshare par bojh hote haiṅ. Islām meṅ is ṭarḥ kī be-rozgāri gadāgarī aur tawakkul kā ko'ī taṣawwur nahīṅ bal-keh tawakkul kā mafhūm yeh hai keh asbāb ko iḳhtiyār kiyā jā'e aur natāj'ij Allāh par bharosah karte huwe ḥāṣil kiye jā'eṅ aur jo aisā nahīṅ kartā woh tawakkul karne wālā nahīṅ hai. Rizq kā ḥuṣūl an-thak koshish ke sāth mashrūṭ hai. Irshāde Barī Ta'ālá hai:

وَقُلِ ٱعْمَلُوا۟ فَسَيَرَى ٱللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُۥ وَٱلْمُؤْمِنُونَ ۖ وَسَتُرَدُّونَ
إِلَىٰ عَٰلِمِ ٱلْغَيْبِ وَٱلشَّهَٰدَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ۝ (1)

"Aur farmā dījiye: tum 'amal karo, so 'an-qarīb tumhāre 'amal ko Allāh (bhī) dekh legā aur us kā Rasūl (bhī) aur Ăhle Īmān (bhī) aur tum 'an-qarīb har paushīdah aur ẕāhir ko jān·ne wāle (Rabb) kī ṭaraf lauṭā'e jā'oge, so woh tumheṅ un (a'māl) se ḳhabar-dār farmā degā jo tum karte răhte the۝"

(1) Al-Tawbah, 9: 105

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

ما أكل أحد طعامًا قط، خيرا من أن يأكل من عمل يده وأنّ نبي الله داود كان يأكل من عمل يده.(1)

“Behtarīn khānā woh hai jo insān apne hāth se kamā kar khā’e aur Allāh ke Nabī Ḥaẕrat Dāwud ‘alayhi al-salām apne hāth se kamā kar khāyā karte the.”

Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

ما يزال الرّجل يسأل النّاس، حتّى يأتى يوم القيامة ليس في وجهه مزعة لحم.(2)

“Ādamī hameshah logoṅ se māṅgtā răhtā hai yahāṅ tak keh Qiyāmat ke din jab woh ḥāẕir hogā to us ke chehre par gosht kā ṭukṛā nah hogā.”

(02) Zarā’e‘e ma‘īshat kī talāsh

Mu’āḳhāte Madīnah se yeh amr wāẕeḥ hai keh isteḥkāme ma‘īshat ke iqdāmāt ko ek mustăḥsan ‘amal qarār diyā

---

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb al-Buyū‘, bābu kasbi al-rajul, 2: 730, raqam: 1966

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu man sa’ala al-nāsa takaththurā, 1: 536, raqam: 1405
2. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 9: 331, raqam: 98720

gayā hai. Lehāẕā un ẕarā'e'e ma'īshat kī talāsh kī jānī chāhiye jo ma'īshat ke isteḥkām kā bā'is̱ baneṅ. Kyoṅ-keh is meṅ ko'ī shak nahīṅ keh jo kuçh is kā'enāt meṅ payā jātā hai woh insān ke liye musaḳhḳhar kar diyā gayā hai aur woh us se mustafīd ho rahā hai. Irshāde Bārī Ta'ālá hai:

أَلَمْ تَرَوْا۟ أَنَّ ٱللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُۥ ظَٰهِرَةً وَبَاطِنَةً ۗ وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُجَٰدِلُ فِى ٱللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَٰبٍ مُّنِيرٍ ۝ (1)

"(Logo!) Kyā tum ne nahīṅ dekhā keh Allāh ne tumhāre liye un tamām chīzoṅ ko musaḳhḳhar farmā diyā hai jo āsmānoṅ meṅ haiṅ aur jo zamīn meṅ haiṅ, aur us ne apnī ẓāhirī aur bāṭinī ne'mateṅ tum par pūrī kar dī haiṅ. Aur logoṅ meṅ kuçh aise (bhī) haiṅ jo Allāh ke bāre meṅ jhagṛā karte haiṅ baġhair 'ilm ke aur baġhair hidāyat ke aur baġhair raushan Kitāb (kī dalīl) ke۝"

Dūsre maqām par irshād farmāyā:

قُل لِّلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ يَغْفِرُوا۟ لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ ٱللَّهِ لِيَجْزِىَ قَوْمًۢا بِمَا كَانُوا۟ يَكْسِبُونَ ۝ (2)

"Āp īmān wāloṅ se farmā dījiye keh woh un loogoṅ ko naẓar-andāz kar deṅ jo Allāh ke dinoṅ kī (āmad kī)

(1) Luqmān, 31: 20

(2) Al-Jāthiyah, 45: 14

ummīd aur ḳhauf nahīṅ rakhte tā-keh woh un logoṅ ko un (ke a‘māl) kā pūrā baldah de-de jo woh kamāyā karte the۝”

Jo shaḳhṣ Qur’ān Majīd kī is maẓmūn kī āyāt par tafakkur kartā hai woh is ḥawāle se tamām tafṣīl ko jān letā hai.

1. اطلبوا الرزق في خبايا الأرض.(1)

“Rizq ko zamīn kī pǎhnā’iyoṅ meṅ talāsh karo.”

2. عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ: ما من مسلم يغرس غرسًا أو يزرع زرعًا فيأكل منه طير أو إنسان أو بهيمة إلا كان له به صدقة.(2)

“Ḥaẓrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: jo Musalmān daraḳht lagātā hai yā khetī-bāṛī kartā hai aur us meṅ se jānwar yā insān yā chau-pā’e apnī ḳhūrāk ḥāṣil karte haiṅ to yeh ‘amal us (Mu’min) ke ḥaq meṅ ṣadqah ban jātā hai.”

(1) 1. Abū Ya‘lá fī Musnad, 7: 437, raqam: 4384

2. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 4: 63, raqam: 6237

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Muzāra‘ah, bābu faḍli al-zir‘i wa-al-ġharsi idhā ukila minhu, 2: 817, raqam: 2195

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Muṣāqāṫ, bābu faḍli al-ġharsi wa-al-zir‘, 3: 1189, raqam: 1553

3. ما من رجل يغرس غرسًا إلا كتب الله عزوجل له من الأجر قدر ما يخرج من ثمر ذلک الغرس.(1)

"Jis shaḳhṣ ne ko'ī daraḳht lagāyā to Allāh Rabb al-'izzat us daraḳht se ḥāṣil hone wāle phal ke miqdār ke barābar us ke liye ajr likh detā hai."

Islām ne isī ḥawāle se ḥukūmat ko zimmah-dārī kī bhī waẓāḥar kar dī hai keh ḥukūmat māl ko ăḥsan ṭarīqah se ḳharch kare. Jis se jo ḥaq lenā hai woh us se le aur jis ko denā hai use woh ḥaq de aur is silsile meṅ 'adl-o inṣāf kā muẓāharah kare. Is ẓimn meṅ Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ne jo kuçh farmāyā us kā mafhūm kuçh yūṅ ha:

"Be-shak yeh māl Allāh kā hai aur tum us ke bande ho. Aur is māl meṅ se dūr-darāz maqām wāle charwāhe kā ḥiṣṣah bhī use pahŏṅchnā chāhiye dar-āṅ-ḥāle-keh woh apnī bakriyāṅ charā rahā ho. Aur jis ne ḳhayānat kī woh āg meṅ dhakelā jā'egā."

Zarā'e'e ma'īshat kī talāsh aur ba-rū'e kār lāne bāb meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne murdah aur ġhair-ābād zamīnoṅ par un ke ābād karne wāle ko ḥaqqe milkīyat 'aṭā farmāyā. Irshāde Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam hai:

(1) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 415, raqam: 23567
2. Haythamī fī Majma' al-zawa'id, 4: 67, raqam: 6266

من أحيا أرضاً ميتةً فهي له.[1]

"Jis ne kisī murdah zamīn ko ābād kiyā, woh us kī milkīyat hogī."

Is se murād yeh hai keh dar-aṣl us zamīn ke andar ḳhwābīdah ṣalāḥīyat to thī lekin us ne abhī tak ḥaqīqī ṣūrat iḳhtiyār nah kī thī. Ab jis ne use zindah kar ke qābile kāsht banā diyā, ya'nī us kī maḳhfī ṣalāḥiyat ko ḥaqīqī ṣūrat de kar fa'āl kar diyā wohī us kā mālik maqṣūd hogā. Goyā naf'a uṭhānā aur dusroṅ ko naf'a uṭhāne denā hī ḥaqqe milkīyat ke jawāz kī bunyād hai aur agar ko'ī shaḳhṣ ḳhwud to us se naf'a uṭhā'e lekin ḳhalqe Ḳhudā ko naf'a ḥāṣil nah karne de to us ne milkīyat ke maqṣad ko faut kar diyā aur us ne apne ḥaqqe milkīyat kī bunyād kī apne 'amal se nafī kar dī.

(3) Zamīn aur us kī paidāwār meṅ ḥaq kī barābarī

Zamīn bilā shub·hah qudrat ka besh bahār 'aṭīyah hai jo nihāyat farāḳhī se banī nau' insān ko 'aṭā kiyā gayā hai. Zamīn mu'āshī paidāwār kā be-bahā ḳhazānah hai jis meṅ aṣlan tamām insānoṅ kā ḥaqqe ma'āsh barābar hai. Magar jo us par shar'an qābiẕ aur mutaṣarrif ho aur us meṅ apnā sarmāyah yā meḥnat ṣarf

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāji wa-al-imārati wa-al-fay', bābu fī aḳhdhi al-jizyah, 3: 178, raqam: 3073

2. Mālik fī al-Muwattá, 2: 743, raqam: 1424

3. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 3: 405, raqam: 5761

4. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 338, raqam: 14677

kare us kā ḥaqq, intefā‘ aur iste‘māl neṅ dūsroṅ par fā’q ho jātā hai. Warnah aṣlan sab insān barābar haiṅ. Qur’ān Ḥakīm meṅ irshād hotā hai:

1. هُوَ ٱلَّذِى خَلَقَ لَكُم مَّا فِى ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا.(1)

“Wohī hai jis ne sab kuçh jo zamīn meṅ hai tumhāre liye paidā kiyā.”

Is āyate karīmah meṅ wāẕeḥ hai keh zamīn aur us ke andar maujūd ḳhazāne bunyādī ṭaur par tamām insānoṅ ke liye paidā kiye ga’e haiṅ. So is ḥaq ko uṣūlan kisī ḳhāṣ ṭabqe tak măḥdūd kar denā aur dūsroṅ ko is se măḥrūm rakhnā mansāh’e īzadī ke ḳhilāf hai.

2. Dūsre maqām par sūrah al-A‘rāf meṅ farmāyā:

وَلَقَدْ مَكَّنَّٰكُمْ فِى ٱلْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَٰيِشَ ۗ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ۝(2)

“Aur be-shak ham ne tum ko zamīn meṅ tamakkun-o taṣarruf ‘aṭā kiyā aur ham ne us meṅ tumhāre liye asbābe ma‘īshat paidā kiye, tum bŏhat hī kam shukr bajā lāte ho۝.”

(1) Al-Baqarah, 02: 29

(2) Al-A‘rāf, 07: 10

Is āyate karīmah meṅ tamām insānoṅ ke liye zamīn ke andar pā'e jāne wāle asbābe ma'āsh mazkūr haiṅ aur yeh keh unheṅ zamīn par qābiẓ-o mutaṣarrif honā kā ḥaq diyā gayā hai.

3. Tīsre maqām par irshād farmāyā:

فَأَنۢبَتۡنَا فِيهَا حَبّٗا ۝ وَعِنَبٗا وَقَضۡبٗا ۝ وَزَيۡتُونٗا وَنَخۡلٗا ۝ وَحَدَآئِقَ غُلۡبٗا ۝ وَفَٰكِهَةٗ وَأَبّٗا ۝ مَّتَٰعٗا لَّكُمۡ وَلِأَنۡعَٰمِكُمۡ ۝(1)

"Phir ham ne us meṅ anāj ugāyā۝ Aur aṅgūr aur tarkāri۝ Aur zaitūn aur khajūr۝ Aur ghane-ghane bāġhāt۝ Aur (ṭarḥ-ṭarḥ ke) ke phal mewe aur (jānwaroṅ) kā chārah۝ Ḳhẉud tumhāre aur tumhāre maweshiyoṅ ke liye matā'e (zīst) ۝"

Mazkūrah bālā āyāt meṅ 'umūme milkīyat yā 'umūme intefā' kā zikr ishāratan kiyā gayā hai. Ab Qur'ān Majīd kā woh irshād mulāḥaẓah farmā'eṅ jis meṅ baṣārate taḳhlīqe arẓī ke andar aṣlan sab kā haq barābar honā mazkūr hai.

4. Irshāde Ilāhī hai:

وَجَعَلَ فِيهَا رَوَٰسِيَ مِن فَوۡقِهَا وَبَٰرَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَآ أَقۡوَٰتَهَا فِيٓ أَرۡبَعَةِ أَيَّامٖ سَوَآءٗ لِّلسَّآئِلِينَ ۝(2)

"Aur us ke andar (se) bhārī pahāṛ (nikāl kar) us ke ūpar rakh diye aur us ke andar (ma'deniyāt, ābī zaḳhā'ir,

(1) 'Abas, 80: 27_32

(2) Ḥā-Mīm al-Sajdah, 41: 10

qudratī wasā'il aur dīgar quwwatoṅ kī) barkat rakhī, aur is meṅ (jumlah maḳhlūq ke liye) ġhizā'eṅ (aur sāmāne ma'īshat) muqarrar farmā'e (yeh sab kuçh us ne) chār dinoṅ (ya'nī chār irteqā'ī zamānoṅ) meṅ mukammal kiyā, (yeh sārā rizq aṣlan) tamām ṭalab-gāroṅ (aur ḥājat-mandoṅ) ke liye barābar hai۝"

Ḥaẕrat 'Abd Allāh ibn 'Umar raḍiya Allāhu 'anhumā se riwāyat hai keh Ḥaẕrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ne 'Ăhde Risālat Ma'āb ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ apnī zamīn waqf kar dī thī us meṅ khajūr ke daraḳht the. Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne bārgāhe Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ 'arẕ kiyā: ya Rasūl Allāh! Mujhe ek zamīn milī hai jo baṛī nafīs hai maiṅ woh ḳhairāt karnā chāhtā hūṅ. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

تصدق بأصله لا يباع ولا يوهب ولا يورث ولكن ينفق ثمره فتصدق به عمر. (1)

"Aṣl zamīn ko ṣadqah kar do tā-keh nah use faroḳht kiyā jā sake nah hibah kī jā sake aur nah wirs̱ah ban sake. Al-battah us kā phal rāhe Ḳhudā meṅ waqf kar diyā jā'e chunāṅcheh Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne use ṣadqah kar diyā."

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Waṣāyā, bābu qawli Allāhi Ta'ālá: Wabtalū al-yatāmá ḥattá idhā balaġhū al-nikāḥ, 3: 1017, raqam: 2613

2. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 94, raqam: 6428

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 11: 264, raqam: 4901

(4) Zamīn kī tăḥdīd aur taqsīm

Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke darje zail qaul se taqsīme tăḥdīde arẕī kā jawāz bhī sābit hotā hai:

لولا آخر المسلمين ما فتحت قرية إلّا قسمتها بين أهلها كما قسم النّبيّ ﷺ خيبر.(1)

“Agar mujhe ā’indah jo logo Musalmān hoṅge un kā ķhayāl nah hotā to main jis bastī ko fatḥ kartā use fatḥ karne wāloṅ meṅ taqsīm kar detā jaise Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ķhaybar taqsīm farmāyā diyā.”

(5) Iqteṣādī wa mu‘āshī ḥuqūq kā taḥaffuẓ

Jab ko’ī shaķhs ḥalāl ṭarīqe se māl jam‘a kartā hai aur e‘tedāl wa miyānah-rawī ke sāth ķharch kartā hai to jo kuçh us meṅ se us ke pās bach jātā hai ḥukūmat aur us ke qawānīn us kī ḥifāẓat karte haiṅ. Mu‘āshare ke liye ẕarūrī hai woh us kī milkīyat meṅ pā’ī jāne wālī har chīz ko ‘izzat se dekhe aur us ke liye jā’iz nahīṅ hai keh woh us kā māl us kī marẕi ke baǧhair ḥāṣil kare. Ḥadīse Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hai:

---

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Muzāra‘ah, bābu awqāfi Aṣḥābi al-Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam wa-arḍi al-ķharāj, 2: 822, raqam: 2209

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ķharāji wa-al-imārați wa-al-fay’, bābu mā jā fī ḥukmi arḍi Ķhaybar, 3: 161, raqam: 3030

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 40, raqam: 284

4. Bazzār fī al-Musnad, 1: 399, raqam: 276

كلّ المسلم على المسلم حرام دمه وماله وعرضه.[1]

"Musalmān (kī sab chīzeṅ) dūsre Musalmān par ḥarām haiṅ: us kā ḳhūn, māl aur 'izzat-o ābrū."

Irshāde Bārī Ta'ālá hai:

يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٖ مِّنكُمۡۚ ۝[2]

"Ae īmān wālo! Tum ek dūsre kā māl āpas meṅ nā-ḥaq ṭarīqe se nah khā'o siwā'e is ke keh tumhārī bāhamī raẓā-mandī se ko'i tijārat ho۝"

Isī waj·h se sharī'at meṅ chorī aur tamām qism kī ziyādatitoṅ kī sazā'oṅ ke liye qawānīn banā'e ga'e haiṅ. Woh shaḳhṣ jis ke pās apnī ẓarūrīyāt se zā'id māl bach jā'e us par wājib hai keh woh us meṅ utnā māl keh jis se kisī dūsre shaḳhṣ kī madad ho sake nikāle. Is 'amal ko zakāṫ se ta'bīr kiyā jātā hai. Yeh naqde amwāl meṅ aṛhā'ī fī-ṣad hotī hai aur un logoṅ kī ẓarūrīyat ko pūrā karne ke liye dī jātī hai jo kām karne se 'ājiz hoṅ. Is ke 'ilāwah zakāṫ ke māl se aise manṣūbe pāya'e takmīl ko pahŏṅchā'e jā'eṅ

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilaṫi wa-al-ādāb, bābu taḥrīmi ẓulmi al-Muslim, 4: 1986, raqam: 2564

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu ḥurmaṫi dami al-Mu'min, 2: 1298, raqam: 3933

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 277, raqam: 7713

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 92

(2) Al-Nisā', 04: 29

keh jis se mu‘āsharatī ‘adl-o inṣaf ho sake aur logoṅ kā me‘yāre zindagī baland ho.

Taṣawwure zakāt̤ kī bunyād un logoṅ kī madad karnā hai jo kām karne par qādir nahīṅ aur woh log jo kām par to qādir haiṅ magar ko’ī kām unheṅ miltā nahīṅ aur woh logo jinheṅ kām mil to jātā hai magar us kām ke ‘iwaẓ jo ujrat nahīṅ miltī hai is se ẓarūrīyāte zindagī pūrī nahīṅ hotīṅ. Lehāẕā aise logoṅ kī madad karnā zakāt̤ kī adā’igī meṅ peshe naẓār hai.

Logoṅ ke pās ẓarūrīyāte zindagī se zā’id jo māl hai us meṅ măḥrūmul-ma‘īshat aur fuqarā’ kā ḥaq hai. Jaisā keh irshāde Barī Ta‘ālá hai:

وَٱلَّذِينَ فِيٓ أَمۡوَٰلِهِمۡ حَقّٞ مَّعۡلُومٞ ۝ لِّلسَّآئِلِ وَٱلۡمَحۡرُومِ ۝(1)

“Aur woh (īs̲ar-kesh) log jin ke amwāl meṅ ḥiṣṣah muqarrar hai۝ Māṅgne wāle aur nah māṅgne wāle mŏḥtāj kā۝”

Jahāṅ tak zakāt̤ kā ta‘alluq hai to us kā har ṣāḥibe niṣāb par adā karnā ẓarūrī hai aur agar adā nahīṅ kartā to ḥukūmat us se yeh zakāt̤ jabran le saktī hai. Ba‘ẓ maẕhabī skŏlarz kī rā’e hai keh agar ko’ī shaḳhṣ zakāt̤ adā nahīṅ kartā to us kā mu‘āqabah is t̤arḥ kiyā jā’e keh ḥukūmat us se zakāt̤ ke ‘ilāwah us ke māl se kuçh ḥiṣṣah ba-t̤aur sazā le-le. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne zakāt̤ ke bāre meṅ farmāyā:

(1) Al-Ma‘ārij, 70: 24_25

من أعطاها مؤتجرًا فله أجرها، ومن كتمها فإنّا آخذوها.[1]

"Jis ne ajr ke liye zakāṫ adā kī use ajr 'aṭā kiyā jā'egā aur jis ne use çhupāyā ham us se leṅge."

Dunyā meṅ 'izzat-o takrīm ke e'tebār se tamām log musāwī haiṅ jis ṭarḥ keh rishāde Barī Ta'ālá hai:

وَلَقَدۡ كَرَّمۡنَا بَنِيٓ ءَادَمَ.[2]

"Aur be-shak ham ne Banī Ādam ko 'izzat baḳhshī."

Qur'āne Majīd ne āyate karīmah meṅ maṣārife zakāṫ bayān kiye haiṅ. Irdhāde Bārī Ta'ālá hai:

إِنَّمَا ٱلصَّدَقَٰتُ لِلۡفُقَرَآءِ وَٱلۡمَسَٰكِينِ وَٱلۡعَٰمِلِينَ عَلَيۡهَا وَٱلۡمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمۡ وَفِي ٱلرِّقَابِ وَٱلۡغَٰرِمِينَ وَفِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱبۡنِ ٱلسَّبِيلِۖ.[3]

"Be-shak ṣadaqāt (zakāṫ) mǎḥẕ ġharībon aur mŏḥtājoṅ aur un kī wuṣūlī par muqarrar kiye ga'e kārkuoṅ aur aise logoṅ ke liye haiṅ jin ke diloṅ meṅ Islām kī ulfat paidā karnā maqṣūd ho aur (mazīd yeh keh) insānī gardanoṅ ko (ġhulāmī kī zindagī se) āzād karāne meṅ aur qarẕ-

(1) 1. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 4: 18, raqam: 6824

2. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 19: 410, raqam: 984

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 105, raqam: 7120

(2) Banī Isrā'īl, 17: 70

(3) Al-Tawbah, 09: 60

dāroṅ ke bojh utārne meṅ aur Allāh kī rāh meṅ (jihād karne wāloṅ par) aur musāfiroṅ par (zakāṫ kā ḳharch kiyā jānā ḥaq hai).”

‘Ulamā’ ne faqīr aur miskīn ke bāre meṅ iḳhtilāf kiyā hai keh kyā yeh donoṅ ek hī chīz haiṅ yā donoṅ meṅ se ek kī ḥālat dusre se abtar hai.

----- Faqīr woh shaḳḥṣ hotā hai jo kām kar saktā hai lekin woh use miltā nahīṅ yā miltā hai lekin use us kām se utnā mu‘āwaẓah nahīṅ miltā keh jis se woh apne ăhl-o ‘iyāl ke iḳhrājāt ko pūrā kar sake, jab-keh Miskīn woh shaḳhṣ hai jo kām karne se ‘ājiz hotā hai jaise nā-bīnā, apāhij waġhairah

Aur “fī sabīlillāh” se murād har woh manṣūbah (Project) hai jis se fuqarā’ aur tamām log fā’edah ḥāṣil kar sakeṅ jaise, haspatāl, skūl, panāh-gāheṅ aur yatīm-ḳhāne waġhairah.

Jab ḥukūmat ko patā chal jā’e keh zakāṫ ke māl se faqīroṅ aur mŏḥtājoṅ kī zarūrīyāt pūrī nahīṅ ho rahīṅ to ḥukūmat ke liye jā’iz hai keh logoṅ ke amwāl meṅ se itnī miqdār le keh jis se logoṅ kī zarūrīyāt ko pūrā kiyā jā sake aur un ġharīboṅ kā me‘yāre zindagī baland ho sake. Is silsile meṅ dalīl woh ḥadīs̱ hai jise Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne riwāyat kiyā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إنّ الله فرض على أغنياء المسلمين في أموالهم قدر الّذي يسع فقرائهم ولن يجهد الفقراء إلّا إذا جاعوا وعروا مما يصنع أغنياؤهم ألا وإنّ الله محاسبهم يوم القيامة حسابًا شديدًا ومعذّبهم عذابًا نكرًا. (1)

"Allāh Ta'ālá ne Musalmān Amīr logoṅ par farẓ kiyā hai keh woh apne amwāl se utnī miqdār ġharīboṅ ko deṅ keh jis se un ke rizq meṅ wus'at ā jā'e aur jab ġharīb bhūke naṅge hoṅ to woh hargiz nah māṅgeṅ siwā'e is ke jo Amīr logoṅ ne un ke liye banāyā ho. Ḳhabardār! Be-shak Allāh Qiyāmat ke din un kā saḳht eḥteṣāb karegā aur unheṅ dard-nāk 'aẕāb degā (agar woh aisā nahīṅ karte)."

Isī mauẓū' ke tāḥt Ibn Ḥazm ne jo kuçh apnī kitāb **"al-Muḥallá"** meṅ likhā hai woh qābile mulāḥaẓah hai:

"Tamām amīr logoṅ par lāzim hai keh ġharīboṅ kī ẓarūrīyāte zindagī ko pūrā kareṅ aur agar woh aisā nah kareṅ to ḥākim unheṅ majbūr kare keh woh ġharīboṅ kī madad kareṅ. Agar unheṅ zakāṫ nah dī jā'e to itnā ẓarūr unheṅ diyā jā'e keh jis se un kī roṭī, kapṛā aur makān kī zarūrīyāt pūrī ho sakeṅ."(2)

Is par Qur'ān Majīd se dalīl kuçh yūṅ hai:

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 4: 49, raqam: 3579
2. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 1: 306, raqam: 1130
3. Haythamī fī Majma' al-zawa'id, 3: 62

(2) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 154, 155

وَءَاتِ ذَا ٱلْقُرْبَىٰ حَقَّهُۥ وَٱلْمِسْكِينَ وَٱبْنَ ٱلسَّبِيلِ.[1]

"Aur qarābat-dāroṅ ko un kā ḥaq adā karo aur mŏḥtājoṅ aur musāfiroṅ ko bhī (do)."

Isī ṭarḥ dūsrī jagah Allāh Ta'ālá ne irshād farmāyā:

وَبِٱلْوَٰلِدَيْنِ إِحْسَٰنًا وَبِذِى ٱلْقُرْبَىٰ وَٱلْيَتَٰمَىٰ وَٱلْمَسَٰكِينِ وَٱلْجَارِ ذِى ٱلْقُرْبَىٰ وَٱلْجَارِ ٱلْجُنُبِ وَٱلصَّاحِبِ بِٱلْجَنۢبِ وَٱبْنِ ٱلسَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَٰنُكُمْ.[2]

"Aur māṅ bāp ke sāth bhalā'ī karo aur rishtah-dāroṅ aur yatīmoṅ aur mŏhtājoṅ (se) aur nazdīkī ham-sā'e aur ajnabī paṛosī aur ham-majlis aur musāfir (se) aur jin ke tum mālik ho chuke jo, (un se nekī kiyā karo)."

In āyāte karīmah se yeh bāt wāẓeḥ hotī hai keh Allāh ne masākīn aur musāfiroṅ kā ḥaq qarābat-dāroṅ ke sāth farẓ qarār diyā hai. Masākīn-o fuqarā' aur ġhurabā' kā ḥaq adā nah karne wāloṅ ke bāre meṅ hai keh un se pūçhā jā'egā:

مَا سَلَكَكُمْ فِى سَقَرَ ۝ قَالُوا۟ لَمْ نَكُ مِنَ ٱلْمُصَلِّينَ ۝ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ ٱلْمِسْكِينَ ۝[3]

(1) Banī Isrā'īl, 17: 26

(2) Al-Nisā', 04: 36

(3) Al-Mudaththir, 74: 42_44

"(Aur kaheṅge:) tumheṅ kyā chīz dozaḳh meṅ le ga'ī۝
Woh kaheṅge: ham namāz paṛhne wāloṅ meṅ nah the۝
Aur ham mŏḥtājoṅ ko khānā nahīṅ khilāte the۝"

Is āyate krāimah meṅ yeh bāt bhī wāẓeḥ ho jātī hai keh Allāh Ta'ālá ne masākīnn ko khānā khilāne ko namāz ke wājib hone ke sāth bayān kiyā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

من لا يرحم لا يرحم. (1)

"Jo shaḳhs (dusroṅ par) raḥam nahīṅ kartā us par raḥam nahīṅ kiyā jātā."

Is ḥadīs̱e pāk se ẓāhir hotā hai keh jis ke pās zā'id māl ho aur apne Musalmān bhā'ī ko bhūkā naṅgā dekhne ke bā-wujūd us kī madad nah kare to bilā sub·hah us ne us par raḥam nahīṅ kiyā, lehāẕā woh Ḳhudā kī raḥamat kā mustaḥiq nahīṅ.

Ḥaẓrat 'Abd al-Raḥmān bin Abū Bakr raḍiya Allāhu 'anhumā se marwī hai keh Aṣḥābe Ṣuffah faqīr log

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu raḥmati al-walad, 5: 2235, raqam: 5651

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Faḍā'il, bābu raḥmatihi ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam al-ṣibyān, 4: 1808, raqam: 2318

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilah, bābu mā jā'a fī raḥmati al-walad, 4: 318, raqam: 1911

4. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu fī qiblati al-rajuli waladah, 4: 355, raqam: 5218

5. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 228, raqam: 7121

the aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

من كان عنده طعام اثنين فليذهب بثالث، إن أربع فخامس أو سادس.(1)

“Jis ke pās do afrād kā khānā hai woh (Aṣhābe Ṣuffah meṅ se) tīsre shaḳhṣ ko sāth le jā’e aur agar chār (ashḳhāṣ kā khānā hai) to pāṅchweṅ yā çhaṭe shaḳhṣ ko khilā’e.”

Isī ṭarḥ Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

المسلم أخو المسلم لا يظلمه ولا يسلمه.(2)

-----

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Mawāqīti al-ṣalāt, bābu al-samari ma‘a al-ḍayfi wa-al-ahli, 1: 217, raqam: 577

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 198, raqam: 1709

3. Abū ‘Awānah fī al-Musnad, 5: 204, raqam: 8398

4. Bayhaqī, al-I‘tiqād, 1: 312

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ikrāh, bābu yamīni al-rajul, 6: 2550, raqam: 6551

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maẓālim, bābu lā yaẓlimu al-Msulm, 2: 862, raqam: 2310

3. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilah, bābu taḥrīmi al-ẓulm, 4: 1996, raqam: 2580

4. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Ḥudūd, bābu mā jā’a fī al-satri ‘alá al-Muslim, 4: 34, raqam: 1426

"Ek Musalmān dūsre Musalmān kā bhā'ī hai, woh us par ẓulm kartā hai nah hī use ẓālim ke ke ḥawāle kartā hai."

Jis shaḳhṣ ne apne bhā'ī ko bhūkā naṅgā çhoṛā ḥālāṅ-keh woh use khilā aur pǎhnā saktā thā to goyā us ne use ẓālim samāj ke ḥawāle kar diyā.

(6) Nā-jāiz zārā'e'e ma'īshat kā eḥtesāb

Islām ne ṭāqat ke nā-jā'iz iste'māl aur māl ke nā-jā'iz ḥuṣūl se man'a kiyā hai. Yahī waj·h hai keh rishwat lene aur dene wāle donoṅ par la'nat bhejī hai aur ḥukkāme waqt aur umarā' ko hadyah (gift) denā ḥarām qarār diyā hai. Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu apne 'ummāl ke zā'id māl-o daulat ko taqsīm kar dete the aur un se kǎhte the keh yeh tumhāre pās kahāṅ se āyā hai? Tum nah ṣirf āg jam'a kar rahe ho bal-keh apne ba'd meṅ āne wāle logoṅ ko bhī muntaqil kar rahe ho. Kisī wālī ke liye jā'iz nahīṅ hai keh woh ummat ke māl se kuçh le magar itnā le saktā hai jo us ke liye kāfī ho. Isī ṭarḥ jab Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu 'anhu ḥākim muqarrar huwe to unhoṅ ne Musalmānoṅ se kahā:

"Maiṅ apne ǎhl-o 'iyāl ke liye kamā kar un ko khilātā thā. Ab jab-keh maiṅ tumhārī ḳhidmat par māmūr ho gayā hūṅ to tum mere liye apne baitul-māl se ḥiṣṣah muqarrar kar do."(1)

Pas Ḥaẓrat Abū 'Ubaydah raḍiya Allāhu 'anhu ne ek 'ām ausaṭ Muslim gharāne kī miqdār un ke liye ḳharchah muqarrar

(1) 1. Ibn Sa'd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 184,
2. Suyūṭī fī Tārīḳh al-ḳhulafā', 1: 72

kiyā jis meṅ garmī sardī kā kapṛā aur sawārī bhī shāmil thī. Yeh ek hazār dirham ke barābar thā ba‘d meṅ 500 mazīd baṛhā diye ga’e.[1]

(7) Eḥtekār- wa iktenāz kī mumāna‘at

Qur’ān-o Sunnat se māḳhūẕ taṣawwure milkīyat ke tăḥt agar mamlūkah māl ke tamām ḥuqūq jo dūsroṅ ko munāfe‘ meṅ sharīk karne se muta‘alliq haiṅ. Pūre ṭaur par adā nah kiye jā’eṅ to nah ṣirf milkīyat hī nā-jā’iz hotī hai bal-keh bajā’e ḳhwud woh ‘aẕābe āḳhirat kā bā‘is̱ ban jātī hai. Irshāde Rabbānī hai:

وَٱلَّذِينَ يَكۡنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلۡفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرۡهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ۝ [2]

“Aur jo log sonā aur chāṅdī kā ẕaḳhīrah karte haiṅ aur use Allāh kī rāh meṅ ḳharch nahīṅ karte to unheṅ dard-nāk ‘aẕāb kī ḳhabar sunā deṅ۝”

Ek ḥadīs̱e mubārak meṅ bhī ẓarurat se zā’id māl ko mustaḥiqīn par ḳharch karne kā ḥukm hai. Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

(1) Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 184
(2) Al-Tawbah, 09:34

يا ابن آدم، إنّک أن تبذل الفضل خير لک وإن تمسکه شرّ لک ولا تلام على كفاف وابدأ بمن تعول.[1]

"Ae Ibn Ādam! Ẓarūrat se zā'id māl ḳharch kar denā tere liye ziyādah açhçhā hai. Aur agar tū is māl ko ḳharch karne se rok legā to yeh tere liye bā'is̱e sharr hogā. Al-battah ba-qare ẓarūrat bachā kar rakhnā tumhāre liye bā'is̱e 'ār nahīṅ hogā aur infāq kā āġhāz apne qarābat-dāroṅ se kar."

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne is bāb meṅ jo taṣawwur apne 'amal mubārak se wāẓeḥ farmāyā hai mulāhaẓah ho. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

لو كان لي مثل أحد ذهباً لسرّني أن لا تمر علي ثلاث ليال وعندى منه شيء إلّا شيئا أرصده لدين.[2]

---

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu bayāni an al-yada al-'ulayā ḳhayrun mina al-yadi al-suflá, 2: 718, raqam: 1036

2. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Zuhdi 'an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam, bābu minhu, 4: 573, raqam: 2343

3. Abū Nu'aym fī al-Musnad al-mustaḳhraj 'alá Ṣaḥīḥ Imām Muslim, 3: 106,

4. Ibn Kathīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 1: 257

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb al-Riqāq, bābu qawli a-Nabīyi ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam: mā uḥibbu anna lī mithla uḥudin dhahabā, 5: 2368, raqam: 6080

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 82, raqam: 7021

"Agar mere pās Uḥad pahāṛ jitnā sonā bhī hotā to (aisī ṣūrat meṅ bhī) mere liye yahī bā'iṡe rāhat hotī keh maiṅ tīn rāteṅ guzarne tak use rāhe Ḳhudā meṅ ḳharch kar dūṅ aur us māl meṅ se usī qadr bachā kar rakhtā jo qarẓ kī ada'igī ke liye ẓarūrī hotā."

Murād yeh keh Uḥad pahāṛ jitnā sonā bhī hotā to siwā'e qarẓ kī adā'egī jaisī ẓarūrat ke bāqī tīn din ke andar-andar taqsīm kar denā hī mere liye bā'iṡe masarrat amr hotā.

Yahāṅ yeh bāt qābile ġhaur hai keh daulat ḳhwāh jā'iz ẕarā'e' se hī kamā'ī ga'ī ho lekin agar use jam'a kar ke rakh diyā jātā hai aur woh afrāde mu'āsharah ke darmiyān gardish nahīṅ kartī to use ẕaḳhīrah andozī (hoarding) par dard-nāk 'aẕāb kī wa'īd sunā'ī ga'ī hai:

1. وَٱلَّذِينَ يَكۡنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلۡفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرۡهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٖ ۝ يَوۡمَ يُحۡمَىٰ عَلَيۡهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكۡوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمۡ وَجُنُوبُهُمۡ وَظُهُورُهُمۡۖ هَٰذَا مَا كَنَزۡتُمۡ لِأَنفُسِكُمۡ فَذُوقُواْ مَا كُنتُمۡ تَكۡنِزُونَ ۝ (1)

"Aur jo log sonā aur chāṅdī kā ẕaḳhīrah karte haiṅ aur use Allāh kī rāh meṅ ḳharch nahīṅ karte to unheṅ dard-nāk 'aẕāb kī ḳhabar sunā deṅ۝ Jis din us (sone, chāṅdī aur māl) par dozaḳh kī āg meṅ tāp dī jā'egī phir us (tape huwe māl) se un kī peshāniyāṅ aur un ke pǎhlū aur un kī

(1) Al-Tawbah, 09: 34, 35

pīțheṅ dāġhī jā'eṅgī, (aur un se kahā jā'egā) keh yeh wohī (māl) hai jo tum ne apnī jānoṅ (ke mafād) ke liye jam'a kiyā thā so tum (is māl kā) mazah chakho jise tum jam'a karte rahe the۝"

2. لَن تَنَالُواْ ٱلْبِرَّ حَتَّىٰ تُنفِقُواْ مِمَّا تُحِبُّونَۚ وَمَا تُنفِقُواْ مِن شَيْءٍ فَإِنَّ ٱللَّهَ بِهِۦ عَلِيمٌ ۝[1]

"Tum hargiz nekī ko nahīṅ pahŏṅch sakoge jab tak tum (Allāh kī rāh meṅ) apnī măḥbūb chīzoṅ meṅ se ķharch nah karo, aur tum jo kuçh bhī ķharch karte ho be-shak Allāh ue ķhūb jān·ne wālā hai۝"

Eḥtekār wa iktenāz kī nafī aur infāq fī sabīlillāh ke ḥukm kī ahammīyat aḥādīs̱e muārakah meṅ bhī muta'addid maqāmāt par bayān kī ga'ī hai.

1. Ḥaẕrat Abū Sa'id Ķhudrī raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai:

من كان عنده فضل زاد فيعد به على من لا زاد له.[2]

"Jis ke pās ziyādah sāmāne (zīst) ho to woh us shaķhṣ ko lauțā de jis ke pās ko' zāde rāh nahīṅ hai."

2. Salamah bin Akwa' raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh ek sāl log mālī taṅgī aur 'usrat kī ḥālat meṅ the. Ḥuẕūr Nabīye

---

(1) Āli 'Imrān, 03: 92

(2) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāț, bābu fī ḥuqūqi al-māl, 1: 522, raqam: 1663

Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne qurbānī ke mauqa‘ par farmāyā: tum meṅ se ko’ī shaḳhṣ tīsrī rāt ke ba‘d is ḥālat meṅ nah uṯhe keh us ke ghar gosht kī ek boṯī bhī ho. (Chunāṅcheh is ṭarḥ ‘amal kiyā gayā aur Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne gosht ẕaḳhīrah karne kī bajā’e bāṅṯ diyā) Agle sāl bhī Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne is ḥukm kī ta‘mīl meṅ sārā gosht taqsīm kar diyā aur ā’indah ẓarūrat ke liye bachā kar nah rakhā aur unhoṅ ne Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ‘arẓ kiyā:

يا رسول الله، نفعل كما فعلنا العام الماضى قال كلوا وأطعموا وادخروا فإنّ ذالک العام كان بالنّاس جهد فأردت أن تعينوا. (1)

“Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne ‘arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Ham is martabah bhī sābiqah sāl kī ṭarḥ kar rahe haiṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: is sāl khā’o bhī aur (ḥasbe ẓarūrat) bachā kar bhī rakh lo piçhle sāl log pareshān the pas maiṅ ne chāhā keh tum ek dūsre kī madad karo.”

3. Ḥaẓrat Ibn ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā ke ma‘mūl ke bāre meṅ Imām Buḳhārī raḥmat̤u Allāhi ‘alayh bayān karte haiṅ:

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḍāḥī, bābu mā yu’kalu min luḥūmi al-aḍāḥī, 5: 2115, raqam: 5249

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḍāḥī, bābu bayāni mā kāna mina al-nahy, 3: 1563, raqam: 1974

كان ابن عمر رضي الله عنهما لا يأكل حتّى يؤتى بمسكين يأكل معه.(1)

“Ḥaẕrat Ibn ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā ke sāth jab tak ko’ī ḥājat-mand mil kar khānā nah khātā Āp khānā tanāwul nah farmāte the.”

4. Ḥaẕrat ‘Abd Allāh ibn Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ:

كنّا نعدّ الماعون على عهد رسول الله ﷺ عارية الدلو و القدر.(2)

“Ham Ăhde Risālat Ma‘āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ ḍol aur haṅḍiyāṅ tak ‘āriyațan ẕarūrat-mandoṅ ko denā mā‘ūn taṣawwur karte the.”

5. Qăḥṭ ke zamāne meṅ logoṅ kī mushkilāt raf‘a karne ke ehtemām ke ḥawāle se Ḥaẕrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne irshād farmāyā:

“Ḳhudā kī qasam! Agar qăḥṭ raf‘a nah hotā to main ko’ī bhī aisā ghar nah çhoṛtā jis meṅ khānā maujūd hotā magar us ke afrād ke barābar dīgar mustaḥiqīn aur muḥtājīn ko us meṅ kullīyatan dāḳhil nah kar detā kyoṅ-

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aṭ‘imah, bābu al-Mu’minu ya’kulu fī mi‘an wāḥidin fīhī, 5: 2061, raqam: 5078

2. Abū ‘Awānah fī al-Musnad, 3: 10, raqam: 8417

3. Abū ‘Awānah fī al-Musnad, 5: 209, raqam: 8417

(2) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāț, bābu fī ḥuqūqi al-māl, 1: 520, raqam: 1657

2. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 7: 143

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 183, raqam: 7578

keh ek shaḳhṣ kā khānā yaqīnan do afrād ko halāk hone se bachā letā”.[1]

6. Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu kī isī nau‘īyat kī ek riwāyat Imām Ibn Ḥazm raḥmat̤u Allāhi ‘alayh ne bayān kī hai:

لو استقبلت من أمری ما استدبرت لأخذت فضول أموال الأغنياء فقسمتها على فقراء المهاجرين.[2]

“Be-shak mujh ko is amr kā ḳhayāl păhle ā jātā to maiṅ māl-dāroṅ kī zā’id daulat le kar fuqarā’ muhājirīn meṅ taqsīm kar detā.”

7. Ḥaẕrat Bilāl bin al-Ḥāri<u>th</u> al-Muzannī raḍiya Allāhu ‘anhu ko ek qiṭa‘ arāẕī ‘aṭā farmāyā thā. Jab Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu kā zamānah āyā to Āp ne unheṅ kahā: ae Bilāl! Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne tumheṅ yeh qiṭs‘ arāẕī ‘aṭā farmāyā thā kyoṅ-keh jo bhī Āp kī bārgāh meṅ sawāl le kar ātā Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam use ḳhālī nah lauṭāte the magar tumheṅ yeh ‘ilāqah is liye nahīṅ ‘aṭā kiyā gayā thā keh tum use logoṅ se rok kar baiṭh jā’o. Bal-keh is liye ‘aṭā kiyā thā keh tum use ābād karo. Lehā<u>ẕ</u>ā jis qadr zamīn tum ābād kar sakte ho rakh lo aur bāqī lauṭā do. Is ṭarḥ Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ḥaẕrat Bilāl raḍiya Allāhu ‘anhu se zā’id zamīn wāpas le kar Musalmānoṅ meṅ taqsīm kar dī.[3]

(1) Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad: 198, raqam: 526

(2) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 158

(3) Yaḥyá ibn Ādam, Kitāb al-Ḳharāj, riwāyat: 294

Is nau‘īyat kī riwāyat Imām Abū Yūsuf kī kitab al-Ḳhirāj ṣafḥah: 256, 257 aur Imām Abū ‘Ubayd Qāsim bin Sa‘d kī kitāb al-Amwāl ḥadīs̲ nambar 712 ke tăḥt bayān kī ga’ī haiṅ.

(8) Ḥarām z̲arā’e‘e ma‘īshat kā insedād

Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī raushnī meṅ yeh amr waẓeḥ hai keh daulat kamāne ke bāb meṅ kisī saṭḥ par bhī fāsid ma‘āshīyāt ba-rū’e kār lānā jā’iz nahīṅ. Dūsre shŏ‘boṅ kī ṭarḥ mu‘āmalāt ke is shŏ‘bah meṅ bhī ‘adl-o inṣāf ko asās-o bunyād qarār diyā gayā hai. Iktesābe ma‘īshat ke bāb meṅ ṣirf ḥalāl z̲arā’e‘ kī ijāzat dī ga’ī hai aur ḥarām z̲arā’e‘e ma‘āsh sosā’iṭī meṅ kullīyatan manū‘ qarār diye ga’e haiṅ tā-keh isteḥṣāl kā darwāzah hī nah khulne pā’e. Chunāṅcheh ḥasbe z̲ail taṣrīḥāt is kī shāhid haīṅ:

1. ٱلَّذِينَ يَأۡكُلُونَ ٱلرِّبَوٰاْ.[1]

“Allāh ne tijārat (saudā-garī) ko ḥalāl farmāyā hai aur sūd ko ḥarām kiyā hai.”

2. يَمۡحَقُ ٱللَّهُ ٱلرِّبَوٰاْ وَيُرۡبِي ٱلصَّدَقَٰتِۗ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ ۝[2]

“Aur Allāh sūd ko miṭātā hai (ya‘nī sūdī māl se barkat ko ḳhatm kartā hai) aur ṣadaqāt ko baṛhātā hai (ya‘nī ṣadqah ke z̲arī‘e māl kī barkat ko ziyādah kartā hai), aur

(1) Al-Baqarah, 02: 275

(2) Al-Baqarah, 02: 276

Allāh kisī bhī nā-sipās nā-farmān ko pasand nahīṅ kartā۝”

3. وَيۡلٞ لِّلۡمُطَفِّفِينَ ۝ ٱلَّذِينَ إِذَا ٱكۡتَالُواْ عَلَى ٱلنَّاسِ يَسۡتَوۡفُونَ ۝ وَإِذَا كَالُوهُمۡ أَو وَّزَنُوهُمۡ يُخۡسِرُونَ ۝[1]

“Barbādī hai nāp tol meṅ kamī karne wāloṅ ke liye۝ Yeh log jab (dūsre) logoṅ se nāp lete haiṅ to (un se) pūrā lete haiṅ۝ Aur jab unheṅ (ḳhwud) nāp kar yā tol kar dete haiṅ to ghaṭā kar dete haiṅ۝”

4. وَزِنُوْا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيْمِ.[2]

“Aur (jab tolne lago to) sīdhe tarāzū se tolā karo.”

5. يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٖ مِّنكُمۡۚ.[3]

“Ae īmān wālo! Tum ek dūsre kā māl āpas meṅ nā-haq ṭarīqe se nah khā’o siwā’e is ke keh tumhārī bāhamī riẓāmandī se ko’ī tijārat ho.”

(9) Isrāf kī mumāna‘at

(1) Al-Muṭaffifīn, 83: 01_03

(2) Banī Isrā’īl, 17: 35

(3) Al-Nisā’, 04: 29

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jahāṅ ṣarf aur ḳharch meṅ iqteṣād kā ḥukm diyā wahāṅ isrāf se bhī man‘a farmāyā. Kyoṅ-keh isrāf, tabẕīr aur ta‘yyush ko Islām nā-pasand qarār diyā hai. In se mu‘āsharatī ṭabaqāt meṅ nā-hamwārī janm letī hai aur is se un logoṅ ke diloṅ meṅ ḥasad paidā hotā hai jin ke pās māl kī farāwānī nahīṅ hai. Mazīd bar-āṅ is Tafāwut se aḳhlāqī qadreṅ tabāh-o barbād ho jātī haiṅ aur mu‘āshare meṅ fasād-o inteshār ‘ām ho jātā hai. Ta‘ayyush-pasand ṭabaqah har qaum meṅ aḳhlāqī qadroṅ ko pāmāl karne kā bā‘is rahā hai. Qur’ān Majīd aise ṭabqe ke bāre meṅ muḳhtalif jaghoṅ par bayān kartā hai keh yeh ṭabaqah har iṣlāh karne wāle shaḳhṣ kā dushman hotā hai aur har Nabī aur Dā‘ī ke sāth jaṅg kartā rahā hai aur is kā maqṣad apne amwāl kī ḥifāẓat hai. Irshāde Barī Ta‘ālá hai:

وَمَآ أَرۡسَلۡنَا فِي قَرۡيَةٖ مِّن نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتۡرَفُوهَآ إِنَّا بِمَآ أُرۡسِلۡتُم بِهِۦ
كَٰفِرُونَ ۝ وَقَالُواْ نَحۡنُ أَكۡثَرُ أَمۡوَٰلٗا وَأَوۡلَٰدٗا وَمَا نَحۡنُ بِمُعَذَّبِينَ ۝ (1)

“Aur ham ne kisī bastī meṅ ko’ī ḍar sunāne wālā nahīṅ bhejā magar yeh keh wahāṅ ke ḳhẉush-ḥāl logoṅ ne (hameshah yahī) kahā keh tum jo (hidāyat) de kar bheje ga’e ho ham is ke munkir haiṅ۝ Aur unhoṅ ne kahā keh ham māl-o aulā meṅ bŏhat ziyādah haiṅ aur ham par ‘aẕāb nahīṅ kiyā jā’egā۝”

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai:

(1) Al-Sabā, 34: 34, 35

كلوا واشربوا وتصدقوا والبسوا ما لم يخالطه اسراف أو مخيلة.[(1)]

"Khā'o aur piyo aur dūsroṅ par ṣadqah karo, kapṛe banā kar pǎhno ba-sharṭe-keh isrāf aur nīyat meṅ faḳhr-o istikbār nah ho."

Is bāt meṅ ko'ī shak nahīṅ keh isrāf aur ta'ayyush donoṅ chīzeṅ māl kī kas̱rat aur us kā chand hāthoṅ meṅ jam'a hone se janm letī haiṅ. Yahī waj·h hai keh Islām ne daulat ke chand mǎḥdūd hāthoṅ meṅ jam'a hone ko nā-pasand qarār diyā hai aur isī waj·h se ġhanā'im ko mǒḥtājoṅ par taqsīm karne kā ḥukm diyā hai. Irshād farmāyā:

كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةًۢ بَيْنَ ٱلْأَغْنِيَآءِ مِنكُمْۚ.[(2)]

"(Yeh niẓāme taqsīm is liye hai) tā-keh (sārā māl ṣirf) tumhāre māl-dāroṅ ke darmiyān hī nah gardish kartā rahe (bal-keh mu'āshare ke tamām ṭabaqāt meṅ gardish kare)."

Ek martabah Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu aur Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ke mā-bain 'Irāq, Miṣr aur Shām kī arāẓī ko fātiḥīn kī mā-bain taqsīm karne par iḳhtilāf paidā ho gayā. Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu kī rā'e

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitāb al-Libās, bābu al-bas mā shi'ta mā aḳhṭa'aka sarafun aw maḳhīlah, 2: 1192, raqam: 3605

2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 5: 171, raqam: 24877

3. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 102, raqam: 3251

(2) Al-Ḥashr, 59: 07

yeh thī keh un ‘ilāqoṅ kī zamīn ko taqsīm kiyā jā’e. Is rā’e kī ba‘ẓ Ṣahābah ne muḳhālefat kī. Un Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum meṅ Ḥaẓrat Mu‘ādh raḍiya Allāhu ‘anhu the jinhoṅ ne Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu se ‘arẓ kiyā:

والله إذن ليكونن ما نكره، إنّك إن قسمتها صار الربح العظيم في أيدى القوم، ثم يتبدرون، فيصير ذلك إلى الرّجل الواحد أو المرأة، ثم يأتى من بعدهم قوم يسدّون من الإسلام مسدّا وهم لا يجدون شيئا فانظر أمرًا يسع أوّلهم وآخرهم.(1)

“Ba-Ḳhudā! Agar aisā kiyā gayā to nā-ḳhẉush-gawār natā’ij paidā hoṅge. Zamīnoṅ kī taqsīm se be-tahāshā daulat logoṅ ke hāth lag jā’egī. Phir un ke marne par mumkin hai ke ek mard yā ‘aurat ko mil jā’e aur jo log un ke ba‘d Islām kī mudāfa‘at meṅ ḥiṣṣah leṅ, unheṅ kuçh bhī nah mil sakegā. Lehāẕā kisī aisī rā’e ko apnā’iye jo un ke maujūd aur ba‘d meṅ āne wāle Musalmānoṅ ke liye ḳhẉush-hālī kā bā‘is ho.”

Lehāẕā Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ḥaẓrat Mu‘ādh raḍiya Allāhu ‘anhu kī rā’e se ittefāq kar liyā. Yeh inkār Ḥaẓrat Mu‘ādh raḍiya Allāhu ‘anhu kī ṭaraf se hai keh māl chand ḳhāṣ hāhtoṅ meṅ măḥṣūr nah ho jab-keh aksarīyat is se măḥrūm

(1) 1. Abū ‘Ubayd, Kitāb al-Amwāl, 61: raqam: 152
2. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 6: 224, raqam: 2957
3. Shawkānī, Nayl al-awṭār, 8: 162
4. Shams al-Ḥaq ‘Aẓīm Ābādī fī ‘Awn

răh jā’e aur yeh inkār is waj·h se thā keh Allāh Ta‘ālā kā irshād hai:

كَيۡ لَا يَكُونَ دُولَةَۢ بَيۡنَ ٱلۡأَغۡنِيَآءِ مِنكُمۡۚ.(1)

“(Yeh niẓāme taqsīm is liye hai) tā-keh (sārā māl ṣirf) tumhāre māl-dāroṅ ke darmiyān hī nah gardish kartā rahe (bal-keh mu‘āshare ke tamām ṭabaqāt meṅ gardish kare).”

3. Sīratu al-Rasūl صَلَّى ٱللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma‘īshat-o mu‘āsharat ka ta‘alluq

(1) Mu‘āshī ta‘aṭṭul ek mu‘āsharatī alamīyah

Mu‘āshī ta‘aṭṭul aur ġhurbat mu‘āsharatī amrāẓ meṅ se ek maraẓ hai aur is ke bāre meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

كاد الفقر أن يكون كفرًا.(2)

“Qarīb hai keh faqr-o fāqah insān ko kufr tak le jā’e.”

Isī liye Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam faqr, bhūk, be-basī, sustī aur qarẓ se apnī du‘ā’oṅ meṅ panāh māṅgte the. ‘Ilāwah azīṅ gūṅge-pan, băhre-

(1) Al-Ḥashr, 59: 07

(2) 1. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 5: 267, raqam: 6612

2. Abū Nu‘aym fī Ḥilyaṫ al-awliyā’, 3: 53

pan aur bīmārī se panāh māṅgte the. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Rabb Ta‘ālá kī bārgāh meṅ iltejā karte the:

اللهم إنّي أعوذبک من الكفر و الفقر.(1)

“Ae Allāh! Main kufr aur faqr se Āp kī panāh māṅgtā hūṅ.”

Isī ṭarḥ ka’ī aur dalā’il haiṅ jin meṅ Islām ne ġhurbat-o iflās aur bhūk ke bāre meṅ bayān kiyā hai keh is meṅ ko’ī ‘izzat-o takrīm nahīṅ aur yeh faqr-o iflās insān ko kufr tak pahŏṅchā detā hai.

Yeh bāt wāẓeḥ ho ga’ī keh faqr-o iflās ek mu‘āsharatī wa ijtemā‘ī maraẓ hai aur aisī balā’ hai keh jis se dūsre jismānī amrāẓ kī ṭarḥ panāḥ māṅgī jātī hai. Har insān ke liye ẓarūrī hai keh woh rizq ke ḥuṣūl ke liye ḳhẉud meḥnat-o koshish kare. Aise ‘amal ko Islām ‘izzat kī nigāh se dekhtā hai. Qur’ān Majīd meṅ irshāde Barī Ta‘ālá hai:

فَٱمۡشُواْ فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُواْ مِن رِّزۡقِهِۦۖ.(2)

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Sahw, bābu al-ta‘awwudhi fī duburi al-ṣalāṫ, 3: 73. Raqam: 1347

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitāb al-Adab, bābu mā yaqūlu idhā aṣbaḥ, 4: 324, raqam: 5090

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 3: 302, 1026

4. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 1: 383, raqam: 927

(2) Al-Mulk, 67: 15

"So tum us ke rāstoṅ meṅ chalo phiro, aur us ke (diye huwe) rizq meṅ se khā'o."

Ḥadīs̱e mubārakah meṅ hai:

عن أبي بردة سئل رسول الله ﷺ أيّ الكسب أفضل؟ قال : عمل الرّجل بيده.(1)

"Ḥaẓrat Abū Dardah raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se sawāl kiyā gayā keh sab se açhçhā kasb kaun-sā hai? Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: behtarīn kasb woh hai jo insān ḳhwud apne hāthoṅ se kartā hai."

Dūsre maqām par irshād farmāyā:

إنّ الله يحب أن يرى العبد محترفًا.(2)

"Be-shak Allāh Ta'ālá ko yeh bāt pasand hai keh woh apne bande ko peshah-war dekhe."

(1) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 12, raqam: 2158
2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 141, raqam: 17304
3. Bazzār fī al-Musnad, 9: 183, raqam: 3731
4. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 2: 332, raqam: 2140
5. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 4: 276, raqam: 4411

(2) 1. Ḥakīm Tirmīdhī, Nawādir al-uṣūl fī aḥādīth al-Rasūl, 1: 405
2. Suyūṭī fī al-Durr al-manthūr, 8: 238

Ek martabah Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ke pās se ek shaḳhṣ guzrā Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne us shaḳhṣ kī meḥnat-o kāwish ko dekhā (jo unheṅ bŏhat açhçhā lagā). Is par unhoṅ ne kahā: āe Allāh ke Rasūl! Agar woh Allāh ke rāste meṅ nikaltā to is par Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إن كان خرج يسعى على ولده صغارًا، فهو في سبيل الله، وإن كان خرج يسعى على أبوين شيخين كبيرين فهو في سبيل الله، وإن كان خرج يسعى على نفسه يعفها، فهو في سبيل الله. (1)

“Agar woh apne bachchoṅ ke wāsiṭe jidd-o jăhd karne ke liye niklā huwā hai to woh Allāh ke rāste meṅ niklā huwā hai aur woh apne būṛe wāledain ke wāsiṭe jidd-o jăhd karne ke liye niklā hai to Allāh ke rāste meṅ aur agar woh apne nafs ke wāsiṭe jidd-o jăhd karne ke liye niklā hai keh woh us ko roke to bhī woh Allāh ke rāste meṅ hai.”

Mazdūr kī meḥnat ke ‘iwaẕ us kī pūrī ujrat denā wājib hai aur agar mazdūrī us kī meḥnat se ho to ẓulm hai aur Allāh Ta‘ālá ẓālim logoṅ ko pasand nahīṅ kartā. Irshāde Barī Ta‘ālá hai:

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 19: 129, raqam: 282
2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7: 479
3. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 6: 185, raqam: 4853
4. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 2: 335, raqam: 2610
5. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 4: 325

وَلَا تَبۡخَسُواْ ٱلنَّاسَ أَشۡيَآءَهُمۡ.(1)

"Logoṅ ko un kī chīzeṅ gaṭā kar nah diyā karo."

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne us shaḳhṣ ke bāre meṅ wa'īd sunā'ī hai jo ek mazdūr ko us kā ḥāq dene se chashm-poshī kartā hai aur use us kī ujrat nahīṅ detā. Ḥadīse Qudsī meṅ hai keh Allāh Ta'ālá ne irshād farmāyā:

ثلاثة أنا خصمهم يوم القيامة رجل أعطى بي ثمّ غدر ورجل باع حرّا فأكل ثمنه، ورجل استأجر أجيرًا فاستوفى منه ولم يعط أجره.(2)

"Tīn aise log haiṅ jin kā Qiyāmat ke roz maiṅ dushman hūṅgā: ek woh shaḳhṣ jis ne merā nām le kar 'ăhd liyā phir use pūrā nah kiyā, dūsrā woh shaḳhṣ jis ne āzād shaḳhṣ ko ghulām banā kar bechā aur us kī qīmat khā'ī aur tīsrā woh jis ne mazdūr se pūrā kām karwā kar us kī pūrī ujrat adā nahīṅ kī."

(2) Mu'āshī zimmah-dāriyoṅ aur mu'āsharatī martabah kā ta'alluq

---

(1) Al-A'rāf, 07: 85

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Buyū', bābu ithmi man bā'a ḥurrā', 2: 776, raqam: 2114

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ijārah, bābu ithmi man mana'a ajra al-ajīr, 2: 792, raqam: 2150

3. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Aḥkām, bābu ajri al-ujrā', 2: 816, raqam: 2442

4. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 358, raqam: 8677

Ta‘līmāte Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ har shăhrī ko mu‘āsharatī ẓamānat, rāḥat-o sukūn aur ma‘īshat ke taḥaffuẓ kī ẓamānat dī ga’ī hai. Yeh us waqt tak hai jab tak woh apne farā’iẕ ko bajā lā rahā hai yā kisī majbūrī kī waj·h se apne farā’iẕ kī adā’egī se ‘ājiz ho ja’e. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

الخلق عيال الله.(1)

“Tamām maḳhlūq Allāh kā kuṅbah hai.”

Rizq kī farāhamī kī yeh zimmah-dārī jo Rabb al-‘Ālamīn ne apne zimmah lī, Islāmī riyāsat ke andar niyābate Ilāhī meṅ Islāmī ḥukūmat kī ṭaraf se anjām dī jā’egī.

Qur’ān-o Ḥadīs kī inhī ta‘līmāt kā asar thā keh Ḳhulafā’e Rāshidīn ne apne daure ḳhilāfat meṅ is zimmah-dārī kā kamāl eḥsās rakhā aur use pūrā karne ke liye maṣrūfe kār rahe. Ḥaẕrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

لو مات جمل ضياعاً على شط الفرات لخشيت أن يسألني الله عنه.(2)

“Agar sāḥile furāt par ko’ī be-sahārā ūṅṭ mar jā’e to mujhe ḍar hai keh Allāh mujh se us ke bāre meṅ bāz-purs karegā.”

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 5: 365, raqam: 5541
2. Abū Ya‘lá fī Musnad, 6: 65, raqam: 3315
3. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 8: 191

(2) Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 305

ألا كلكم راع وكلكم مسئول عن رعيته فالإمام الذي على الناس راع وهو مسئول عن رعيته.[1]

"Āgāh raho tum meṅ se har ek ādamī nigrān hai aur (Roze Qiyāmat) us se us kī ra'īyat (mā-tăḥt logoṅ) ke bāre meṅ bāz-purs kī jā'egī to (is ṭarḥ) logoṅ par amīr yā ḥukmarān bhī ek nigrān hai aur us se us kī ri'āyā ke bāre meṅ pūçhā jā'egā."

Ek martabah Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ek Yahūdī ke pās se guzre jo keh logoṅ se bhīk māṅg rahā thā. Unhoṅ ne use ḍāṅṭā aur us se pūçhā keh kis chīz ne use bhīk māṅgne par majbūr kiyā hai. Jab yeh sābit ho gayā keh woh majbūrī kī waj·h se bhīk māṅg rahā hai to is par Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ne apne Āp ko burā bhalā kahā aur farmāyā:

ما أنصفناک، أن كنّا أخذنا منک الجزية في شبيبتک ثم ضعيناک في كبرک قال: ثم أجرى عليه من بيت المال ما يصلحه.[2]

"Ae shakhṣ! Ham ne tere sāth inṣāf nahīṅ kiyā, ham ne tujh se bŏhat bhārī jizyah liyā aur tujhe

(1) 1. Bukhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḥkām, bābu qawli Allāhi Ta'ālá: aṭī'ū Allāha wa-aṭī'ū al-Rasūla wa-ūlī al-amri minkum, 6: 2611, raqam: 6719

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu faḍīlati al-imāmi al-'ādili wa-'uqūbati al-jā'iri wa-al-ḥaththi 'alá al-rifqi bi-al-ra'īyah, 3: 1459, raqam: 1829

(2) Abū 'Ubayd al-Amwāl: 57

kam-zor-o nā-tuwāṅ ch̥or̥ā. Pas use baitul-māl se itnā kuch̥ de do jo us ke liye kāfī ho."

(3) Mu'āsharatī iṣlāḥ meṅ mu'āshī 'unṣur kī ahammīyat

Islām kī ta'līmāt meṅ se hai keh kasbe ḳhabīs̱ ke tamām ẕarā'e' ko ḥarām qarāar diyā jā'e aur ḳhabīs̱ ẕarā'e' ko muta'ayyan kiyā jā'e keh har woh chīz jo baġhair kisī madde muqābil 'amal aur meḥnat ke ḥāṣil kī jā'e kasbe ḳhabīs̱ meṅ shumār hogī jaise chorī aur dhoke se ḥāṣil kī ga'ī chīz, yā har woh chīz jo aise kasbe ḳhabīs̱ ke 'iwaẓ ḥāṣil kī jā'e, jis kā nuqṣān aur ẓarar ho woh bhī kasbe ḳhabīs̱ meṅ shumār hogī. Jaise sharāb, ḳhinzir aur nashshah-āwar ashyā' se kamā'ī hū'ī raqam. Yeh tamām ẕarā'e'e kasb aise haiṅ jin kī Islām ne ijāzat nahīṅ dī aur nah hī un kī ḥillat ko taslīm kiyā hai.

4. Sīrat̤u al-Rasūl صَلَّى ٱللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma'īshat-o aḳhlāq kā ta'alluq

Irshāde Barī Ta'ālá hai:

أَرَءَيْتَ ٱلَّذِى يُكَذِّبُ بِٱلدِّينِ ۝ فَذَٰلِكَ ٱلَّذِى يَدُعُّ ٱلْيَتِيمَ ۝ وَلَا يَحُضُّ عَلَىٰ طَعَامِ ٱلْمِسْكِينِ ۝ فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ ۝ ٱلَّذِينَ هُمْ عَن صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ۝ ٱلَّذِينَ هُمْ يُرَآءُونَ ۝ وَيَمْنَعُونَ ٱلْمَاعُونَ ۝[1]

(1) Al-Mā'ūn, 107: 01_07

"Kyā Āp ne us shaḳhṣ ko dekhā jo Dīn ko jhuṯlātā hai? ۝ To yeh woh shaḳhṣ hai jo yatīm ko dukh detā hai (ya'nī yatīmoṅ kī ḥājāt ko radd kartā aur unheṅ ḥaq se mǎhrūm rakhtā hai)۝ Aur mǒḥtāj ko khānā khilāne kī tarġhīb nahīṅ detā (ya'nī mu'āshre se ġharīboṅ aur mǒhtājoṅ ke mu'āshī isteḥṣāl ke ḳhātime kī koshish nahīṅ kartā)۝ Pas afsos (aur ḳharābī) hai un namāziyoṅ ke liye۝ Jo apnī namāz (kī rūḥ) se be ḳhabar haiṅ (ya'nī unheṅ mǎḥẕ ḥuqūqullāh yād haiṅ ḥuqūqul-'ibād bhulā baiṯhe haiṅ)۝ Woh log ('ibādat meṅ) dikhlāwā karte haiṅ (kyūṅ keh woh Ḳhāliq kī rasmī bandagī bajā lāte haiṅ aur pisī hū'ī maḳhlūq se be parwāhī barat rahe haiṅ)۝ Aur woh baratne kī ma'mūlī-sī chīz bhī māṅgne nahīṅ dete۝"

1. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne bāhamī zimmah-dāriyoṅ kī waẓāḥat ek misāl se yūṅ bayān farmā'ī:

مثل القائم على حدود الله والواقع فيها كمثل قوم استهموا على سفينة فأصاب بعضهم أعلاها وبعضهم أسفلها فكان الذين في أسفلها إذا استقوا من الماء مرّوا على من فوقهم فقالوا : لو أنّا خرقنا في نصيبنا خرقا ولم نوذ من فوقنا فإن يتركوهم وما أرادوا هلكوا جميعا وإن أخذ وعلى أيديهم نجوا ونجوا جميعا.[1]

(1) 1.Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu Sharikah, bābu hal yuqra'u fī al-qismati wa-al-istihāmi fīh, 2: 882, raqam: 2361

“Allāh Ta‘ālá kī ḥudūd ko qā’em karne wāle aur us ko toṛne wāloṅ kī mis̱āl us qaum kī-sī hai jis kashtī ke sawāroṅ ne apnā ḥiṣṣah taqsīm kar liyā. Ba‘ẕ ke ḥiṣṣe meṅ ūpar wālā ḥiṣṣāh āyā aur ba‘ẕ ke ḥiṣṣe meṅ nīche wālā. Pas jo log nīche the unheṅ pānī lene ke liye ūpar wāloṅ ke pās jānā paṛtā thā. (Nīche wāloṅ ne kahā) kyoṅ nah ham apne ḥiṣṣe meṅ sūrāḳh kar leṅ aur ūpar wāloṅ ke pās jāne kī zăḥmat se bacheṅ. Pas agar woh unheṅ un ke irāde ke mutābiq ḉhoṛe raheṅ to sab halāk ho jā’eṅge aur agar un ke hāth pakaṛ leṅ to ḳhẉud bhī bach jā’eṅ aur dūsre sab bhī bach jā’eṅ.”

2. Ḥaẕrat Abū Mūsá raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

إنّ الأشعريين إذا أرملوا في الغزو، أو قلّ طعام عيالهم بالمدينة جمعوا ما كان عندهم في ثوب واحد ثمّ اقتسموه بينهم في إناء واحد بالسّويّة فهم منّي وأنا منهم.(1)

---

2. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitani ‘an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam, bābu minhu, 4: 470, raqam: 2173

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 268, raqam: 18387

4. Bazzār fī al-Musnad, 8: 237, raqam: 3298

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu Sharikah, bābu al-sharikaṫi fī al-ṭa‘ām, 2: 880, raqam: 2354

"Ash'ariyoṅ kā jab daurāne jihād toshah ḳhatm hone lage yā Madīnah munawwarah meṅ un kā sāmāne ḳhwurd-o nosh thoṛā rǎh jā'e to woh sāre bache huwe ko ek kapṛe meṅ jam'a karte aur phir ek bartan ke sāth āpas meṅ taqsīm kar lete. Pas woh mujh meṅ se haiṅ aur maiṅ un meṅ se hūṅ."

3. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

طعام الإثنين كافي الثّلاثة، وطعام الثّلاثة كافي الأربعة.(1)

"Do kā khānā tīn ke liye kāfī aur tīn kā khānā chār ke liye kāfī hai."

4. Imām Muslim Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

---

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Faḍā'ili al-Ṣaḥābah, bābu min faḍā'ili al-Ash'arīyīn, 4: 1944, raqam: 2500

3. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 247, raqam: 8798

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb al-Aṭ'imah, bābu ṭa'āmu al-wāḥid, 5: 2061, raqam: 5077

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ashribah, bābu faḍīlați al-muwāsāti fī al-ṭa'āmi, 3: 1630, raqam: 2058

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Aṭ'imați 'an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā'a fī ṭa'āmi al-wāḥidi yakfī al-ithnayn, 4: 267, raqam: 1820

طعام الواحد يكفى الإثنين، وطعام الإثنين يكفى الأربعة، وطعام الأربعة يكفى الثمانية.(1)

"Ek shaḳhṣ kā khānā do ke liye kāfī hotā hai, do kā khānā chār ke liye kāfī hotā hai aur chār kā khānā āṭh ke liye kāfī hota hai."

5. Ḥaẓrat Abū Ṣa'īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu 'anhu bayān karte haiṅ: jab Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke sāth safar par the ek shaḳhṣ sawārī par āyā aur idhar udhar dekhne lagā. Pas Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

من كان معه فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له ومن كان له فضل من زاد فليعد به على من لا زاد له.(2)

"Jis ke pās zā'id sawārī hai woh us shaḳhṣ ko lauṭā de jis ke pās sawārī nahīṅ aur jis ke pās zā'id khānā hai woh us shaḳhṣ ko lauṭā de jis ke pās khānā nahīṅ."

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ashribah, bābu faḍīlati al-muwāsāti fī al-ṭa'ām, 3: 1630, raqam: 2059

2. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Aṭ'imati 'an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā'a fī ṭa'āmi al-wāḥidi yakfī al-ithnayn, 4: 267, raqam: 1820

3. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitāb al-Aṭ'imah, bābu ṭa'āmu al-wāḥidi yakfī al-ithnayn, 2: 1084, raqam: 3254

(2) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Luqaṭah, bāb istiḥbābi al-mu'āṣāt, 3: 1354, raqam: 1728

Ḥadīs̱ ke rāwī bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne bŏhat-sī māl kī aqsām bayān kī ḥattá keh ham ne măḥsūs kiyā keh zā'id māl meṅ se hamārā ko'ī ḥaq nahīṅ.

(1) Maʻīshat aur rūhe ʻibādāt

Irshāde Rabbānī hai:

وَلَٰكِنَّ ٱلۡبِرَّ مَنۡ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ وَٱلۡمَلَٰٓئِكَةِ وَٱلۡكِتَٰبِ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ وَءَاتَى ٱلۡمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِۦ ذَوِي ٱلۡقُرۡبَىٰ وَٱلۡيَتَٰمَىٰ وَٱلۡمَسَٰكِينَ وَٱبۡنَ ٱلسَّبِيلِ وَٱلسَّآئِلِينَ وَفِي ٱلرِّقَابِ وَأَقَامَ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَى ٱلزَّكَوٰةَ.[1]

"Bal-keh aṣl nekī to yeh hai keh ko'ī shaḳhṣ Allāh par aur Qiyāmat ke din aur Firishtoṅ par aur (Allāh kī) Kitāb par aur Paiġhambaroṅ par īmān lā'e, aur Allāh kī maḥabbat meṅ (apnā) māl qarābat-dāroṅ par aur yatīmoṅ par aur mŏḥtājoṅ par aur musāfiroṅ par aur māṅgne wāloṅ par aur (ġhulāmoṅ kī) gardanoṅ (ko āzād karāne) meṅ ḳharch kare, aur namāz qā'em kare aur zakāṫ de."

Irshāde Rabbānī ke rū se goyā bandagī yeh hai keh insān kisī ḥadd tak apne Ḳhāliq-o Mālik kī riẓā kī ḳhāṭir us ke pareshān-ḥāl bānoṅ se ʻamalī ham-dardī aur behī-ḳhwāhī kā muẓāharah kartā hai. Agar dil meṅ insānīyat kā yeh dard aur jaẕba'e ḳhidmat nah ho bal-keh us ke bar-ʻaks zindagī kā ṭarze ʻamal ḳhwud ġharaẓānah, mafād parastānah aur bahīmānah ho to ko'ī ʻibādat,

(1) Al-Baqarah, 02: 177

‘ibādat nahīṅ aur nah ko’ī namāz, namāz hai. Bal-keh yeh sab dikhlāwā aur riyākārī ban jātā hai jo insān ko bajā’e Ḳhudā ke qarīb karne ke Jahannam kā īndhan banā degā.

Namāz kī rūh aur Dīne Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī aṣl ġhāyat yahī hai keh maḥabbate Ilāhī meṅ bandagāne Ḳhudā kī har mumkin ḳhidmat kī jā’e. Mu‘āshare ke be-sahārā aur mŏḥtāj logoṅ kī ḳhidmat-o kafālat dar-ḥaqīqat riẓā’e Ilāhī aur qurbe Ilāhī kā bā‘is hai aur yahī maqṣūde namāz hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat ‘Ā’ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ‘anhā se farmāyā:

يا عائشة! لا تردی المسکين ولو بشق تمرة. يا عائشة، أحبي المساكين وقرّبيهم فإنّ الله يقرّبک يوم القيامة. (1)

“Ae ‘Ā’ishah! Kisī bhī mŏḥtāj aur ẓarūrat-mand ko māyūs nah kar ḳhwāh khajūr kī guṭhlī hī kyoṅ nah de sako. Mazīd yeh keh ġharīb aur mŏḥtāj logoṅ se maḥabbat kiyā karo aur un se qurbat ḥāṣil kiyā karo. Be-shak (is ke ṣilah meṅ) Allāh Ta‘ālá Roze Qiyāmat tumheṅ apne qurb se nawāzeṅge.”

(1) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Zuhdi ‘an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā’a anna fuqarā’a al-Muhājirīna yadḳhulūna al-jannata qabla aġhniyā’ihim, 4: 577, raqam: 2352

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7: 12, raqam: 12931

3. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 2: 167, raqam: 1453

4. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 4: 67, raqam: 4825

Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

السّاعلي على الأرملة والمسكين كالمجاهد في سبيل الله أو القائم اللّيل الصّائم النهار.(1)

“Bewah ‘aurtoṅ aur mŏḥtājoṅ kī ķhidmat-o i‘ānat karne wālā Allāh kī rāh meṅ jihād karne wāloṅ ke barābar aur us nekū-kār ke barābar hai jo (‘umar bhar) sārī rāt ‘ibādat kare aur din ko roze rakhe.”

Ḥaẓrat Sahl bin Sa‘d raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

أنا وكافل اليتيم في الجنّة هكذا وقال بإصبعيه السّبابة والوسطى.(2)

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitabu al-Nafaqāt, bābu faḍli al-nafaqah, 5: 2047, raqam: 5038

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zuhdi wa-al-raqā’iq, bābu al-iḥsāni ilá al-armalah, 4: 2286, raqam: 2982

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 361, raqam: 8717

4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 1: 100, raqam: 304

(2) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu faḍli man ya‘ūlu yatīmā, 5: 2237, raqam: 5659

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zuhdi wa-al-raqā’iq, bābu al-iḥsāni ilá al-armalah, 4: 2287, raqam: 2983

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 375, 8868

"Maiṅ aur yatīm kī kafālat karne wālā Jannat meṅ is ṭarḥ hoṅge jaise yeh do uṅgliyāṅ. Aur Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne aṅgushte shahādat aur darmiyānī uṅglī se ishārah farmāyā."

Qur'ān Majīd meṅ ek aur maqām par sūrah Mā'ūn kī ta'līm ko is ṭarḥ dohrāyā gayā hai:

وَيُطۡعِمُونَ ٱلطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِۦ مِسۡكِينٗا وَيَتِيمٗا وَأَسِيرًا ۝[1]

"Aur (apnā) khānā Allāh kī maḥabbat meṅ (ḳhẉud us kī ṭalab-o ḥājat hone ke bā-wujūd īs̱āran) mŏḥtāj ko aur yatīm ko aur qaidī ko khilā dete haiṅ۝"

Is silsile meṅ Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ke ma'mūl kī bŏhat-sī mis̱āleṅ dī jā saktī haiṅ. Mas̱lan Ḥaẕrat 'Abd Allāh ibn 'Umar raḍiya Allāhu 'anhumā kā ma'mūl yeh thā:

كان ابن عمر رضي الله عنهما لا يأكل حتّى يوتى بمسكين يأكل معه.[2]

"Ḥaẕrat 'Abd Allāh ibn 'Umar raḍiya Allāhu 'anhumā ke sāth jab tak ko'ī ḥājat-mand mil kar khānā nah khātā Āp khānān tanāwul nah farmāte the."

---

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 2: 207, raqam: 460

5. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 20: 320, raqam: 759

6. Hayt̲h̲amī fī Majma' al-zawa'id, 8: 162

(1) Al-Dahr, 76: 08

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aṭ'imah, bābu al-Mu'min ya'akulu fī mi'á, 5: 2061, raqam: 5078

2. Abū 'Awānah fī al-Musnad, 3: 10, raqam: 8417

(2) Dīn mu'āshī ḥaq kī adā'egī kā nām hai

Jis ṭarḥ ūpar bayān ho chukā hai keh rūḥe namāz dar-ḥaqīqat woh jazbah aur ṭarze 'amal hai jo mu'āshare ke be-sahārā ẓarūrat-mand aur pareshān-ḥāl logoṅ kī zindagī saṅwārne se 'ibārat ho yahī 'amal aṣl Dīn hai.

1. Qur'ān Ḥakīm meṅ irshāde Barī Ta'ālá hai:

وَمَآ أَدْرَىٰكَ مَا ٱلْعَقَبَةُ ۝ فَكُّ رَقَبَةٍ ۝ أَوْ إِطْعَٰمٌ فِى يَوْمٍ ذِى مَسْغَبَةٍ ۝ يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ ۝ أَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ ۝ ثُمَّ كَانَ مِنَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَتَوَاصَوْا۟ بِٱلصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا۟ بِٱلْمَرْحَمَةِ ۝ أُو۟لَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلْمَيْمَنَةِ ۝ وَٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ بِـَٔايَٰتِنَا هُمْ أَصْحَٰبُ ٱلْمَشْـَٔمَةِ ۝ (1)

"Aur Āp kyā samajhte haiṅ keh woh (Dīne Ḥaq ke mujāhadah kī) ghāṭī kyā hai۝ Woh (ġhulāmī wa mǎḥkūmī kī zindagī se) kisī gardan kā āzād karānā hai۝ Yā bhūk wāle din (ya'nī qǎḥṭ-o iflās ke daur meṅ ġharībon aur mǎḥrūmul-ma'īshat logoṅ ko) khānā khilānā hai (ya'nī un ke mu'āshī ta'aṭṭul aur ibtilā' ko ķhatm karne kī jidd-o jāhd karnā hai)۝ Qarābat-dār yatīm ko۝ Yā shadīd ġhurbat ke māre huwe mǒḥtāj ko jo mǎḥẕ ķhak-nashīn (aur be-ghar) hai۝ Phir (sharṭ yeh hai keh aisī jidd-o jǎhd karne wālā) woh shaķhṣ un logoṅ meṅ se ho jo īmān lā'e haiṅ aur ek dūsre ko ṣabr-o taḥammul kī naṣīḥat karte haiṅ aur bā-ham rāḥmat-o

(1) Al-Balad, 90: 12_19

shafqat kī tākīd karte haiṅ۝ Yahī log dā’īṅ ṭaraf wāle (ya‘nī ăhle sa‘ādat-o maġhfirat) haiṅ o Aur jin logoṅ ne hamārī āyatoṅ kā inkār kiyā woh bā’īṅ ṭaraf wāle haiṅ (ya‘nī ăhle shaqāwat-o ‘azāb) haiṅ۝”

2. كَلَّا ۖ بَل لَّا تُكْرِمُونَ ٱلْيَتِيمَ ۝ وَلَا تَحَٰٓضُّونَ عَلَىٰ طَعَامِ ٱلْمِسْكِينِ ۝ وَتَأْكُلُونَ ٱلتُّرَاثَ أَكْلًا لَّمًّا ۝ وَتُحِبُّونَ ٱلْمَالَ حُبًّا جَمًّا ۝ (1)

“Yeh bāt nahīṅ bal-keh (ḥaqīqat yeh hai keh ‘izzat aur māl-o daulat ke milne par) tum yatīmoṅ kī qadr-o ikrām nahīṅ karte۝ Aur nah hī tum miskīnoṅ (ya‘nī ġharīboṅ aur mŏḥtājoṅ) ko khānā khilāne kī (mus‘āshre meṅ) ek dūsre ko tarġhīb dete ho۝ Aur wirāsat kā sārā māl sameṭ kar (ḳhwud hī) khā jāte ho (us meṅ se iflās zadah logoṅ kā ḥaq nahīṅ nikālte)۝ Aur tum māl-o daulat se ḥadd darjah maḥabbat rakhte ho۝”

In āyāt ke ba‘d yeh farmayā gayā keh aise log Jahannam ke saḳht ‘azāb meṅ mubtalā hoṅge. Qur’ān ne ṣarāḥat ke sāth is ṭarze ‘amal ko be-dīnī aur Qaume Thamūd kī tabāhī kā bā‘is qarār diyā hai.

Qur’ān Ḥakīm ne Qārūnī zehnīyat bayān kī keh jab qaum ne Qārūn se kahā keh woh ġhurūr-o takabbur ko çhoṛ kar bārgāhe ulūhīyat meṅ jhuk jā’e aur Allāh Ta‘ālá ke diye huwe ḳhazānoṅ meṅ se mu‘āshare ke mustaḥiq afrād kī madad kare to

(1) Al-Fajr, 89: 17_20

woh jo keh sarmāyah-o daulat ke nashshah meṅ bad-mast thā. Is naṣīḥat ke jawāb meṅ kăhne lagā:

قَالَ إِنَّمَآ أُوتِيتُهُۥ عَلَىٰ عِلْمٍ عِندِيٓۚ أَوَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ ٱللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِن قَبْلِهِۦ مِنَ ٱلْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَأَكْثَرُ جَمْعًاۚ ۝(1)

"Woh kăhne lagā: (maiṅ yeh māl mu'āshare aur 'awām par kyoṅ ḳharch karūṅ) mujhe to yeh māl ṣirf is (kasbī) 'ilm-o hunar kī binā par diyā gayā hai jo mere pās hai. Kyā use yeh ma'lūm nah thā keh Allāh ne wāqe'aṫan us se păhle bŏhat-sī aisī qaumoṅ ko halāk kar diyā thā jo ṭāqat meṅ us se kahīṅ ziyādah saḳht thīṅ aur (māl-o daulat aur afrādī quwwat ke) jam'a karne meṅ kahīṅ ziyādah (āge) thīṅ, aur (ba-waqte halākat) mujrimoṅ se un ke gunāhoṅ ke bāre meṅ (mazīd tăḥqīq yā ko'ī 'uẕr aur sabab) nahīṅ pūçhā jā'egā۝"

In āyāt ne sarmāyah parastānah Qārūnī fikr aur Īslāmī fikr meṅ wāẓeḥ ḥadde fāṣil (line of distinction) qā'em kar dī hai. Qārūnī fikr, apne sarmāyah-o daulat ko nah to Allāh kī 'aṭā taṣawwur kartī hai, nah ḳhẉud ko nā'ib-o amīn samajhtī hai aur nah hī us meṅ dusroṅ ke ḥaq ko taslīm kartī hai jise mustaḥiqīn par ḳharch karne kī ẕimmah-dārī us par 'ā'id hotī ho. Is ke bar-'aks Islāmī fikr meṅ sarmāyah-o daulat, insānī 'ilm kī paidā-wār nahīṅ bal-keh măḥẕ Allāh kī 'aṭā hai insān us kā mālik nahīṅ bal-keh măḥẕ nā'ib-o amīn hai aur is meṅ dūsre mustaḥiq afrād kā bhī isī ṭarḥ ḥaq hai jaise khẉud mālik kā hotā hai.

(1) Al-Qaṣaṣ, 28: 78

Qur’ān Majīd ne ek aur maqām par yeh paiġhām is qadr balīġh andāz meṅ wāẓeḥ farmāyā hai keh agar is ulūhī paiġhām kī ma‘nawīyat aur rūḥe insān ke qalb-o bāṭin meṅ utar jā’e to mafād-parastānah zehnīyat kā kullīyatan ḳhātimah ho jā’e aur yeh sārī ṭabaqāṭī kashmakash apnī maut mar jā’e. Qur’ān Ḥakīm ne farmāyā:

أَفَرَءَيْتُم مَّا تَحْرُثُونَ ۝ ءَأَنتُمْ تَزْرَعُونَهُۥٓ أَمْ نَحْنُ ٱلزَّٰرِعُونَ ۝ لَوْ نَشَآءُ لَجَعَلْنَٰهُ حُطَٰمًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ ۝ إِنَّا لَمُغْرَمُونَ ۝ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ ۝ أَفَرَءَيْتُمُ ٱلْمَآءَ ٱلَّذِى تَشْرَبُونَ ۝ ءَأَنتُمْ أَنزَلْتُمُوهُ مِنَ ٱلْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ ٱلْمُنزِلُونَ ۝ لَوْ نَشَآءُ جَعَلْنَٰهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ ۝ أَفَرَءَيْتُمُ ٱلنَّارَ ٱلَّتِى تُورُونَ ۝ ءَأَنتُمْ أَنشَأْتُمْ شَجَرَتَهَآ أَمْ نَحْنُ ٱلْمُنْشِـُٔونَ ۝ نَحْنُ جَعَلْنَٰهَا تَذْكِرَةً وَمَتَٰعًا لِّلْمُقْوِينَ ۝(1)

“Bhalā batā’o jo (bīj) tum kāsht karte ho۝ To kyā us (se khetī) ko tum ugāte ho yā ham ugāne wāle haiṅ?۝ Agar ham chāheṅ to use rezah-rezah kar deṅ phir tum ta‘ajjub aur nadāmat hī karte răh jā’o۝ (Aur kăhne lago): ham par tāwān paṛ gayā۝ Bal-keh ham be-naṣīb ho ga’e۝ Bhalā yeh batā’o jo pānī tum pīte ho۝ Kyā use tum ne bādal se uṭārā hai yā ham utārne wāle haiṅ?۝ Agar ham chāheṅ to use khārī banā deṅ, phir tum shukr adā kyoṅ nahīṅ karte?۝ Bhalā yeh batā’o

(1) Al-Wāqi‘ah, 56: 63_73

jo āg tum sulgāte ho۝ Kyā is ke daraḳht ko tum ne paidā kiyā hai yā ham (use) paidā farmāne wāle haiṅ?۝ Ham hī ne is (daraḳht kī āg) ko (ātishe Jahannam kī) yād dilāne wālī (naṣīḥat-o ʻibrat) aur jaṅgaloṅ ke musāfiroṅ ke liye bāʻise munfaʻat banāyā hai۝”

Qur’ān Ḥakīm ke in irshādāt aur aḥkāmāt kī raushnī meṅ yeh ḥaqiqat wāẓeḥ ho jātī hai keh:

1. Jumlah amwāl meṅ tamām Banī Ādam kā ḥaq barābarī kī bunyād par rakhā gayā hai.

2. Kisī shaḳhṣ ko yeh ḥaq ḥāṣil nahīṅ keh woh us māl ko ṣirf apnī milkīyat samajhte huwe dūsroṅ ko us se mutamattiʻ hone se rok le.

Ḥaẓrat Abū Dharr Ġhifārī raḍiya Allāhu ʻanhu ne ek martabah imārat (ḥukūmat) kā sawāl kiyā to Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

أنت ضعيف وهي أمانة وهي يوم القيامة خزي وندامة إلا من أخذها بحقها وأدى ما عليه فيها. (1)

“Ae Abū Dharr! Tū kam-zor hai aur yeh (imārat-o ḥukūmat) ek bŏhat baṛī amānat aur ba-Roze Qiyāmat (amīr ke liye) ruswā’ī aur nadāmat kā bāʻis hai. Al-battah (us ḥākim ke liye ruswā’ī nahīṅ hogī) jis ne us ko

(1) 1. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 09
2. Abū ʻUbayd, Kitāb al-Amwāl: 11, raqam: 06

us ke ḥaq ke sāth iḳhtiyār kiyā aur imārat-o ḥukūmat meṅ jo ẕimmah-dārī us par ‘ā’id hotī thī us ko kamāḥaqqahū adā kiyā.”

Ya‘nī sharī‘ate Islāmīyah meṅ imārat-o siyāsat ke manṣab par fā’iz shaḳhṣīyat apnī ra‘īyat kī kafālat se kisī ṣūrat bhī barīyuẕẕimah qarār nahīṅ diyā jā saktī. Ḳhilāfat kī ta‘rīf karte huwe Ḥaẓrat Salmān Fārisī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

إن الخليفة هو الذي يقضي بكتاب الله، ويشفق على الرعية شفقة الرجل على أهله، فقال كعب الأحبار : صدق.(1)

“Ḳhalīfah woh hai jo Kitābullāh ke muṭābiq faiṣlah kare aur (apnī) ri‘āyā par is ṭarḥ shafqat kare jis ṭarḥ ādamī apne ăhl-o ‘iyāl par shafqat kartā hai. Yeh sun kar Ka‘b al-Aḥbār ne kahā: Salmān ne sach kahā.”

Mundareja’e bālā ta‘rīf kī tashrīḥ karte huwe Ibn Taymīyah(661_728 Hijrī) kăhte haiṅ:

الوالي راع على الناس بمنزلة راعي الغنم.(2)

“Jis ṭarḥ gaḍaryā bakriyoṅ kī rakhwālī kartā hai usī ṭarḥ sarbarāhe ḥukūmat ri‘āyā kā rā‘ī hai.”

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

(1) Abū ‘Ubayd, Kitāb al-Amwāl: 13, raqam: 12

(2) Ibn Taymīyah, al-Siyāsīyaṫ al-shar‘īyah fī iṣlāḥ al-rā‘ī wa-al-ra‘īyah: 16

ما من أمير يلي أمر المسلمين ثم لا يجهد لهم وينصح إلا لم يدخل معهم الجنة.(1)

"Jo ādamī Musalmānoṅ ke mu'āmale (ḥukūmat) kā nigrān bane phir un kī behtarī ke liye koshish nah kare aur nah hī un kī ḳhair-ḳhẉāhī kare to woh un ke sāth Jannat meṅ dāḳhil nah hoga."

ما من عبد يسترعيه الله رعية فلم يحطها بنصحه إلا لم يجد رائحة الجنة.(2)

"Jis bande ko Rabbe Dhū al-jalāl ne kisī ri'āyā kā ḥukmarān banāyā. Phir us ne us ke sāth pūrī ḳhair-ḳhẉāhī nah bartī to woh (ḥukmarān) Jannat kī ḳhẉushbū bhī nah pā sakegā."

ما من عبد يسترعيه الله رعية يموت يوم يموت وهو غاش لرعيته إلا حرم الله عليه الجنة.(3)

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu istiḥqāqi al-wālī al-ġhāshshi li-ra'īyatihi al-nār, 1: 126, raqam: 142

2. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 20: 225, raqam: 524

3. Abū 'Awānah fī al-Musnad, 1: 40, raqam: 89

(2) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḥkām, bābu manistur'iya ra'īyatan falam yanṣaḥ, 6: 2614, raqam: 6731

(3) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu istiḥqāqi al-wālī al-ġhāshshi li-ra'īyatihi al-nār, 1: 125, raqam: 142

2. Dārimī, al-Sunan, 2: 417, raqam: 2796

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 10: 346, raqam: 4495

"Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: jis bande ko Rabbe D̲h̲ū al-jalāl ne kisī ri'āyā kā ḥukmarān banāyā aur woh is ḥāl meṅ martā hai keh qaum kā ḳhair-ḳhwāh nah ho to Allāh Ta'ālá us par Jannat ḥarām kar detā hai."

Munṣif aur 'ādil ḥukmarān ke bāre meṅ Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāya:

إن المقسطين عند الله على منابر من نور عن يمين الرحمٰن عزوجل وكلتا يديه يمين، الذين يعدلون في حكمهم وأهليهم وما ولوا.(1)

"Be-shak inṣāf karne wāle (ḥukkām-o umarā') Allāh Ta'ālá ke pās nur ke minbaroṅ par us ke dāhine hāth par hoṅge aur Allāh Ta'ālá ke donoṅ hāth dāhine haiṅ. Yeh woh log haiṅ jo apne faiṣlah meṅ apne logoṅ meṅ aur apne zere ḥukūmat umūr meṅ 'ādil haiṅ."

السلطان ولي من لاولي له.(2)

-----

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu faḍīlaṫi al-imāmi al-'ādili wa-'uqūbaṫi al-jā'iri wa-al-ḥat̲h̲t̲h̲i 'alá al-rifqi bi-al-ra'īyah, 3: 1458, raqam: 1827

2. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 3: 460, raqam: 5916

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 39, raqam: 34035

(2) 1. Tirmid̲h̲ī fī al-Sunan, Kitābu al-Nikāḥ, bābu mā jā'a lā nikāḥa illā bi-walīy, 3: 407, raqam: 1102

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Nikāh, bābu fī al-walī, 2: 229, raqam: 2083

"Ḥukmarān (yā ḥukūmat) har us ādamī kā sar-parast hai jis kā ko'ī sar-parast nah ho."

Yeh ḥaqīqat aẓhar minashshams ho jātī hai keh yeh Islāmī riyāsat kī bunyādī ẕimmah-dārī hai keh woh mǎḥrumul-ma'īshat afrād ke mu'āshī isteḥkām aur un kī kafālat kā ehtemām kare aur us ke liye jumlah ẕarā'e' ba-rū'e kār lā'e jā'eṅ ba-qaul Imām Ibn Ḥazm (mutawaffá 456 Hijrī):

فرض على الأغنياء من أهل كل بلد أن يقوموا بفقرائهم ويجبرهم السلطان على ذلک إن لم تقم الزكوات بهم ولا في سائر أموال المسلمين بهم فيقام لهم بما يأكلون من القوت الذي لابد منه ومن اللباس للشتاء والصيف بمثل ذلک وبمسكن يكنهم من المطر والصيف والشمس وعيون المارة.(1)

"Har mulk ke māl-dār logoṅ par farẓ hai keh apne ġharīb logoṅ kī kafālat kareṅ agar zakāt kī āmadanī aur sāre Musalmānoṅ kā māle fai us ke liye kāfī nah ho to sulṭān un ko aisā karne par majbūr karegā un (āhle ḥājat) ke liye itne māl kā inteẓām kiyā jā'egā jis se woh ba-qadre ẓarūrat ghiẕā ḥāṣil kar sakeṅ aur is ṭarḥ jāṛe aur garmī kā libās waġhairah bhī (ḥāṣil kar sakeṅ) aur ek aisā makān jo unheṅ bārish, garmī, dhūp aur rāh-gīroṅ kī naẓaroṅ se mǎḥfūẓ rakh sakeṅ."

'Awām kī mu'āshī ẓarūrīyāt kī takmīl kī ẕimmah-dārī ḥukūmate waqt par kis ḥadd tak 'ā'id hotī hai is kā andāzah Amīr

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 9: 386, raqam: 4075

4. Ḥākim fī al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 182, raqam: 2706

(1) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 156

al-Mu'minīn Ḥaẓrat 'Umar Fāruq raḍiya Allāhu 'anhu ke is k̤huṭbah se hotā hai jo Āp ne Qādisīyah kī fatḥ kī k̤hwush-k̤habarī sunāne ke ba'd irshād farmāyā:

إنّي حريص على أن لا أرى حاجة إلّا سددتها ما اتسع بعضنا لبعض فإذا عجز ذلک عنّا تاسينا في عيشنا حتّى نستوى في الكفاف. ولوددت أنّكم علمتم من نفسي مثل الّذي وقع فيها لكم. ولست معلمكم إلّا بالعمل إنّي والله لست بملک فاستعبدكم ولكني عبد الله عرض علي الإمانة فإن أبيتها ورددتها عليكم واتّبعتكم حتّى تشبعوا في بيوتكم وترووا سعدت بكم وإن أنا حملتها واستتبعتكم إلى بيتى شقيت بكم ففرحت قليلا وحزنت طويلا. فبقيت لا اقال ولا ارد فأستعتب.(1)

"Mujhe is bat kī barī fikr răhtī hai keh jahāṅ bhī (tumhārī) ko'ī ẕarurat dekhūṅ use pūrā karūṅ. Jab tak ham meṅ se ba'ẓ use ba'ẓ ke liye pūrā karne kī guṅjā'ish rakhte hoṅ. Jab hamāre andar itnī guṅjā'ish nah răh jā'e to ham bāhamī imdād ke zarī'e guzar auqāt kareṅge yahāṅ tak keh sab kā me'yāre zindagī ek-sā ho jā'e. Kāsh tum jān sakte keh mere dil meṅ tumhārā kitnā k̤hayāl hai. Lekin maiṅ yeh bāt tumheṅ 'amal ke zarī'e hī samjhā saktā hūṅ. K̤hudā kī qasam maiṅ Bādshāh nahīṅ hūṅ keh tum ko apnā ġhulām banā kar rakhūṅ bal-keh K̤hudā kā bandah hūṅ (k̤hilāfat ḥukūmat kī) amānat mere supurd kī ga'ī hai. Ab agar maiṅ is ko apnī zātī milkīyat nah samjhūṅ bal-keh (tumhārī amānat samajh

(1) Ibn Kat̲h̲īr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 46

kar) tumhārī ṭaraf wāpas kar dūṅ aur (tumhārī ḳidmat wa adā‘e ḥuqūq ke liye) tumhāre pīçhe-pīçhe chalūṅ yahān tak keh tum apne gharoṅ meṅ ser ho kar khā pī sako to maiṅ tumhāre zarī‘e falāḥ pā’ūngā aur agar maiṅ ise apnā banā lūṅ aur tumheṅ apne pīçhe-pīçhe chalne aur (apne ḥuqūq ṭalab karne ke liye) apne ghar āne par majbūr kar dūṅ to tumhāre zarī‘ah merā najām ḳharāb hogā. (Dunyā meṅ) kuçh ‘arṣe ḳhẉushī manā lūṅgā magr (āḳhirat meṅ) ‘arṣah darāz tak ġham-gīn rahūṅgā aur merā ḥāl yeh hogā keh nah ko’ī mujhe kuçh kăhne wālā hogā aur nah ko’ī merī bāt kā jawāb degā keh maiṅ apnā ‘uzr bayān kar ke mu‘āfī ḥāṣil kar sakūṅ.”

(3) Ġhurabā’ kī ‘izzate nafs kā eḥterām

Ġhurābā’ kī nafs ke eḥterām ko bayān karne ke liye Qur’ān Ḥakīm ne sūrah Naḥl meṅ nihāyat pur-luṭf aur maġhz istidlāl qā’em kiyā hai. Irshād farmāyā:

وَٱللَّهُ فَضَّلَ بَعۡضَكُمۡ عَلَىٰ بَعۡضٖ فِي ٱلرِّزۡقِۚ فَمَا ٱلَّذِينَ فُضِّلُواْ بِرَآدِّي رِزۡقِهِمۡ عَلَىٰ مَا مَلَكَتۡ أَيۡمَٰنُهُمۡ فَهُمۡ فِيهِ سَوَآءٌۚ أَفَبِنِعۡمَةِ ٱللَّهِ يَجۡحَدُونَ ۝(1)

“Aur Allāh ne tum meṅ se ba‘ẓ ko ba‘ẓ par rizq (ke darajāt) meṅ faẓīlat dī hai (tā-keh woh tumheṅ ḥukme infāq ke zarī‘e āzmā’e), magar jin logoṅ ko faẓīlat dī ga’ī hai woh apnī daulat (ke kuçh ḥiṣṣah ko bhī) appne

(1) Al-Naḥl, 16: 71

zere dast logoṅ par nahīṅ lauṭāte (ya‘nī ḳharch nahīṅ karte) ḥālāṅ-keh woh sab is meṅ (bunyādī ẓarūrīyāt kī ḥadd tak barābar haiṅ, to kyā woh Allāh kī ne‘matoṅ kā inkār karte hain?۝”

Is āyate karīmah meṅ tīn maqāmāt ḳhāṣ ṭaur par qābile tawajjoh haiṅ:

1. فَمَا ٱلَّذِينَ فُضِّلُواْ بِرَآدِّي رِزْقِهِمْ عَلَىٰ مَا مَلَكَتْ أَيْمَٰنُهُمْ.

“Woh jinheṅ rizq meṅ faẓīlat dī ga’ī hai apne rizq meṅ se kuçh bhī apne zere dastoṅ ko nahīṅ lauṭāte.”

2. فَهُمْ فِيهِ سَوَآءٌ.

“Ḥālāṅ-keh woh sab is (ḥaqqe rizq) meṅ barābar ke ḥaqq-dār haiṅ.”

3. أَفَبِنِعْمَةِ ٱللَّهِ يَجْحَدُونَ.

“To kyā woh aisā kar ke (ya‘nī unheṅ măḥrūm rakh kar) Allāh kī ne‘matoṅ kā khulā inkār nahīṅ kar rahe?”

(4) Mustaḥiqīn kī tauqīr-o ḥurmat: Ta‘līmāte Nabawī ﷺ kī raushnī meṅ

1. Ḥaẓrat Abū Ṣa‘id Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh ham Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth ek safar meṅ the keh ek shakhṣ apnī sawārī par sawār āyā aur kisī chīz kī ẓarūrat kī waj·hh sse idhar udhar dekhne lagā us par Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

من كان معه فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له ومن كان له فضل من زاد فليعد به على من لا زاد له.[1]

"Jis ke pās zā'id sawārī hai woh us shakḥṣ ko lauṭā de jis ke pās sawārī nahīṅ aur jis ke pās zā'id khānā hai woh us shakḥṣ ko lauṭā de jis ke pās khānā nahīṅ."

Ḥadīse pāk meṅ qābile tawajjoh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke yeh alfāẓ haiṅ "فليعد به" ya'nī lauṭā do. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne yeh nahīṅ farmāyā keh ġhurabā' ko 'aṭā kar do. Dene aur lauṭāne meṅ baṛā wāẓeḥ farq pāyā jātā hai. Agar Āp apne ẕātī ḥaq meṅ se kisī ko kuçh de deṅ to yeh 'aṭā' hogī lekin agar mu'āshare ke ẓālimānah isteḥṣālī niẓām ke tăḥt ġharīb kā ḥaq bhī Āp ne salb kar ke apne hāth meṅ le rakhā hai aur Āp use us ke ḥaqīqī ḥaqq-dār tak pahŏṅchā deṅ to yeh denā nahīṅ bal-keh lauṭānā hogā.

2. Ḥaẓrat Salamah bin Akwa' raḍiya Allāhu 'anhu se (Ăhle Nabawi ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ ek sāl log māli taṅgī aur 'usrat kī ḥālat meṅ the to) Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne qurbānī ke mauqa' par farmāyā:

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Luqaṭah, bābu istiḥbābi al-mu'āsāt, 3: 1354, raqam: 1728

من ضحى منكم فلا يصبحن بعد ثالثة وفي بيته منه شيئ.(1)

"Tum meṅ se jo shaḳhṣ qurbānī kare to woh tīsrī rāt ke ba'd is ḥālat meṅ nah uṭhe keh us ke ghar meṅ gosht kī ek boṭī bhī ho."

Chunāṅcheh isī ṭarḥ 'amal karte huwe Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ne gosht zaḳhīrah karne ke bajā'e bāṅṭ diyā. Agle sāl bhī Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ne isī ḥukm kī ta'mīl meṅ sārā gosht taqsīm kar diyā aur ā'indah ẓarūrat ke liye bachā kar nah rakhā aur 'arẓ kiyā:

يا رسول الله! نفعل كما فعلنا عام الماضى.

"Yā Rasūl Allāh! Ham is martabah bhī ṣābiqah sāl kī ṭarḥ kareṅ."

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb al-Aḍāḥī, bābu mā yu'kulu min luḥūm, 5: 215, raqam: 5249

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḍāḥī, bābu bayāni mā kāna mina al-nahyi 'an akli luḥūmi al-aḍāḥīyi ba'da thalāth, 3: 1563, raqam: 1974

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 13: 253, raqam: 5929

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 292

كلوا وأطعموا وادّخروا فإنّ ذلک العام كان بالنّاس جهد فأردت أن تعينوا فيها. [(1)]

"Is sāl khā'o, khilā'o aur (ḥasbe ẓarurat) bachā kar bhī rakho. Pichle sāl log pareshān-ḥāl the pas maiṅ ne chāhā keh tum ek dūsre kī madad karo."

3. Ḥaẓrat Abū Ṭalḥah raḍiya Allāhu 'anhu ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke ḥukm par apnā bāġh apne mustaḥiq rishtah-dāroṅ aur chachā-zād bhā'iyoṅ meṅ taqsīm kar diyā:

فقسّمها أبو طلحة في أقاربه وبني عمّه. [(2)]

"Pas Ḥaẓrat Abū Ṭalḥah raḍiya Allāhu 'anhu ne woh bāġh apne rishtah-dāroṅ aur chachā-zād bhā'iyoṅ meṅ taqsīm kar diyā."

Goyā mu'āshare meṅ māl aur rizq kī taqsīm kā niẓām insān kī paidā kardah nā-hamwāriyoṅ kī waj·h se tabāh-o barbād

---

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḍāḥī, bābu mā yu'kulu min luḥūm, 5: 215, raqam: 5249

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḍāḥī, bābu bayāni mā kāna mina al-nahyi 'an akli luḥūmi al-aḍāḥīyi ba'da thalāth, 3: 1563, raqam: 1974

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 13: 253, raqam: 5929

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 292

(2) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu al-zakāti 'alá al-aqārib, 2: 530, raqam: 1392

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 16: 150, raqam: 7182

3. Ibn Kathīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 1: 382

ho chukā hai. Ḥālāṅ-keh Allāh Ta‘ālá ne tamām insānoṅ ko barābar kā ḥaqqe ma‘āsh ‘aṭā farmāyā hai. Lehāẕā mu‘āshare ke mutamawwil aur ṣāḥibe s̲arwat afrād kā mu‘āshare ke mǎḥrūmul-ma‘īshat aur maflūkul-ḥāl logoṅ ko mu‘āshī ḥuqūq adā karnā un par eḥsān nahīṅ bal-keh yeh aṣl ḥaqq-dār ko us kā ḥaq lauṭānā hai.

(5) Mu‘āshī zimmah-dāriyān aur taqāẕā’e īmān

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

ليس المؤمن الّذى يشبع وعمّه جائع.[(1)]

“Woh shaḳhṣ hargiz Momin nahīṅ ho saktā jo ḳhwud to peṭ bhar kar so’e aur us kā paṛosī bhūkā ho.”

Is ḥadīs̲e mubārakah kī rū se bunyādī ẕarūrīyāt kā har fard mu‘āsharah ko baham pahŏṅchānā sharṭe īmān qarār diyā gayā hai aur kam se kam zimmah-dārī har ek paṛosī kī dusre paṛosī ke ḥawāle se yeh hai keh ko’ī shaḳhṣ bhī kisī bunyādī ẕarūrat se mǎḥrūm nah rahe. Chūṅ-keh tamām afrāde mu‘āsharah ek dūsre ke sāth paṛosī ke rishte meṅ munsalik hain. Is liye yeh zimmah-dārī pure mu‘āshare kī hai keh apne kisī fard ko bhī bunyādī ḥaqqe ma‘āsh se mǎḥrūm nah rǎhne de. Islāmī ḥukūmat par yeh zimmah-dārī ‘ā’id hotī hai keh woh us kī tanfīz kā ehtemām kare.

(1) 1. Abū Ya‘lá fī Musnad, 5: 92, raqam: 2699
2. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 12: 154, raqam: 12741
3. ‘Abd bin Ḥumayd, al-Musnad, 1: 231, raqam: 694
4. Hayt̲hamī fī Majma‘ al-zawa’id, 8: 168

5. Sīraṫu al-Rasūl صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ aur ma'īshat-o riyāsat kā ta'alluq

(1) Riyāsat kī zimmah-dāriyāṅ

i. Ḥaqqe ma'āsh kī farāhamī

Sīraṫu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā Madanī daur is amr kā 'amalī subūt hai keh afrāde mu'āsharah kī mu'āshī ba-ḥālī aur unheṅ haqqe ma'āsh farāham karnā riyāsat kī bunyādī zimmah-dāriyoṅ meṅ se hai. Qur'ān Majīd meṅ bhī jin maqāmāt par bandoṅ ko rizq farāham karne kā wa'dah farmāyā gayā hai. Un meṅ Islāmī riyāsat ko us kī bunyādī zimmah-dārī se āgāh kiyā gayā hai. Yeh Qur'ānī aḥkām is manshā'e ezidī ko ẓāhir karte haiṅ. Lehāzā Islāmī riyāsat par farẓ 'ā'id hotā hai keh woh apni is bunyādī zimma-dārī ko pūrā kare keh aisā karne se hī us ke qiyām-o baqā kā jawāz hai. Irshāde Ilāhī hai:

وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي ٱلْأَرْضِ إِلَّا عَلَى ٱللَّهِ رِزْقُهَا.(1)

> "Aur zamīn meṅ ko'i chalne phirne wālā (jāndār) nahīṅ hai magar (yeh keh) us kā rizq Allāh (ke zimma'e karam) par hai."

Ab is wa'da'e Ilāhī ke ba'd agar ko'ī shakhs bunyādī ḥaqqe ma'āsh se mäḥrūm rahe to us kī zimmah-dārī barāhe rāst riyāsat aur ḥukūmate Islāmī par 'ā'id hotī hai. Kyoṅ-keh ḥuqūqullāh kī tanfīz aur us kī khilāf-warzī karne wāloṅ ko sazā

(1) Hūd, 11: 06

denā min jānib Allāh Islāmī riyāsat hī kā ḥaq hai. Jaise ḥudūd kā ijrā’, ḥuqūqullāh meṅ se hai magar us ko ta‘zīrī shakl meṅ riyāsat nāfiẕ kartī hai.

Islāmī niẓāme ḥukūmat meṅ ḥukmarān Allāh Ta‘ālá kā ḳhalīfah aur nā’ib hotā hai aur jab ko’ī Islāmī ḥukūmat ḳhilāfate Ilāhīyah hone ke nāte bandoṅ se woh ḥuqūq ḥāṣil kartī hai jo Allāh Ta‘ālá ke liye ḳhāṣ haiṅ (maṯlan ḥudūd, qiṣāṣ, ‘ushr, zakāt waġhairah) to phir use lāziman woh farā’iẓ bhī adā karnā hoṅge jo Allāh Rabb al-‘izzat ne apne ẕimme liye haiṅ. Pas “إِلَّا عَلَى اللهِ رِزْقُهَا” kā mafhūm yeh hogā keh har fard kī mu‘āshī ẓarūrīyat kā pūrā karnā Islāmī riyāsat kā farẓe manṣabī hai. Dūsrī jagah irshād hotā hai:

وَكَأَيِّن مِّن دَآبَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا ٱللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ ۚ وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْعَلِيمُ ۝(1)

“Aur kitne hī jānwar haiṅ jo apnī rozī (apne sāth) nahī uṭhā’e phirte Allāh unheṅ bhī rizq ‘aṭā kartā hai aur tumheṅ bhī, aur woh ḳhūb sun·ne wālā jān·ne wālā hai۝”

Yahāṅ bhī “يرزقها وإياكم” ke lafẓ qābile tawajjoh haiṅ jo ḥaqqe ma‘āsh kī yaksāṅ farāhamī kī ẕimmah-dārī kā wāshigāf e‘lān kar rahe haiṅ.

(1) Al-‘Ankabūt, 29: 60

Ek aur maqām par har fard ko ḥaqqe ma‘āsh kī yaksāṅ farāhamī kā wa‘dah is ṭarḥ kiyā gayā hai:

وَلَا تَقْتُلُوٓاْ أَوْلَٰدَكُم مِّنْ إِمْلَٰقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ ۖ.(1)

“Aur muflisī ke bā‘is apnī aulād ko qatl mat karo, ham hī tumheṅ rizq dete haiṅ aur unheṅ bhī (deṅge).”

Is āya’e karīmah meṅ Allāh Ta‘ālá is amr kā e‘lān farmā rahā hai keh har ek ko bunyādī ṭaur par rizq muhayyā karnā hamārī zimmah-dārī hai jis se yeh amr sābit hai keh Bārī Ta‘ālá aise tamām maqāṣid, mu‘āsharatī zindagī meṅ afrād ke qā’em kardah niẓām ke zarī‘e se hī pūrā karne kā ḥukm ṣādir farmā rahā hai. Is liye keh jab yeh ‘ālame asbāb hai aur “نحن نرزقكم واياهم” kā mafhūm yahī hai keh jis ṭarḥ tumhāre rizq kī zimmah-dārī Allāh Ta‘ālá par hai is ṭarḥ un kī zimmah-dārī bhī jo tumhāre zere kafālat haiṅ usī par hai.

Is amr kī waẓāhat keh kaun-sā bunyādī ḥaqqe ma‘āsh hai jis kī farāhamī Islāmī mu‘āshare aur riyāsat kī zimmah-dārī qarār dī ga’ī hai is ḥadīse mubārakah meṅ bayān kī ga’ī hai:

عن عثمان أنّ النّبي ﷺ قال : ليس لابن آدم حقٌّ في سوي هذه الخصال بيت يسكنه وثوب يوارى عورته وجلف الخبز والماء.(2)

(1) Al-An‘ām, 06: 151

(2) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitāb al-Zuhd, bābu minhu, 4: 571, raqam: 2341
2. Ḥākim fī al-Mustadrak, 4: 347, raqam: 7867
3. Maqdisī fī al-Aḥādīth al-mukhtārah, 1: 455, raqam: 329

“Ḥaẓrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: Ibn Ādam ke liye siwā’e in umūr ke ko’ī ḥaq nahīṅ, răhne ke liye ghar, satar ḍhāṅpne ke liye kapṛā aur ẓarūrat kī roṭī (aur pānī ya‘nī yeh bunyādī ḥaqqe ma‘āsh hai, jab tak yeh har ek ko muyassar nah ā jā’e. Is se zā’id kā ḥaq kisī ko nahīṅ).”

Mazkūrah bālā ḥadīs se yeh bāt sābit hai keh ḥaqqe ma‘īshat (ya‘nī ẓarūrīyāte zindagī) se ziyādah ko apnā bunyādī ḥaq samajhnā aur dūsroṅ ko măḥrūmī se do chār kar ke bhī ḥaqqe ma‘īshat se zā’id taḥaffuẓ kā muṭālabah karnā Islāmī sharī‘at ke liye hargiz qābile qubūl nahīṅ hai. Mazīd bar-āṅ māl-o asbāb ke bāb meṅ aisī bunyādī ẓarūrīyāt kā farāham kiyā jānā logoṅ kā bunyādī ḥaq hai. Jaise yeh har ek ko yaksāṅ ṭaur par adā kiyā jānā chāhiye.

Is silsile meṅ Sayyidinā ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu kā yeh farmān bhī is bunyādī taṣawwur kī waẓāḥat kar rahā hai keh agar aise ḥālāt ho keh logoṅ kī zindagiyāṅ ḳhaṭre meṅ paṛ jā’eṅ to māl-dār logoṅ ke māl se ġharīboṅ ko zabardastī çhīn kar bhī diyā jā saktā hai:

فوالله، لو أنّ الله لم يفرجها ما تركت أهل بيت من المسلمين لهم سعة إلّا أدخلت معهم أعدادهم من الفقراء فلم يكن اثنان يهلكان من الطّعام على ما يقيم واحدا. (1)

(1) 1. Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad: 198, raqam: 562
2. Abū Zayd ‘Umar ibn Shabbah, Aḳhbār al-Madīnah: 392

"(Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:) Ḳhudā kī qasam! Agar Allāh Ta'ālá qăḥṭ raf'a nah farmātā to maiṅ ko'ī aisā ghar nah çhoṛtā jsi meṅ khānā maujūd hotā, magar us ke afrād ke barābar dīgar mustaḥiqīn aur mŏḥtājoṅ ko us meṅ ḥukman dāḳhil kar detā. Kyoṅ-keh ek shaḳhṣ kā khānā yaqīnan do afrād ko halāk hone se bachā letā hai."

Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu kā dūsrā qaul mubārak bhī mulāḥaẓah ho:

لو استقبلت من أمری ما استدبرت لأخذت فضول أموال الأغنياء فقسّمتها على فقراء المهاجرين.(1)

"Agar muje is amr kā ḳhayāl păhle ā jātā to maiṅ māl-dāroṅ kī zā'id daulat le kar fuqarā' Muḥājirīn meṅ taqsīm kar detā."

ii. Sīraṫu al-Rasūl ﷺ aur bunyādī ḥaqqe mu'āsh

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne mu'āshare ke tamām afrād ko bunyādī ḥaqqe ma'āsh meṅ masāwāt malḥūẓ rakhne kā ḥukm ṣādir farmāyā aur măḥrūmul-ma'īshat afrād kī kafālat kā bā-qā'edah inteẓām bhī farmāyā. Jis kā andāzah darje zail aḥādīse mubārakah se ba-ḳhūbī kiyā jā saktā hai.

(1) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 158

1. Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

من كان عنده فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له ومن كان عنده فضل زاد فليعد به على من لا زاد له فقال : ذكر أصناف المال حتّى رأينا أنّه لا حق لأحد منّا في الفضل. (1)

"Jis ke pās ẓarūrat se zā'id sawārī hai woh use lauṭā de jis ke pās ẓarūrat kī sawārī nahīṅ. Jis ke pās ẓarūrat se zā'id khānā aur sāmān hai woh us ko de de jis ke pās ẓarūrat se ẓā'id nahīṅ. Isī ṭarḥ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne muta‘addid aṣnāfe māl kā ẕikr farmāyā. Ḥattá keh ham ne gumān kiyā keh zā'id az ẓarūrat kisī shai meṅ bhī hamārā ḥaq nahīṅ hai."

<u>iii. Ḥukmarān kī ăhlīyat: Mu‘āshī masāwāt kā qiyām</u>

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne qurbe Qiyāmat ke āḳhirī zamānah meṅ ẓahūr pazīr hone wāle ek ṣāliḥ ḥukmarān (Ḥaẓrat Imām Mahdī ‘alayhi al-salām) ke bāre meṅ peshan-go'ī karte huwe irshād farmāyā keh woh logoṅ meṅ mu‘āshī masāwāt qā'em karegā.

Ḥadīṡe mubārakah ke alfāẓ yeh haiṅ:

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Luqaṭah, bābu istiḥbābi al-mu'āsāṫ, 3: 1456, raqam: 1728

أبشركم بالمهدى يبعث في أمّتي على اختلاف من النّاس وزلازل فيملأ الأرض قسطا وعدلا كما ملئت جورا وظلماً يرضى عنه ساكن السّماء وساكن الأرض يقسم المال صحاحاً؟ قال له رجل : ما صحاحاً؟ قال : بالسّوية بين النّاس ويملأ الله قلوب أمّة محمد ﷺ غنى.(1)

"Maiṅ tumheṅ Mahdī ('alayhi al-salām) kī bashārat detā hūṅ woh aise daur meṅ mab'ūs̲ hoṅge jab log bā-ham iḳhtilāf kā shikār hoṅge aur woh zamīn meṅ 'adl-o inṣāf qā'em kareṅge. Jaisā keh pǎhle ẓulm jārī hogā. Sākināne zamīn-o āsmān us se ḳhwush hoṅge. Woh ṣaḥīḥ ṭarīqah par māl taqsīm kareṅge. Ek Ṣaḥābī raḍiya Allāhu 'anhu ne 'arẕ kiyā: woh ṣaḥīḥ ṭarīqah kyā hai? Farmāyā: logoṅ ke darmiyān musāwī taqsīm karegā. Ḥattá keh Allāh Ta'ālá Mominīn ke diloṅ ko istiġhnā' se malā-māl kar degā."

Yeh amr ẓāhir-o bāhir hai keh daulat kī barābar taqsīm nah to 'amalan mumkin hai aur nah shari'an is kā ḥukm diyā gayā hai. Lehāẕā is "taqsīm" se murād bunyādī ẓarūrīyāt kī musāwī taqsīm hī ho saktī hai keh bunyādī mu'āshī har ek meṅ is ṭarḥ barābar taqsīm hogā keh mu'āshare meṅ mu'āshī ta'aṭṭul nah rahe aur ko'ī fard bunyādī ẓarūrīyāt se mǎḥrūm nah rǎhne pā'e.

Ḥaẓrat 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhu ne Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ko māl-o daulat ke bāre meṅ naṣīḥat karte huwe chār bunyādī bātoṅ kā ḳhayāl rakhne kī hidāyat dī:

(1) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 37, raqam: 11344
2. Haythamī fī Majma' al-zawa'id, 7: 313

أربع من عمل بهن استوجب العدل : الأمانة في المال والتسوية في القسم والوفاء بالعدة والخروج من العيوب.[1]

"Chār umūr aise haiṅ keh jis ne un par 'amal kar liyā us ne 'adl-o inṣāf kā ḥaq adā kar diyā: mālī mu'āmalāt meṅ amānat-dārī, taqsīme amwāl meṅ barābarī, waqt par īfā'e 'ăhd aur 'aiboṅ ko tark karnā."

Yahāṅ bhī "التسويه" se murād ḥaqqe ma'āsh kī barābarī hai. Jo mu'āshare ke tamām afrād ko bunyādī ẕarūrīyāt aur ḥājāt musāwī ṭaur par adā karne kī ẕāmin ho.

Zindagī meṅ bunyādī ẕarūrat kī farāhamī kī ṭarḥ agar ko'ī qarẕ çhoṛ kar mar jā'e aur us ke wurasā' qarẕ kī adā'egī kī isteṭā'at nah rakhte hoṅ to Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne ise bhī Islāmī riyāsat kī zimmah-dārī qarār diyā. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī ḥadise mubārakah hai:

فلمّا فتح الله عليه الفتوح قام فقال : أنا أولى بالمؤمنين من أنفسهم فمن توفى من المؤمنين فترک دينا عليّ قضاؤه ومن ترک مالا فهو لورثته.[2]

---

(1) 1. Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2: 490

2. Ibn 'Asākir fī Tārīḳh Dimashq al-kabīr, 18: 6

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Kafālah, bābu al-dayn, 2: 805, raqam: 2176

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Farā'iḍ, bābu man taraka mālan faliwarathatih, 3: 1237, raqam: 1619

“Jab Allāh Ta‘ālá ne futūḥāt kā darwāzah khol diyā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhuṭbah ke liye khaṛe huwe aur farmāyā: maiṅ ăhle īmān ke sāth un kī jānoṅ se qarīb-tar hūṅ. Ăhle īmān meṅ jo faut ho jā’e aur us ke zimme qarẓ ho to us kī adā’egī merā farẓ hai aur jo woh māl çhoṛ kar mar jā’e to woh us ke wārisoṅ kā hai.”

Hamārī bad-qismatī yeh hai keh ham ne aise tamām aḥkām kī ‘amalī ahammīyat ko kam karne ke liye inhīṅ măḥẓ naflī aur iẓāfī nekī ya‘nī mustaḥabāt meṅ shumār kar liyā hai ḥālāṅ-keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke qaul-o ‘amal se in kā wujūb aur luzūm hī sābit hotā hai.

iv. Ḥaẓrat ‘Umar رضي الله عنه kī iqteṣādī iṣlāḥāt

1. Sayyidinā ‘Umar Fāruq raḍiya Allāhu ‘anhu ne ḳhazānah (baitul-māl) ke maṣārif ke bāre meṅ ḥukūmatī saṭḥ par ḥukme iqteṣādī par baṛī saḳhtī se ‘amal dar-āmad karāyā aur sarkārī saṭḥ par har qism ke isrāf ko ḳhatm kar diyā. Kyoṅ-keh us ke baġhair ‘awām ko ṣarfe māl ke bāre meṅ iqteṣād kā ‘āmil nahīṅ banāyā jā saktā. Is bāb meṅ Imām Buḳhārī raḥmaṫu Allāhi ‘alayh riwāyat karte haiṅ:

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Janā’ij, bābu mā jā’a fī al-ṣalāṫi ‘alá al-madyūn, 3: 382, raqam: 1070

4. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 453, raqam: 9847

إنّ عمر بن الخطاب كتب إلى عمّاله أن لا تطيلوا بنائكم دينا من شر أيامكم.(1)

"Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne apne 'ăhde ḳhilāfat ke umarā' aur afsaroṅ ko yeh tăḥrīrī hidāyat jārī farmā'ī keh woh apnī rahā'ish-gāheṅ baland-o bālā nah banā'eṅ keh aisā 'amal bad-tarīn daur kī 'alāmat hai."

2. Imām Abū Yūsuf raḥmaṫu Allāhi 'alayh Sayyidinā 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke ek aur ḥukm nāmah (circular) kā ẕikr karte haiṅ jo keh Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne tamām ḥukkām aur afsarān ke nām jārī farmāya is riwāyat ko Imām Ibn Abī Shaybah aur Ibn 'Asākir ne bhī riwāyat kiyā hai:

أن لا يأكل نقيا ولا يلبس رقيقا ولا يركب برذونا ولا يغلق بابه دون حوائج النّاس.(2)

"Keh woh ġhair-ma'mūlī ḳhāne nah khā'eṅ, nah a'lá ziyādah qīmatī aur nafīs kapṛā păhneṅ, a'lá nasl ke ghoṛoṅ par sawārī nah kareṅ aur ẓarūrat-mandoṅ ke liye darwāze band nah kare."

3. Āp ko ma'lūm huwā keh Miṣr kā ek a'lá afṣar 'Iyāḍ bin Ġhanam bŏhat qīmatī libās păhăntā hai (ya'nī us kā răhn săhn

(1) 1. Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad: 161, raqam: 452
2. Ibn Sa'd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 8: 486

(2) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 461, raqam: 32920
2. Ibn 'Asākir fī Tārīḳh Dimashq al-kabīr, 44: 276
3. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 125

isrāf kā ā'īnah-dār hai) to Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne Ḥaẕrat Muḥammad bin Maslamah raḍiya Allāhu 'anhu ke ẕarī'e is mu'āmale kī tăḥqīqāt karā'ī aur jawāb ṭalabī ke ba'd use bar-ṭaraf kar diyā aur sazā ke ṭaur par bakriyoṅ kā rewaṛ charāne kā kām us ko sauṅp diyā.(1)

Al-ġharaẕ apnī dūr-ras ḥimat-'amliyoṅ- se Ḥaẕrat 'Umar Fāruq raḍiya Allāhu 'anhu ne riyāsat meṅ aisā 'aẓīm iqteṣādī wa mu'āshartī niẓām qā'em farmāyā jis se mu'āshare meṅ har saṭḥ par ẓulm-o jabr aur ta'ayyush-parastī kā kullīyatan ḳhātimah ho gayā aur ek ṣaḥīḥ Islāmī falāḥī riyāsat mu'riẓ wujūb meṅ ā ga'ī, tārīḳh jis kī mis̱āl āj tak pesh karne se qāṣir hai.

v. Kafālate 'āmmah kā niẓām aur riyāsat kī ẕimmah-dārī

Qur'ān Majīd ke ḥukm "تعاونوا على البر والتقوى" kā ahamm-tarīn 'unṣur mu'āshī zindagī meṅ imdāde bāhamī hai jo kafālate 'āmmah ke niẓām par muntaj hotī hai. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Islāmī riyāsate Madīnah ke qiyām ke ba'd niẓāme Islāmī ke nifāẕ ke silsile kā păhlā qadam hī yahī uṭhāyā jo tārīḳh meṅ "Mu'āḳhāt Madīnah" ke nām se ma'rūf hai. (2)

Yeh is waqt kī bāt hai jab ḥudūd-o ta'zīrāt yā dīgar bŏhat-se Islāmī aḥkām kā ijrā' 'amal meṅ nahīṅ āyā thā. Hattá keh sūd aur bŏhat-se dīgar muḥarramāt kā bhī ijrā' nah huwā thā. Jis kā wāẕeh maṭlab yeh hai keh Islāmī inqelāb kā āġhāẕ mu'āshare meṅ mu'āshī isteḥkām se ho aur Islāmī sazā'oṅ ke nifāẕ ba'd meṅ kiyā gayā. Kyoṅ-keh sazā'eṅ aḥkāme waẓ'ī

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 126

(2) Ibn Hishām fī al-Sīrah al-Nabawīyah, 3: 36

(Declaratory Laws) haiṅ, taklīfī (Primary) nahīṅ. Yeh maqṣūd bizzāt nahīṅ haiṅ. Aṣl maqṣūd to mu'āshare ke ġhair Islāmī isteḥṣālī aur fāsiqānah ḍhāṅche ko badalnā aur afrāde mu'āsharah ke fikr-o 'amal kī samtoṅ ko az sare nau muta'ayyan karnā hai. Is ehtemām ke sāth keh ba'd meṅ agar ko'ī un Islāmī mu'āsharatī qadroṅ ko pāmāl karnā chāhe to use sazā ke zarī'e rokā jā sake.

Imdāde bāhamī aur kafālate 'āmmah ke taṣawwur ke tăḥt Islām ne pūre mu'āshare ke ḥawāle se yeh riyāsat kī zimmah-dārī qarār dī hai keh jo afrād măḥẓ apne wasā'il se apnī jā'iz ẓarūrīyat kī kafālat nahīṅ kar sakte un kā bojh mu'āsharah un ke sāth mil kar uṭhā'e.

Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Umar raḍiya Allāhu 'anhumā se marwī hai keh Sāyyidinā Farūqe A'ẓam raḍiya Allāhu 'anhu ne ek martabah ayyāme qăḥṭ meṅ du'ā farmā'ī aur qăḥṭ raf'a ho gayā aur ba'd azāṅ Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:

فوالله، لو أنّ الله لم يفرجها ما تركت أهل بيت من المسلمين لهم سعة إلّا أدخلت معهم أعداد هم من الفقراء فلم يكن اثنان يهلكان من الطّعام على ما يقيم واحدا. (1)

"(Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:) Ḳhudā kī qasam! Agar qăḥṭ raf'a nah hotā to maiṅ ko'ī bhī aisā ghar nah çhoṛtā jsi meṅ khānā maujūd hotā, magar us ke afrād ke barābar dīgar mustaḥiqīn aur mŏḥtājoṅ ko us meṅ ḥukman dāḳhil kar detā. Kyoṅ-keh

(1) 1. Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad: 198, raqam: 562
2. Abū Zayd 'Umar ibn Shabbah, Aḳhbār al-Madīnah: 392

ek shaķhș kā khānā yaqīnan do afrād ko halāk hone se bachā letā hai.”

Yeh sab āsār-o nazā’ir is taṣawwure kafālat kī tafṣīlāt-o tauẓīḥāt haiṅ. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ķhwud apne ‘ăhde mubārak ke ek qabīle kī is ķhuṣūṣyat kā ba-ṭaur ķhāṣ zikr farmāyā hai keh jab un meṅ ba‘ẓ ke pās sāmāne ķhwurd-o nosh aur asbābe ma‘īshat ķhatm ho jāte haiṅ to phir un kā ma‘mūl yeh hotā:

ما كان عندهم في ثوب واحد ثم اقتسموه بينهم في إناء واحد بالسّوية فهم منّي وأنا منهم.(1)

“Un meṅ se jis jis ke pās jo kuçh bhī hotā hai woh sab ek kapṛe meṅ ikaṭhṭhā kar lete haiṅ aur ek bartan ke zarī’e āpas meṅ barābar taqsīm kar lete hain. Pas un ke isī ‘amale īsar ke bā‘is main un ko apne meṅ se aur ķhwud ko un meṅ se taṣawwur kartā hūṅ.”

Mazīd bar’āṅ Ḥaẓrat Abū Ṣa‘īd Ķhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu kī darje zail riwāyat se bhī isī ṭaṣawwure ma‘īshat kī tā’īd hotī hai. Jis ke muṭābiq Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Sharikah, bābu al-sharikaṫi fī ṭa‘ām, 2: 880, raqam: 2354

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Faḍā’ili al-Ṣaḥābah, bābu min faḍā’ili al-Ash‘arīyīn, 4: 1944, raqam: 2500

3. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 247, raqam: 8798

wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek mauqa‘ par Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se famrāyā:

من كان معه فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له ومن كان له فضل من زاد فليعد به على من لا زاد له قال : فذكر من أصناف المال ما ذكر حتى رأينا أنه لا حق لأحد منّا في فضل.[(1)]

“Jis ke pās zā’id sawārī hai woh us shakḥṣ ko lauṭā de jis ke pās sawārī nahīṅ aur jis ke pās zā’id khānā hai woh us shakḥṣ ko lauṭā de jis ke pās khānā nahīṅ. Rāwī kăhte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne māl kī bŏhat-sī aqsām bayān kīṅ ḥattá keh ham ne măḥsūs kiyā keh zā’id māl meṅ se hamārā ko’ī ḥaq nahīṅ.”

Ibn Ḥazm Abū Ṣa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu kī mazkūrah riwāyat par băḥs karte huwe likhte haiṅ:

“Is bāt par Ṣaḥābah kā ijmā‘ hai keh agar ko’ī shaḳhṣ bhūkā naṅgā yā ẕarūrīyāte rahā’ish se măḥrūm hai to māl-dāroṅ ke fāẕile māl se us kī kafālat karnā farẕ hai.”[(2)]

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Luqaṭah, bābu istiḥbābi al-mu’āsāti bi-fuḍūli al-māl, 3: 1354, raqam: 1728

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāt, bābi fī ḥuqūqi al-māl, 2: 125, raqam: 1663

3. Abū Ya‘lá fī Musnad, 2: 326, raqam: 1046

(2) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 158

Yeh ḥadīs̱ un ḥālāt kī nishān-dehī kar rahī hai jab ﴿يَسْـَٔلُوْنَكَ مَاذَا يُنفِقُوْنَ قُلِ ٱلْعَفْوَ﴾(1) "Āp se yeh bhī pūc̣hte haiṅ keh kyā kuc̣h ḳharch kareṅ? Farmā deṅ jo ẕarūrat se zā'id hai (ḳharch kar do)" ke Qur'ānī ḥukm kā nifāẕ ḥālāt kī saṅgīnī ke ḳhātime ke liye wājib ho jātā hai. Infāq kā 'amal Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke 'atā kardah tasāwwure ma'īshat meṅ kis qadr maujzan thā. Is kā muẓāharah Ṣaḥaba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum kī zindagiyoṅ meṅ qadam-qadam par dikhā'ī detā hai. Is kī ek jhalak Ḥaẕrat Abū Ṭalḥah ke is 'amal se bhī āshkār hotī hai. Jab Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne mǎḥẓ ﴿لَن تَنَالُوا۟ ٱلْبِرَّ حَتَّىٰ تُنفِقُوا۟ مِمَّا تُحِبُّونَ﴾(2) "Tum hargiz nekī ko nahīṅ pahŏṅch sakoge jab tak tum (Allah kī rāh meṅ) apni mǎḥbūb chīzoṅ meṅ se ḳharch nah karo" kī Qur'ānī tarġhīb par apnī sab se baṛī aur qīmati jā'edād mustaḥiq a'izzah aur aqārib meṅ taqsīm kar dī jis kī shahādat "Ṣaḥīḥ Buḳhārī" ke yeh alfāẓ yūṅ farāham kar rahe haiṅ:

فقسّمها أبو طلحة في أقاربه وبني عمّه.(3)

"Pas Ḥaẕrat Abū Ṭalḥah raḍiya Allāhu 'anhu ne woh bāġh apne rishtah-dāroṅ aur chachā-zād bhā'iyoṅ meṅ taqsīm kar diyā."

(1) Al-Baqarah, 02: 219

(2) Āli 'Imrān, 3: 92

(3) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu zakāti 'alá al-aqārib, 2: 530, raqam: 1392

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 16: 150, raqam: 7182

3. Ibn Kat̲h̲īr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 1: 382

Is kī ek mis̱āl Ḥaz̤rat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ke is ‘amale infāq meṅ dikhā’ī detī hai. Jab Āp raḍiya Allāhu ‘anhu Ġhazwa’e Tabūk ke mauqa‘ par rāhe Ḳhudā meṅ sab kuçh luṭā chuke to Ḥuz̤ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne pūçhā: ae Abū Bakr apne ghar wāloṅ ke liye kyā çhoṛ ā’e ho? Unhoṅ ne ‘arz̤ kiyā:

أبقيت لهم الله ورسوله.(1)

"Ya Rasūl Allāh! Un ke liye Allāh aur us kā Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam çhoṛ āyā hūṅ."

Ḥuz̤ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke yeh irshādāt is taṣawwur kī riyāsatī saṭḥ par ahammīyat ko mazīd ujāgar karte haiṅ:

فأيّما مؤمن ترک مالا فليرثه عصبته من كانوا فإن ترک دينا أو ضياعاً فليأتني فأنا مولاه.(2)

(1) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Manāqib, bābu fī manāqibi Abī Bakrin wa-‘Umara raḍiya Allāhu ‘anhumā kilayhimā, 5: 614, raqam: 3675

2. Dārimī fī al-Sunan, 1: 480, raqam: 1660

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī Faḍā’il al-ṣaḥābah, 1: 360, raqam: 527

4. Maqdisī fī al-Aḥādīth al-muḳhtārah, 1: 173, raqam: 81

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-tafsīri al-Qur’ān, bābu al-Nabīyu awlá bi-al-Mu’minīna min anfusihim, 4: 1795, raqam: 4503

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Farā’iḍ, bābu man taraka mālan faliwarathatih, 3: 1237, raqam: 1619

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Farā’iḍ, bābu mā jā’a man taraka mālan faliwarathatih, 4: 413, 2090

"Jo Mu'min bhī māl çhoŗ kar maregā us ke wāris us ke 'aṣabah (qarībī rishtah-dār) hoṅge woh jo ko'ī bhī hoṅ. Agar woh apne zimmah dain (qarẓ) yā bachche (jin ke pās kuçh bhī nah ho) çhoŗ kar marā to woh qarẓ aur yatīm bachche mere zimmah haiṅ aur maiṅ hī un kā wālī hūṅ (ya'nī un kī kafālat karūṅgā aur un par māl ḳharch karūṅgā)."

لو كان لي مثل أحد ذهباً لسرّني أن لا تمر عليّ ثلاث ليال وعندي منه شي إلّا شيئا أرصده لدين.(1)

"Agar mere pās Uḥad pahāŗ jitnā sonā bhī hotā to (aisī ṣūrat meṅ bhī) mere liye yahī bā'ise rāhat hotī keh maiṅ tīn rāteṅ guzarne tak use rāhe Ḳhudā meṅ ḳharch kar dūṅ aur us māl meṅ se usī qadr bachā kar rakhtā jo qarẓ kī ada'igī ke liye ẓarurī hotā."

Yeh amr malḥūẓ rahe keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne yeh taṣawwur ummat ko ṣirf ba-ṣūrat ta'līm hī nahīṅ diyā bal-keh is kī 'amalī shakl apne namūna'e ḥayāt se muhayyā farmā dī thī. Imām Tirmidhī kā riwāyat kardah yeh wāqe'ah is ḥaqīqat kī tauẓīḥ ke liye kāfī hhai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī bārgāh meṅ ek martabah dirham kī ṣūrat meṅ

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Riqāq, bābu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam: mā uḥibbu anna lī mithla uḥudin dhahabā, 5: 2368, raqam: 6080

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 14: 260, raqam: 6350

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 82, raqam: 7021

hadyah pesh kiyā gayā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ chaṭā’ī par ḍāl diyā aur tamām kī tamām raqam ḥājat-mandoṅ meṅ taqsīm farmā dī. Ba‘d azāṅ ek ẓarūrat-mand ne ā kar sawāl kiyā to Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

ما عندی شی ولکن ابتع عليّ فإذا جائنی شی قضيته.(1)

“Is waqt mere pās kuch nahīṅ bachā lekin tū bāzār se mere nām par apnī tamām ẓarūrateṅ ḳharīd le. Jab hamāre pās paise ā jā’eṅge ham apnā udhār chukā deṅge.”

Is bāb meṅ ḥukūmat kī zimmah-dārī kis qadr hai is taṣawwur kī waẓāḥat Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke is irshād se ba-ḳhūbī ho jātī hai:

إنّ الله فرض على الأغنيآء في أموالهم بقدر ما يكفى فقراء هم.(2)

“Allāh Ta‘ālá ne māl-dāroṅ par un ke sarmāya’e daulat meṅ is qadr infāq farẓ kiyā hai jis se un ke mu‘āshare ke ẓarūrat-mandoṅ kī ḥājāt pūrī ho jā’eṅ.”

(1) Tirmidhī, al-Shamā’il al-Muḥammadīyah, 1: 294

(2) 1. Sa‘īd bin Manṣūr, al-Sunan, 5: 109, raqam: 931

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7: 23, raqam: 12985

3. Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 158

Ḥaẓrat ‘Umar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu ‘anhu kā irshād hai:

لو استقبلت من أمری ما استدبرت لأخذت فضول أموال الأغنياء فقسمتها على فقراء المهاجرين.[1]

“Jis bāt kā mujhe andāzah huwā hai agar us kā pǎhle se andāzah ho jātā to maiṅ us meṅ kabhī tāḳhīr nah kartā aur bilā shub·hah arbabe s̲arwat kī fāẓil daulat le kar fuqarā’ Muhājirīn meṅ bāṅṭ detā.”

Imām Ibn Ḥazm ne Ṣahāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ke aḥwāl bayān karte huwe bayāṅ kiyā hai.

وصحّ عن أبی عبيدة بن الجراح وثلثمائة من الصحابة (رضي الله عنهم) أن زادهم فنى فأمرهم أبو عبيدة فجمعوا أزوادهم في مزودين وجعل يقوتهم إياها على السواء.[2]

“Ḥaẓrat Abū ‘Ubaydah aur tīn sau Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum se muta‘alliq yeh riwāyat ṣeḥhat ko pahŏṅch chukī hai keh (ek mauqa‘ah par) un kā sāmāne ḳhẉurd-o nosh ḳhatm ke qarīb ā lagā. Pas Ḥaẓrat Abū ‘Ubaydah (raḍiya Allāhu ‘anhu) ne ḥukm diyā keh jis ke pās jis qadr maujūd hai woh ḥāẓir karo aur phir sab ko yak-jā jam‘a kar ke un sab meṅ barābar taqsīm kar

(1) 1. Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2: 579
2. Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 158

(2) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 158

ke sab ko quwwate lā-yamūt kā sāmān muhayyā kar diyā.”

Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ keh Allāh Ta‘ālá ne ăhle daulat ke amwāl par un ke ġharīboṅ kī mu‘āshī ḥājat ko ba-darja’e kifāyat pūrā karnā farẓ kar diyā hai. Pas agar woh bhūke naṅge mu‘āshī maṣā’ib meṅ mubatalā hoṅge woh măḥẓ is liye keh ăhle s̲arwat apnā ḥaq adā nahīṅ karte aur un kī mu‘āshī kafālat nahīṅ karte Allāh Ta‘ālá un se Qiyāmat ke din us kī bāz-purs karegā aur is kotāhī par un ko ‘az̲āb degā.

Yeh aur is qism kī dūsrī aḥādīs̲ aur āyāte Qur’ānī ko dalīl meṅ pesh karte huwe Ibn Ḥazm Ẓāhirī raḥmatu Allāhi ‘alayh farmāte hain:

فرض على الأغنياء من أهل كل بلد أن يقوموا بفقرائهم ويجبرهم السلطان على ذلک إن لم تقم الزكوات بهم ولا في سائر أموال المسلمين بهم فيقام لهم بما يأكلون من القوت الّذي لا بد منه ومن اللباس للشتاء والصيف بمثل ذلک وبمسكن يكنهم من المطر والصيف والشمس وعيون المارة.[1]

“Har ek bastī ke arbābe daulat kā farẓ hai keh woh fuqarā’ aur ġhurabā’ kī mu‘āshī zindagī ke kafīl hoṅ aur agar un kī zakāt aur baitul-māl kī āmadanī se un ġhurabā’ kī mu‘āshī kafālat pūrī nah hotī ho to sulṭān (ḥākime waqt) un arbābe daulat ko is kafālat ke liye majbūr kar saktā hai (ya‘nī zindagī ke asbāb ke liye kam az kam yeh inteẓām ẓarūrī hai keh) un kī ẓarūrī ḥājat ke muṭabiq roṭī muhayyā ho, păhăn·ne ke liye garmī aur

(1) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 156

sardī donoṅ mausimoṅ ke leḥāẓ se libās farāham ho aur rǎhne le liye aisā makān ho jo un ko bārish, garmī, dhūp aur rāh-gīroṅ kī naẓaroṅ se mǎḥfūẓ rakh sake."

Kafālate 'āmmah ke taṣawwur kī waẓāḥat Imām Ḥasan raḍiya Allāhu 'anhu ke is irshād se ḳhūb ho jātī hai. Jise Walīd bin Dīnar raḥmaṫu Allāhi 'alayh riwāyat karte haiṅ:

إنّه سئل عن الجار فقال : أربعين داراً أمامه وأربعين خلفه وأربعين عن يمينه وأربعين عن يساره.[(1)]

"Un se sawāl kiyā gayā keh paṛosī se kyā murād hai (jise bhūkā nah rǎhne dene kā ḥukm hai) Āp ne farmāyā: chālīs ghar sāmne, chālīs ghar pīçhe, chālīs ghar dā'eṅ aur chālīs ghar bā'eṅ."

Is irshād se har shaḳhṣ ke liye us kī ḥasbe isteṭā'at "ḥīṭa'e kafālat" kā ta'ayyun hotā hai keh agar us ke bil-kul sāth wālā paṛosī ḥājat-mand nahīṅ hai to us kī kafālat kī zimmah-dārī ḳhatm nahīṅ ho jātī bal-keh use is qadr dūr tak zimmah-dārī nibhānī chāhiye. Is taṣawwur kī sarāḥat Qur'ān Ḥakīm aur aḥādīse Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se bhī hotī hai.

Irshāde Rabbānī hai keh dozaḳhiyoṅ se sawāl hogā:

(1) 1. Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad: 51, raqam: 109
2. Suyūṭī fī al-Durr al-manthūr, 2: 529
3. Mizzī fī Tahdhīb al-kamāl, 31: 10, raqam: 6702

مَا سَلَكَكُمۡ فِي سَقَرَ ۝ قَالُواْ لَمۡ نَكُ مِنَ ٱلۡمُصَلِّينَ ۝ وَلَمۡ نَكُ نُطۡعِمُ ٱلۡمِسۡكِينَ ۝(1)

"(Aur kaheṅge:) tumheṅ kyā chīz dozaḳh meṅ le ga'ī۝
Woh kaheṅge: ham namāz paṛhne wāloṅ meṅ nah the۝
Aur ham mŏḥtājoṅ ko khānā nahīṅ khilāte the۝"

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Mu'minīn ke isī bhā'ī-chāre ko ek jism kī mānind qarār dete huwe bāhamī mu'āsharatī ta'āwun kī waẓāhat yūṅ farmā'ī:

ترى المومنين في تراحمهم وتوادّهم وتعاطفهم كمثل الجسد إذا اشتكى عضوًا تداعى له سائر جسده بالسّهر والحمّى.(2)

"Tum Mu'minīn ko āpas meṅ mǎhrbānī, shafqat aur luṭf-o karam meṅ aise dekhoge jaise ko'ī jism keh jab us meṅ kisī ek 'uẓw ko taklīf hotī hai to sārā jism (taklīf

(1) Al-Mudaththir, 74: 42_44

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu raḥmati al-nāsi wa-al-bahā'im, 05: 2238, raqam: 5665

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilati wa-al-ādāb, bābu tarāḥumi al-Mu'minīna wa-ta'āṭufihim wa-ta'āḍudihim, 4: 1999, raqam: 2586

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 270, raqam: 18398

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 469, raqam: 233

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 3: 353, raqam: 6223

meṅ mubtalā ho kar) be-ḳhwābī aur buḳhār ko da'wat detā ha."

Ek aur ḥadīs̱e mubārakah meṅ hai:

المومن للمومن كالبنيان يشدّ بعضه بعضاً وشبّک أصابعه.(1)

"Ek Mu'min dūsre Mu'min ke liye aise hai keh jaise 'imārat jis kā ek ḥiṣṣah dūsre ko taqwīyat pahŏṅchātā hai aur Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne apnī uṅgliyāṅ āpas meṅ milā līṅ."

Yeh irshāde Nabwī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam bhī bāhamī mu'āsharatī ta'āwun kī dalīl hai:

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ṣalāṫ, bābu tashbīki al-aṣābi'i fī al-masjid wa-ġhayrih, 1: 182, raqam: 467

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maẓālim, bābu naṣri al-maẓlūm, 2: 863, raqam: 2314

3. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adāb, bābu ta'āwuni al-Mu'minīna ba'ḍihim ba'ḍā, 5: 2244, raqam: 5680

4. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilaṫi wa-al-ādāb, bābu tarāḥumi al-Mu'minīna wa-ta'āṭufihim wa-ta'āḍudihim, 4: 1999, raqam: 2585

5. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilaṫ, bābu mā jā'a fī shafaqaṫi al-Muslim 'alá al-Muslim, 4: 325, raqam: 1928

6. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 163, raqam: 30368

7. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 404, raqam: 19624

8. Abū Ya'lá fī Musnad, 13: 279, raqam: 7295

9. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 467, raqam: 231

10. Hayṯhamī fī Majma' al-zawa'id, 8: 78

لا يؤمن أحدكم حتّى يحب لأخيه ما يحب لنفسه.[(1)]

"Tum meṅ se ko'ī shaḳhṣ us waqt tak Mu'min nahīṅ ho saktā jab tak keh wohapne bhā'ī keh liye woh kuçh pasand nah kare jo woh apne liye pasand kartā hai."

Is taṣawwur kī mazīd waẓāhat Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se if farmān se hotī hai.

ليس بالمؤمن الّذي يبيت شبعانا وجاره جائع إلى جنبه.[(2)]

"Woh Momin nahīṅ jis ne ḳhẉud to shikam ser ho kar rāt basar kī aur us kā ham-sāyah bhūkā rahā."

<u>vi. Zā'id māl kī taqsīm aur ḥukūmat kī zimmah-dārī</u>

Irshāde Barī Ta'ālá hai:

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu mina al-īmāni an yuḥibba li-aḳhīhi mā yuḥibbu li-nafsihi, 1: 14, raqam: 13

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu al-dalīli 'alá anna min ḳhiṣāli al-īmāni an yuḥibba li-aḳhīhi al-Muslimi mā yuḥibbu li-nafsihi minā al-ḳhayr, 1: 67, raqam: 45

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu Ṣifaṫi al-qiyāmaṫi wa-al-raqā'iqi wa-al-wara', bābu minhu, 4: 667, raqam: 2515

4. Nasā'ī fī al-Sunan, Kitābu al-Īmān wa-sharā'i'ih, bābu 'alāmaṫu al-īmān, 8: 115, raqam: 5016

5. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 176, raqam: 12824

(2) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 15, raqam: 2166

2. Ibn Mubārak, al-Zuhd: 270, raqam: 781

3. Mundhirī fī al-Targhīb wa-al-tarhīb, 3: 243, 244, raqam: 3875

وَيَسْـَٔلُوْنَكَ مَاذَا يُنفِقُونَۖ قُلِ ٱلْعَفْوَۗ.(1)

"Aur Āp se yeh bhī pūçhte haiṅ keh kyā kuçh ķharch kareṅ? Farmā deṅ: jo ẕarūrat se zā'id hai (ķharch kar do)".

Ḥaẕrat Abū Sa'īd Ķhudrī raḍiya Allāhu 'anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

----- من كان معه فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له، ومن كان له فضل من زاد فليعد به على من لا زاد له، قال : فذكر من أصناف المال ما ذكر حتّى رأينا أنه لا حق لأحد منّا في فضل.(2)

"Tum meṅ se jis shaķhṣ ke pās ẕarūrat se zā'id sawārī hai woh us ko lauṭā de jis ke pās nahīṅ hai. Jis ke pās ẕarūrat se zā'id sāmāne ķhẉurd-o nosh hai woh use lauṭā de jis ke pās nahīṅ hai. Isī ṭarḥ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam muķhtalif aṣnāfe māl kā zikr farmāte rahe yahāṅ tak keh

(1) Al-Baqarah, 02: 219

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Luqaṭah, bābu istiḥbābi al-mu'āsāṫi bi-fuḍūli al-māl, 3: 1456, raqam: 1728

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāṫ, bābu fī ḥuqūqi al-māl, 2: 125, raqam: 1663

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 12: 238, raqam: 5419

4. Abū 'Awānah fī al-Musnad, 4: 199_200, raqam: 6490

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 182

ham ne samjhā keh ẕarūrat se zā'id kisī bhī shai meṅ hamārā ḥaq nahīṅ rahā."

Isī ṭarḥ Qur'ān Majīd kī ka'ī āyāt aur ṣiḥāḥ kī ka'ī aḥādīs̱ is mafhūm ko bayān kartī hai. Irshāde Barī Ta'ālá hai:

فَإِنۢ بَغَتۡ إِحۡدَىٰهُمَا عَلَى ٱلۡأُخۡرَىٰ فَقَٰتِلُواْ ٱلَّتِي تَبۡغِي حَتَّىٰ تَفِيٓءَ إِلَىٰٓ أَمۡرِ ٱللَّهِۚ.(1)

"Phir agar un meṅ se ek (giroh) dūsre par ziyādatī aur sar-kashī kare to us (giroh) se laṛo jo ziyādatī ka murtakib ho rahā hai yahāṅ tak keh woh Allāh ke ḥukm kī ṭaraf lauṭ ā'e."

Haq se man'a karne wālā bāġhī hai kyoṅ-keh apne bhā'ī ko ḥaq se măḥrūm kar rahā hai. Isī waj·h se Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu 'anhu ne zakāṫ nah dene wāloṅ ke sāth jaṅg kī.

Jab ḥukūmat ke pās fauj ko jaṅg ke liye tayyār karne, difā' ke wasā'il aur pablik par ḳharch karne ke liye ḳhazāne meṅ paisah nah ho to us ṣūrat meṅ ḥukūmat ke liye jā'iz hai keh woh logoṅ ke amwāl jo un ke taṣarruf meṅ haiṅ le le aur unheṅ maṭlūbah ẕarūrīyāt par ḳharch kar de.

Imām Ġhazzālī (mutawaffá 505 Hijrī) farmāte haiṅ:

(1) Al-Ḥujurāt, 49: 09

إذا خلت الأيدي من الأموال ولم يكن من مال المصالح ما يفي بخراجات العسكر ولو تفرق العسكر واشتغلوا بالكسب لخيف دخول الكفار بلاد الإسلام أو خيف ثوران الفتنة من أهل العرامنة في بلاد الإسلام فيجوز للإمام أن يوظف على الأغنياء مقدار كفاية الجند ثم إن رأى في طريق التوزيع التخصيص بالأراضي فلا حرج لأنا نعلم أنه إذا تعارض شرّان أو ضرران قصد الشرع دفع أشد الضررين وأعظم الشرين وما يوديه كل واحد منهم قليل بالإضافة إلى ما يخاطر به من نفسه وماله لو خلت خطة الإسلام عن ذي شوكة يحفظ نظام الأمور ويقطع مادة الشرور.(1)

"Jab (fauj) ke hāth amwāl se ḳhālī ho jā'eṅ ḳhazāne meṅ itnā māl nah ho keh jis se fauj ke iḳhrājāt bardāsht kiye jā sakeṅ aur lashkar bhī muntashar ho kar kasbe rizq meṅ mashġhūl ho jā'e aur is bāt kā bhī ḍar ho keh Islāmī mamlikat meṅ dushman dāḳhil jo kar ḥamlah kar degā yā ăhle shar kī ṭaraf se kisī fitnah ke uṭhne kā andeshah ho to aisī hālat meṅ ḥākime waqt ke liye jā'iz hai keh woh aġhniyā' par lāzim kar de keh woh fauj ke iḳhrājāt kī miqdār ke barābar apne māl qaumī ḳhazāne meṅ de deṅ phir agar woh zamīn ke leḥāẓ se maḳhṣūṣ taqsīm kar de to us meṅ ko'ī ḥaraj nahīṅ kyoṅ-keh ham jānte haiṅ keh jab do nuqṣān ikaṭhṭhe ho jā'eṅ to sharī'at un donoṅ nuqṣānāt meṅ jo ziyādah baṛā nuqṣān hotā hai us ko ḍur kartī hai pas aise ḥālāt meṅ aġhniyā' se māl lenā un ke liye ḳharāsah (nuqṣān) hai lekin woh nuqṣān jo

(1) Ġhazzālī, al-Mustaṣfá, 1: 303, 304

dushman kī waj·h se mulk ko pahŏṅchegā woh is nuqṣān se baṛā hai lehāẕā us baṛe ḳhasāre bachne ke liye aġhniyā’ se māl le kar afwāj ke iḳhrājāt ko purā kiyā jā’egā.

Imām Shāṭibī (mutawaffá 790 Hijrī) farmāte haiṅ:

إنا إذا قررنا إمامًا مطاعًا مفتقرًا إلى تكثير الجنود لسد الثغور وحماية الملك المتسع الأقطار، وخلا بيت المال، وارتفعت حاجات الجند إلى ما لا يكفيهم، فللإمام إذا كان عدلًا أن يوظف على الأغنياء ما يراه كافيا لهم في الحال، إلى أن يظهر مال بيت المال.

وإنما لم ينقل مثل هذا عن الأوّلين لاتسّاع مال بيت المال في زمانهم بخلاف زماننا، فإن القضية فيه أحرى، ووجه المصلحة هنا ظاهر، فإنه لو لم يفعل الإمام ذلك النظام بطلب شوكة الإمام، وصارت ديارنا عرضة لاستيلاء الكفار وإنما نظام ذلك كله شوكة الإمام بعدله.(1)

“Jab ham kisī aise ḥākim kā inteḳhāb karte haiṅ keh jis kī iṭā‘at kī jā’e aur woh ḥākim fitnoṅ ko ḳhatm karne aur wasī‘ mamlikat kī ḥifāẓat ke liye bŏhat ziyādah afwāj kā mŏḥtāj ho jab-keh baitul-māl bhī ḳhālī ho jā’e aur afwāj ke iḳhrājāt baṛh jā’eṅ to aisī ḥālat meṅ ‘ādil

(1) Shāṭibī, al-I‘tiṣām, 2: 121

ḥākim ke liye ẓarūrī hai keh woh aġhniyā par lāzim kare keh woh afwāj ke iḳhrājāt ko pūrā karne ke liye apne amwāl dete raheṅ jab tak keh baitul-māl meṅ kahīṅ se māl nah ā jā'e.

Yeh bāt Islām ke awā'il zamāne meṅ nahīṅ kahī ga'ī kyoṅ-keh un ke zamāne meṅ baitul-māl baṛā wasī' hotā thā jab-keh hamāre zamāne meṅ aisā nahīṅ hai bal-keh ab yeh mas'alah ziyādah ahammīyat kā ḥāmil hai aur is meṅ maṣlaḥat bhī wāẓeḥ hai. Pas āj ke zamānah meṅ agar ḥākim aisā nahīṅ kartā to us meṅ ḥākim kī 'aẓamat-o shaukat bhī ḳhatm ho jātī hai aur mulk par bhī Kuffār kā ġhalabah ho jātā hai aur yeh sāre kā sārā niẓām ḥākime waqt kī 'aẓamat-o shaukat par inḥeṣār kartā hai."

Bŏḥrānoṅ meṅ qarẓ lenā baitul-māl kī āmadanī meṅ shumār hotā hai aur agar āmadanī ke asbāb kam-zor ho jā'eṅ to aisī ṣūrate ḥāl meṅ aġhniyā' se māl lene kā ḥukm ẓarūrī ho jātā hai. Yahī nahīṅ bal-keh Islām chāhtā hai keh Musalmān apne hāthoṅ ko hameshah bhalā'ī aur ḳhair ke liye khole rakhe. Irshāde Barī Ta'ālá hai:

ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُم بِٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۝ (1)

"Jo log (Allāh kī rāh meṅ) shab-o roz apne māl poshīdah aur ẓāhir ḳharch karte haiṅ to un ke liye un ke Rabb ke pās un kā ajr hai aur (Roze Qiyāmat) un par nah ko'ī ḳhauf hogā aur nah woh ranjīdah hoṅge۝"

(1) Al-Baqarah, 02: 274

Isī ṭarḥ irshād huwā:

مَّثَلُ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنۢبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنۢبُلَةٍ مِّا۟ئَةُ حَبَّةٍ ۗ وَٱللَّهُ يُضَٰعِفُ لِمَن يَشَآءُ ۗ وَٱللَّهُ وَٰسِعٌ عَلِيمٌ ۝ [1]

"Jo log Allāh kī rāh meṅ apne māl ḳharch karte haiṅ un kī mis̱āl (us) dāne kī-sī hai jis se sāt bāliyāṅ ugīṅ (aur phir) har bālī meṅ sau dāne hoṅ (ya'nī sāt sau gunā ajr pāte haiṅ) aur Allāh jis ke liye chāhtā hai (us se bhī) iẓāfah farmā detā hai, aur Allāh baṛī wus'at wālā ḳhūb jān·ne wālā hai۝"

Sab se aham chīz jo Islām chāhtā hai woh yeh hai keh bhalā'ī ke kāmoṅ par māl ḳharch kiyā jā'e aur mafāde 'āmmah ke manṣūboṅ ke liye māl waqf kiyā jā'e jaisā keh muttafaqun 'alayh riwāyat hai:

أصاب عمر أرضا بخيبر فأتى النّبيّ ﷺ فقال : أصبت أرضا لم أصب مالا قطّ أنفس منه فكيف تأمرني به قال : إن شئت حبّست أصلها وتصدّقت بها فتصدّق بها عمر أنه لا يباع أصلها ولا يوهب ولا يورث في الفقراء والقربى والرّقاب وفي سبيل الله والضيف وابن السبيل. [2]

---

(1) Al-Baqarah, 02: 261

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Waṣāyā, bābu al-waqfi kayfa yuktab, 3: 1019, raqam: 2620

"Ḥaẓrat 'Umar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu 'anhu ne Ḳhaybar meṅ kuçh zamīn ḥāṣil kī to Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir ho kar 'arẓ kiyā: ya Rasūl Allāh! maiṅ ne Ḳhaybar meṅ zamīn ḥāṣil kī hai, is se 'umdah māl maiṅ ne kabhī ḥāṣil nahīṅ kiyā, is bāre meṅ Āp mujhe kyā ḥukm dete haiṅ? Farmāyā: agar chāho to us kī aṣl bāqī rakho aur (us kī āmadanī) ṣadqah karo. Rāwī kăhte haiṅ: Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne use ṣadqah kar diyā is sharṭ par keh nah bechī jā'e, nah hibah kī jā'e aur nah mīrāṡ banā'ī jā'e aur use faqīroṅ, rishtah-dāroṅ, ġhulāmoṅ, Allāh kī rāh meṅ aur musāfiroṅ wa mehmānoṅ ke ḥaq meṅ ṣadqah kar diyā."

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Waṣīyah, bābu al-waqf, 3: 1255, raqam: 1633

3. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Aḥkāmi 'an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam, bābu fī al-waqf, 3 659, raqam: 1375

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضی اللہ عنہ: أَنَّ رَسُولَ اللهِ ﷺ قَالَ : إِذَا مَاتَ الإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَـلَاثَةٍ : إِلَّا مِنْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ. أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ. أَوْ وَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُوْ لَهُ.(1)

"Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: jab insān mar jātā hai to us ke a'māl kā silsilah ḳhatm ho jātā hai. Siwā'e tīn chīzoṅ ke (un kā ajr use barābar miltā răhtā hai) ek woh ṣadqah jis kā naf'a jārī rahe, dūsrā woh 'ilm jis se fā'idah uṭhāyā jā'e tīsrī woh nek aulād jo us ke liye du'ā kare."

Woh māl jo baġhair kisī ziyādatī aur ḳhayānat ke jam'a kiyā jā'e aur ṣāḥibe māl us meṅ se kuçh apnī ẕāt aur kuçh apne ăhl-o 'iyāl par ḳharch kare, us se ḥukūmat kā ḥaq bhī adā kare aur us meṅ se phir bhī agar bāqī bach jā'e aur phir woh shaḳhṣ faut ho jā'e to Islām aise bāqī māṅdah māl ko us ke wuraṡā' meṅ taqsīm kar detā hai aur us meṅ ziyādah ḥiṣṣah faut hone wāle shaḳhṣ ke a'izzah-o aqārib par ḳharch kiyā jātā hai. Is ṭarḥ māl

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Waṣīyah, bābu mā yalḥaqu al-insāna mina al-thawābi ba'da wafātih, 3: 1255, raqam: 1631

2. Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad, 1: 28, raqam: 38

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Waṣāyā, bābu mā jā'a fī al-ṣadaqați 'ani al-mayyit, 3: 117, raqam: 2880

4. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu thawābi mu'allimi al-nāsi al-ḳhayr, 1: 88, raqam: 239

ḳhwāh kitnā hī ziyādah ho muḳhtalif logoṅ ke mā-bain taqsīm ho jātā hai.

Agar ko'ī shaḳhṣ is ḥāl meṅ faut hotā hai keh us kā ko'ī wāris̱ nahīṅ to aisī ṣūrate ḥāl meṅ us kā māl ḥukūmat ke baitul-māl meṅ chalā jātā hai aur welfer ke kāmoṅ meṅ ḳharch kar diyā jātā hai jis ṭarḥ keh 'ām māl ḳharch kar diyā jātā hai.

vii. Islāmī riyāsat meṅ bāhamī mu'āshī ta'āwun

Islām ne logoṅ kī mu'āshī ḥālat par baṛī tawajjoh dī hai aur un ke māl-o daulat ẕā'e' hone aur fuẓūl ḳharch hone se ḥifāẓat kī hai. Isī liye use be-jā kāmoṅ meṅ iste'māl karne se man'a kiyā hai. Lehāẕā ḥukūmat par wājib hai keh woh irtekāze daulat karne wāloṅ kī ḥauṣlah-shikan kare aur un ke jam'a shudah amwāl ko un ke ma'qūl manāfe' ke sāth pablik ke darmiyān taqsīm kar de.

Isī ṭarḥ ḥukūmat ke liye ẓarūrī hai keh woh aise logoṅ ke amwāl meṅ taṣarruf karne se man'a kare jo pāgal, kam-'aql aur be-wuqūf hoṅ aur isrāf-o tabẕīr ke murtakib hoṅ aur un par mumāna'at us waqt tak ho jab tak un ke pāgal-pan aur be-wuqūfī ke as̱arāt zā'il nahīṅ ho jāte. Irshāde Barī Ta'ālá hai:

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا.(1)

"Aur tum be-samjhoṅ ko apne (yā un ke) māl supurd nah karo jinheṅ Allāh ne tumhāri ma'īshat kī ustuwārī kā sabab banāyā hai."

(1) Al-Nisā', 04: 05

1. Ḥaẕrat Abū Mūsá raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

إنّ الأشعرى ين إذا أرملوا فى الغزو، أو قل طعام عيالهم بالمدينة جمعوا ما كان عندهم فى ثوب واحد ثم اقتسموه بينهم فى إناء واحد بالسوية فهم منى و أنا منهم. (1)

“Jab daurāne jaṅg Ash‘ariyoṅ kā khānā ḳhatm ho jātā yā un ke ḳhandān kā khānā kam paṟ jātā hai to jo kuçh un ke pās hotā hai woh use ek kapṟe meṅ jam‘a karte haiṅ, phir use ek bartan ke zarī‘e āpas meṅ barābar-barābar taqsīm kar lete haiṅ, woh mujh se haiṅ aur maiṅ un meṅ se hūṅ.”

2. Ḥaẕrat Ibn ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إذا أنزل الله بقوم عذابًا، أصاب العذاب من كان فيهم، ثم بعثوا على أعمالهم. (2)

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Sharikah, bābu al-sharikati fī al-ṭa‘ām, 2: 880, raqam: 2354

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Faḍā’ili al-Ṣaḥābah, bābu min faḍā’ili al-Ash‘arīyīn, 4: 1944, raqam: 2500

3. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 247, raqam: 8798

(2) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu idhā anzala Allāhu bi-qawmin ‘adhābā, 6: 2602, raqam: 6691

"Jab Allāh Ta'ālá kisī qaum par 'az̲āb nāzil kartā hai to 'az̲āb har us shaḳhṣ ko pahŏṅchtā hai jo us qaum meṅ se hotā hai, phir un ko un ke a'māl ke sāth uṭhāyā jā'egā."

3. Ḥaẕrat 'Ā'ishah raḍiya Allāhu 'anhā se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

من مات وعليه صيام صام عنه وليّة.[1]

"Jo shaḳhṣ faut ho jā'e dar-āṅ-ḥāle-keh is par rozah farẕ thā to us kā walī us kī ṭaraf se rozah rakhe."

4. Ḥaẕrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai: Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ek martabah mere pās se guzre (aur us waqt) maiṅ yeh kăh rahā thā keh ae Allāh! Mujh par raḥam farmā. Pas Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne apnā hāth mubārak mere kandhe par rakh kar farmāyā:

أعمّ ولا تخص فإنّ بين الخصوص والعموم كما بين السماء والأرض.[2]

"Is du'ā ko 'ām karo (ya'nī faqat apne liye raḥam ṭalab nah karo bal-keh dūsroṅ ko bhī is meṅ shāmil karo) ḳhāṣ nah karo kyoṅ-keh ḳhāṣ aur 'ām meṅ utnā hī farq hai jitnā zamīn aur āsmān ke mā-bain hai."

'Awām kī mu'āshī ẕarūrīyat kī takmīl kī z̲immah-dārī ḥukūmate waqt par kis ḥadd tak 'ā'id hotī hai us kā andāzah Amīr

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ṣiyām, bābu qaḍā'i al-ṣiyām, 2: 803, raqam: 1147

(2) Hindī fī Kanz al-'ummāl, 2: 58, raqam: 2359

al-Mu’minīn Ḥaẓrat ‘Umar Fāruq raḍiya Allāhu ‘anhu ke is ḳhuṭbah se hotā hai jo Āp ne Qādisīyah kī fatḥ kī ḳhẉush-ḳhabarī sunāne ke ba‘d irshād farmāyā:

إنّي حريص على أن لا أرى حاجــة إلّا ســددتها مــا اتســع بعضــنا لــبعض فإذا عجز ذلک عنّــا تاســينا فــي عيشــنا حتّــى نســتوى فــي الكفــاف. ولوددت أنّكم علمتم من نفســي مثــل الّــذي وقــع فيهــا لكــم. ولســت معلمكم إلّا بالعمل إنّــي والله لســت بملــک فاســتعبدكم ولكنــي عبــد الله عرض علــي الإمانــة فــإن أبيتهــا ورددتهــا علــيكم واتّبعــتكم حتّــى تشــبعوا فــي بيــوتكم وتــرووا ســعدت بكــم وإن أنــا حملتهــا واستتبعتكم إلى بيتــى شــقيت بكــم ففرحــت قلــيلا وحزنــت طــويلا. فبقيت لا أقال ولا أرد فأستعتب.(1)

“Mujhe is bat kī barī fikr răhtī hai keh jahāṅ bhī (tumhārī) ko’ī ẕarurat dekhūṅ use pūrā karūṅ. Jab tak ham meṅ se ba‘ẕ use ba‘ẕ ke liye pūrā karne kī guṅjā’ish rakhte hoṅ. Jab hamāre andar itnī guṅjā’ish nah răh jā’e to ham bāhamī imdād ke ẕarī‘e guzar auqāt kareṅge yahāṅ tak keh sab kā me‘yāre zindagī ek-sā ho jā’e. Kāsh tum jān sakte keh mere dil meṅ tumhārā kitnā ḳhayāl hai. Lekin maiṅ yeh bāt tumheṅ ‘amal ke ẕarī‘e hī samjhā saktā hūṅ. Ḳhudā kī qasam maiṅ Bādshāh nahīṅ hūṅ keh tum ko apnā ġhulām banā kar rakhūṅ bal-keh Ḳhudā kā bandah hūṅ (ḳhilāfat ḥukūmat kī) amānat

(1) Ibn Kaṯẖīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 46

mere supurd kī ga'ī hai. Ab agar maiṅ is ko apnī zātī milkīyat nah samjhūṅ bal-keh (tumhārī amānat samajh kar) tumhārī ṭaraf wāpas kar dūṅ aur (tumhārī ḳidmat wa adā'e ḥuqūq ke liye) tumhāre pīçhe-pīçhe chalūṅ yahān tak keh tum apne gharoṅ meṅ ser ho kar khā pī sako to maiṅ tumhāre zarī'e falāḥ pā'ūngā aur agar maiṅ ise apnā banā lūṅ aur tumheṅ apne pīçhe-pīçhe chalne aur (apne ḥuqūq ṭalab karne ke liye) apne ghar āne par majbūr kar dūṅ to tumhāre zarī'ah merā najām ḳharāb hogā. (Dunyā meṅ) kuçh 'arṣe ḳhwushī manā lūṅgā magr (āḳhirat meṅ) 'arṣah darāz tak ġham-gīn rahūṅgā aur merā ḥāl yeh hogā keh nah ko'ī mujhe kuçh kăhne wālā hogā aur nah ko'ī merī bāt kā jawāb degā keh maiṅ apnā 'uzr bayān kar ke mu'āfī ḥāṣil kar sakūṅ."

Islām ke 'aṭā kardah niẓāme ma'īshat meṅ kafālate 'āmmah aur imdāde bāhamī kī zimmah-dāriyāṅ haiṅ. Ya'nī woh jin kā ta'alluq inferādī saṭḥ par aur ijtemā'ī saṭḥ par ḥukūmat zimmah-dāriyoṅ se hai.

viii. Ijtemā'ī saṭḥ par kafālate 'āmmah

Islām ne nah ṣirf inferādi saṭḥ par kafālate 'āmah kī talqīn aur ḥauṣlah afzā'ī kī bal-keh ijtemā'ī saṭḥ par bhī use ek niẓām ke ṭaur par muta'ārif karwāyā. Jis kī 'amalī tafsīr sīrate Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ Mu'āḳhte Madīnah kī ṣūrat meṅ miltī hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam jab hijrat farmā kar Madīnah munawwarah meṅ qiyām pazīr huwe aur Islāmī salṭanat kā saṅge bunyād rakhā to sab se păhle jo mas'ala'e dar-pesh thā woh Muhājir gharānoṅ kī rahā'ish-o ḳhūrāk kā thā. Kyoṅ-keh

Muhājirīn apnī har nau‘ kī manqūlah wa ġhair-manqūlah jā’edādeṅ Makkah meṅ çhoṛ kar Madīnah hijrat kar ke ā’e the.

Riyāsate Madīnah kī nau-zā’īdah Islāmī ḥukūmat ke pās is qadr wasā’in nahīṅ the keh un Muhājirīn kī ābād-kārī, rahā’ish aur dīgar ẓarūrīyāt kā inteẓām kiyā jātā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Muhājirīn ko un ke ḥāl par çhoṛne kī bajā’e Ăhle Madīnah jo ba‘d meṅ Anṣār kăhlā’e Muhājirīn ke darmiyān rishta’e mu’āḳhāt qā’em farmā kar us mas’alah ko nah ṣirf mustaqil ṭaur par ḥall kar diyā bal-keh ek Islāmī riyāsat meṅ ijtemā‘ī saṭḥ par kafālate ‘āmmah kā taṣawwur ‘amalan wāẓeḥ kar diyā. Muhājirīn-o Anṣār ke us ta‘alluq ko Qur’ān Ḥakīm ne yūṅ bayān kiyā:

إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَهَاجَرُواْ وَجَٰهَدُواْ بِأَمۡوَٰلِهِمۡ وَأَنفُسِهِمۡ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱلَّذِينَ ءَاوَواْ وَّنَصَرُوٓاْ أُوْلَٰٓئِكَ بَعۡضُهُمۡ أَوۡلِيَآءُ بَعۡضٖۚ.(1)

“Be-shak jo log īmān lā’e aur unhoṅ ne (Allāh ke liye) waṭan çhoṛ diye aur apne māloṅ aur apnī jānoṅ se Allāh kī rāh meṅ jihād kiyā aur jin logoṅ ne (Muhājirīṅ ko) jagah dī aur (un kī) madad kī wohī log ek dūsre ke wāris haiṅ.”

Anṣār zirā‘at peshah aur zamīnoṅ wa bāġhāt ke mālik the. Apne ẕātī asāsoṅ se qudratī maḥabbat ke bā-wujūd unhoṅ ne Muhājirīn ko apne āsāsoṅ kī pesh-kash kī:

(1) Al-Anfāl, 08: 72

اقسم بيننا وبين إخواننا النّخيل.(1)

"(Yā Rasūl Allāh!) Āp hamāre aur Muhājir bhā'iyoṅ ke darmiyān khajūr ke bāġhāt taqsīm farmā deṅ."

Al-ġharaẕ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Muhājirīn kī ķhūrāj, rozgār, rahā'ish aur ābād-kārī kā yūṅ haṅgāmī ṭaur par inteẓām farmāyā. Anṣār meṅ jin ke ek se ziyādah makānat the unhoṅ ne woh Muhājirīn ko de diye.

Bāhamī mu'āshī ta'āwun ke bāb meṅ afrāde mu'āsharah ek dusre se kisī nau'īyat ke ta'alluq meṅ munsalik haiṅ, Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

الخلق عيال الله.(2)

"Tamām maķhlūq Allāh kā kunbah hai."

Rizq kī farāhamī kī yeh zimmah-dārī jo Rabbe Dhū al-jalāl ne apne zimma'e karam par lī. Islāmī riyāsat ke andar niyābate Ilāhī meṅ Islāmī ḥukūmat kī ṭaraf se anjām dī jā'egī.

Qur'ān-o Ḥadīs kī unhī ta'līmāt kā asar thā keh Ķhulafā'e Rāshidīn ne apne daure ķhilāfat meṅ is zimmah-dāri kā

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Muzāra'ah, bābu idhā qāla ikfinī ma'ūnaṫa al-naķhli aw ġhayrih, 2: 819, raqam: 2200

2. Abū Ya'lá fī Musnad, 11: 202, raqam: 6310

(2) 1. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 5: 365, raqam: 5542

2. Abū Ya'lá fī Musnad, 6: 65, raqam: 3315

3. Haythamī fī Majma' al-zawa'id, 8: 191

kamāl eḥsās rakhā aur use pūrā karne ke liyye maṣrūfe kār rahe. Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

لو مات جمل ضياعًا على شط الفرات لخشيت أن يسألني الله عنه.(1)

“Agar sāḥile furāt par ko’ī ūṅṭ mar jā’e to mujhe ḍar hai keh Allāh mujh se us ke bāre meṅ bāz-purs karegā.”

Aur dūsrī riwāyat meṅ hai:

لو ماتت شاة على شط الفرات ضائعة لظننت أنّ الله تعالى سائلني عنها يوم القيامة.(2)

“Agar daryā’e furāt ke kināre ko’ī bakrī bhī be-sahārā hone kī waj·h se mar jā’e to merā ḳhayāl hai keh Allāh Ta‘ālá Qiyāmat ke din mujh se jawāb ṭalabī farmā’egā.”

Jab Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu ke inteqāl par kuçh fuqahā Āp kī kī ăhliyah ke pās un kī ta‘zīyat ke liye ā’e. Un ke sāmne Āp ke ăhliyah ne bayān kiyā:

والله ما كان بأكثرهم صلوة ولا صيامًا ولكن والله، ما رأيت عبد الله كان أشدّ خوف لله من عمر. كان رحمه الله قد فرغ بدنه ونفسه للنّاس فكان يقعد لحوائجهم يومه فإذا أمسى. وعليه بقية من حوائجهم وصله بليلة. فأمسى يوما وقد فرغ من حوائجهم فدعا بمصباح قد كان يستصبح به من ماله ثم

(1) Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 305

(2) 1. Abū Nu‘aym fī Ḥilyat al-awliyā’, 1: 53

2. Ibn Jawzī, Sīrat ‘Umar bin al-Ḳhaṭṭāb: 161

صلى ركعتين ثم أقعى واضعا يده تحت ذقنه تسيل دموعه على خده فلم يذل كذلک حتّى برق الفجر فاصبح صائما فقلت له : يا أمير المومنين! لشئ ما كان منک ما رأيت الليلة، قال : اجل، إنّي قد وجدتنى وليت أمر هذه الأمّة أسودها وأحمرها فذكرت الغريب القانع الضائع والفقيرا المحتاج، والاسير المقهور وأشياعهم فى أطراف الأرض فعلمت أن الله تعالى سائلنى عنهم وأن محمد ﷺ حجيجى فيهم فخفت أن لا يثبت لى عند الله عذر، ولا يقوم لى مع محمد ﷺ حجة فخفت على نفسى، ووالله إن كان عمر ليكون فى المكان الّذى ينتهى إليه سرور الرجل مع أهله فيذكر لشئ من أمر الله فيضطرب كما يضطرب العصفور قد وقع فى الماء، ثم يرتفع بكاء ه، حتّى أطرح اللحاف عني وعنه رحمة له ثم قالت : والله لوددت لو كان بيننا وبين هذه الإمارة بعده ما بين المشرقين.(1)

"(Fuqahā' kī jamā'at ke pūçhne par Āp kī ăhliyah mŏḥtarmah Ḥaẓrat Fāṭimah ne Āp ke ḥālāt ko is ṭarḥ bayān farmāyā:) Ba-Ḳhudā woh tum meṅ se kisī se bhī ziyādah namāzeṅ paṛhne wāle aur roze rakhne wāle nahīṅ the lekin Allāh kī qasam maiṅ ne kisī banda'e Ḳhudā ko 'Umar bin 'Abd al-'Azīz se ziyādah Allāh se ḍarne wālā nahīṅ dekhā. Unhoṅ ne apne jism aur ẕāt ko logoṅ ke liye waqf kar rakhā thā. Woh din bhar logoṅ kī ḥājāt ke liye baiṭhe răhte agar din guzar jātā aur abhī logoṅ ke kām bāqī răh jāte to woh rāt meṅ bhī lage răhte.

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 17, 18

Ek din yūṅ huwā keh logoṅ kī ḥājāt se din hī din meṅ fāriġh ho ga’e to Shām ko ek charāġh maṅgwāyā jise woh apne ẕātī tel se jalāte the phir unhoṅ ne do rak‘at namāze nafl adā kī aur apnā hāth apnī ṭhoṛī ke nīche rakh kar is ḥāl meṅ sīdhe baiṭhe rahe keh āṅsū’oṅ kī laṛiyā ruḳhsāroṅ par băhtī raheṅ aur sārī rāt yūṅ hī baiṭhe rote rahe. Hattá keh sapeda’e saḥar numūdār huwā to unhoṅ ne roze kī nīyat kar lī maiṅ ne pūçhā: Amīr al-Mu’minīn Āp kis waj·h se yūṅ baiṭhe rote rahe? Unhoṅ ne kahā: hāṅ merā ḥāl yeh hai keh maiṅ tamām ummate Muslimah ke surḳh-o safed kā wālī banāyā gayā hūṅ. Mujhe mulk ke dūr-darāz ‘ilāqoṅ meṅ răhne wāle masākīn, fuqarā’, mŏḥtāj qaidiyoṅ aur un jaise maẕlūm-o maqḥūr logoṅ kī yād ā’ī to mujhe ḳhayāl āyā keh Allāh Ta‘ālá Qiyāmat ke din un ke bāre meṅ mujh se sawāl karegā aur Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam un ke mu‘āmale meṅ mujh se ẕarūr jhagṛā farmāne wāle hoṅge to maiṅ is bāt se ḍartā thā keh us waqt Allāh ke sāmne ko’ī ‘uẕr nah chal sakegā aur nah Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāmne ko’ī ḥujjat pesh kar sakūṅgā. Yeh soch kar maiṅ ḍar gayā aur rone lag gayā. (Is ke ba‘d un kī ăhliyah ne kaha:) Allāh kī qasam! Ḥaẕrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu ba‘ẕ auqāt apne ghar meṅ hote jis meṅ ‘ām ādamī apne ăhle ḳhānah ke sāth ḳhwushī măḥsūs kartā hai aur is daurān unheṅ Allāh kī peshī yād ā jātī to woh muẕaṭarib ho jāte jis ṭarḥ chiṛyā muẕṭarib hotī hai jise pānī meṅ girā diyā gayā ho. Phir itnī baland āwāz se āh-o bakā karte keh maiṅ un par raḥam karte huwe apne se aur un se leḥāf haṭā detī. Phir

Fāṭimah ne kahā: Allāh kī qasam maiṅ us waqt chāhtī keh kāsh hamāre darmiyān aur us ḳhilāfat-o imārat ke darmiyān zamīn-o āsmān kī dūrī hotī.”

Ra‘īyat kī zimmah-dārī kā yahī woh eḥsās kā thā keh Ḳhulafā’e Rāshidīn ke daur meṅ Ḳhulafā’ aur ‘awām ke mā-bain ko’ī dīwār khaṛi nah kī ga’ī keh ri‘āyā ko apne kisī ḥaq kī ṭalab meṅ kisī rukāwaṭ kā sāmnā nah karnā paṛe. Jab Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke daur meṅ wāliye Kūfah Ḥaẓrat Sa‘d bin Abī Waqqāṣ raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne răhne ke liye ek maḥall banāyā aur us meṅ phāṭak lagwāyā to Amīr al-Mu’minīn Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu nr Muḥammad bin Maslmah ko bhej kar use āg lagwā dī.(1)

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Muslim ḥukmarānoṅ ke kirdār ko is ṭarḥ bayān farmāyā:

1. **من ولاه الله عزوجل شيئا من أمور المسلمين فاحتجب دون حاجتهم وخلّتهم وفقرهم احتجب الله تعالى عنه دون حاجته وخلّته وفقره.(2)**

“Jise Allāh ‘azza wa-jalla ne Musalmānoṅ ke ba‘z umūr kā nigrān banāyā aur woh un kī ẓarūrīyāt aur faqr se be-parwāh ho kar baiṭh rahā to Allāh Ta‘ā‘lá bhī us kī ẓarūrīyāt aur faqr se be-niyāz ho jā’egā.”

(1) Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 54

(2) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāji wa-al-imārati wa-al-fay’, bābu fīmā yalzamu al-imāma min amri al-ra‘īyati wa-al-ḥajabati ‘anhu, 3: 135, raqam: 2948

2. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 22: 331, raqam: 832

Is ḥadī̱se pāk meṅ "فقر" ġhiẕā, libās aur 'ilāj jaisī bunyādī ẕarūratoṅ kā ihāṭah kartā hai jab-keh "حاجته" meṅ zindagī kī dīgar bunyādī ẕarūrīyāt ā ga'ī haiṅ. Ek aur ḥadī̱se mubārakah meṅ farmāyā:

2. ما من إمام يغلق بابه دون ذوى الحاجة والخلّة والمسكنة إلّا أغلق الله أبواب السّماء دون خلّتة وحاجته ومسكنته.(1)

"Jo Imām ẕarūrat-mandoṅ, furqarā' aur masākīn par apne darwāze band kar letā hai, Allāh Ta'ālá us kī ḥājat, ġhurbat aur mŏḥtājī ke waqt us par āsmnāoṅ ke darwāze band kar detā hai."

3. ألا كلّكم راع وكلّكم مسؤل عن رعيته فالإمام الّذي على النّاس راع وهو مسؤل عن رعيته.(2)

"Āgāh raho tum meṅ se har ek ādamī nigrān hai aur (Roze Qiyāmat) us se us kī ra'īyat (mā-tăḥt logoṅ) ke bāre meṅ bāz-purs kī jā'egī to (is ṭarḥ) logoṅ par amīr

(1) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Aḥkāmi 'an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā'a fī imāmi al-ra'īyah, 3: 619, raqam: 1332

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 231, raqam: 18062

3. Ḥākim fī al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn, 4: 106, raqam: 7028

4. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 124, raqam: 3341

(2) 1. Bukhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḥkām, bābu qawli Allāhi Ta'ālá: wa-aṭī'ū Allāha wa-aṭī'ū al-Rasūla wa-ūlī al-amri minkum, 6: 2611

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu faḍīlaṫi al-imāmi al-'ādili wa-'uqūbaṫi al-jā'iri wa-al-ḥaththi 'alá al-rifq, 3: 1459, raqam: 1829

yā ḥukmarān bhī ek nigrān hai aur us se us kī ri‘āyā ke bāre meṅ pūçhā jā’egā.”

4. Ḥaẕrat Abū Dharr Ġhifārī raḍiya Allāhu ‘anhu ne ek martabah imārat (ḥukūmat) kā sawāl kiyā to Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

أنت ضعيف وهي أمانة وهي يوم القيامة خزى وندامة إلّا من أخذها بحقها وأدّى ما عليه فيها.(1)

“Ae Abū Dharr! Tū kam-zor hai aur yeh (imārat-o ḥukūmat) ek bŏhat baṟī amānat aur ba-Roze Qiyāmat (amīr ke liye) ruswā’ī aur nadāmat kā bā‘is hai. Al-battah (us shaḳhṣ ke liye ruswā’ī nahīṅ hogī) jis ne us ko us ke ḥaq ke sāth iḳhtiyār kiyā aur imārat-o ḥukūmat meṅ jo zimmah-dārī us par ‘ā’id hotī thī us ko kamā-ḥaqqahū adā kiyā.”

Ya‘nī sharī‘at Islāmīyah meṅ imārat-o siyāsat ke manṣab par fā’iz shaḳhṣīyat apnī ra‘īyat kī kafālat se barī-uzzimah kisī ṣūrat bhī qarār nahīṅ dī jā saktī. Ḳhilāfat kī ta‘rīf karte huwe Ḥaẕrat Salmān Fārisī ne farmāyā:

عن سلمان قال: إنّ الخليفة هو الّذي يقضي بكتاب الله ويشفق على الرعية شفقة الرّجل على أهله فقال كعب الأحبار: صدق.(2)

(1) 1. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 9
2. Abū ‘Ubayd, Kitāb al-Amwāl: 11

(2) Abū ‘Ubayd, Kitāb al-Amwāl: 13, raqam: 12

"Ḥaẓrat Salmān raḍiya Allāhu ʻanhu se riwāyat hai keh ḳhalīfah woh hai jo Kitābullāh ke muṭābiq faiṣlah kare aur riʻāyā par is ṭarḥ shafqat kare jis ṭarḥ ādamī apne ăhl-o ʻiyāl par shafqat kartā hai. Yeh sun kar Kaʻb al-Aḥbār ne kahā: Ṣalmān ne sach kahā."

Mundareja'e bāla ḥadīs̱ mubārakah kī raushnī meṅ Ibn Taymīyah farmāte haiṅ:

"Wālī ḥukūmat riʻāyā kā aisā rāʻī hai jis ṭarḥ gaḍaryā bakriyoṅ kī rakhwālī kartā hai."[1]

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

5. **ما من أمير يلى أمر المسلمين ثم لا يجهد لهم وينصح إلّا لم يدخل معهم الجنّة.**[2]

"Jo ādamī Musalmānoṅ ke muʻāmale (ḥukūmat) kā nigrān bane phir un kī behtarī ke liye koshish nah kare aur nah hī un kī ḳhair-ḳhwāhī kare to woh un ke sāth Jannat meṅ dāḳhil nah hoga."

(1) Ibn Taymīyah, al-Siyāsīyat al-sharʻīyah fī iṣlāḥ al-rāʻī wa-al-raʻīyah: 17

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu istiḥqāqi al-wālī al-ġhāshshi li-raʻīyatihi al-nār, 1: 126, raqam: 142

2. Abū ʻAwānah fī al-Musnad, 1: 40, raqam: 89

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 41, raqam: 17679

4. Ṭabarānī fī al-Muʻjam al-kabīr, 20: 225, raqam: 524

6. ما من عبد استرعاه الله رعيّة فلم يحطها بنصيحة إلّا لم يجد رائحة الجنّة.[1]

"Jis bande ko Rabbe D͟hū al-jalāl ne kisī ri'āyā kā ḥukmarān banāyā. Phir us ne us ke sāth pūrī ḳhair-ḳhwāhī nah bartī to woh (ḥukmarān) Jannat kī ḳhwushbū bhī nah pā sakegā."

7. ما من عبد يسترعيه الله رعيّة يموت يوم يموت وهو غاشّ لرعيّته إلّا حرّم الله عليه الجنّة.[2]

"Jis bande ko Rabbe D͟hū al-jalāl ne kisī ri'āyā kā ḥukmarān banāyā to woh is hāl meṅ martā hai keh qaum kā ḳhair-ḳhwāh nah ho to Allāh Ta'ālá us par Jannat ḥarām kar detā hai."

Munṣif aur 'ādil ḥukmarān ke bāre meṅ Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḥkām, bābu manistur'iya ra'īyaṫan falam yanṣaḥ, 6: 2614, raqam: 6731

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu istiḥqāqi al-wālī al-ġhāshshi li-ra'īyatihi al-nār, 1: 126, raqam: 142

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 10: 346, raqam: 4495

3. Dārimī fī al-Sunan, 2: 417, raqam: 2796

8. إنّ المقسطين عند الله تعالى على منابر من نور عن يمين الرّحمن عزوجل وكلتا يديه يمين الذين يعدلون في حكمهم وأهليهم وما ولّوا. (1)

"Be-shak inṣāf karne wāle (ḥukkām-o umarā') Allāh Ta'ālá ke pās nūr ke minbaroṅ par us ke dāhine hāth par hoṅge aur Allāh Ta'ālá ke donoṅ hāth dāhine haiṅ. Yeh woh log haiṅ jo apne faiṣlah meṅ apne logoṅ meṅ aur apne zere ḥukūmat umūr meṅ 'ādil haiṅ."

9. السلطان ولي من لا ولي له. (2)

"Ḥukmarān (yā ḥukūmat) har us ādamī kā sar-parast hai jis kā ko'ī sar-parast nah ho."

Yeh ḥaqīqat aẓhar minashshams hai keh yeh Islāmī riyāsat kī bunyādī zimmah-dārī hai keh woh măḥrumul-ma'īshat afrād ke mu'āshī isteḥkām aur un kī kafālat kā ehtemām kare aur

---

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu faḍīlat̤i al-imāmi al-'ādili wa-'uqūbat̤i al-jā'iri wa-al-ḥaththi 'alá al-rifq, 3: 1458, raqam: 1827—

2. Nasā'ī fī al-Sunan, Kitābu al-Qaḍā', 3: 460, raqam: 5379

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 39, raqam: 34035

(2) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Nikāḥi 'an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā'a lā nikāḥa illā bi-walī, 3: 407, raqam: 1102

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Nikāḥ, bābu fī al-walī, 2: 229, raqam: 2083

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 9: 386, raqam: 4075

4. Ḥākim fī al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 182, raqam: 2706

us ke liye jumlah ẕarā’e‘ ba-rū’e kār lā’e jā’eṅ ba-qaul Imām Ibn Ḥazm:

> “Har mulk ke māl-dār logoṅ par farẓ hai keh apne ġharīb logoṅ kī kafālat kare agar zakāṫ kī āmadanī aur sāre Musalmānoṅ kī fai us ke liye kāfī nah ho to sulṭān un ko aisā karne par majbūr karegā un (āhle ḥājat) ke liye itne māl kā inteẓām kiyā jā’egā jis se woh ba-qadre ẓarūrat ghiẕā ḥāṣil kar sakeṅ. Aur is ṭarḥ jāṛe aur garmī kā libās aur ek aisā makān jo unheṅ bārish, garmī, dhūp aur rāh-gīroṅ kī naẓaroṅ se mǎḥfūẓ rakh sake.”(1)

Imām Jaṣṣāṣ sūra’e Yūsuf kī tafsīr meṅ likhte haiṅ:

> قصّ الله تعالى علينا من قصة يوسف وحفظه للأطعمة في سنى الجدب وقسمته على النّاس بقدر الحاجة دلالة على أن على الائمة في كل عصر أن يفعلوا مثل ذلک إذا خافوا هلاک النّاس من القحط.(2)

> “Allāh Ta‘ālá ne hameṅ Ḥaẓrat Yūsuf ‘alayhi al-salām kā jo qiṣṣah sunāyā hai aur un ke bāre meṅ qǎḥṭ ke zamāne meṅ ġhiẕā’ī ashyā’ ko mǎḥfūẓ kar ke insānoṅ meṅ ba-qadr ẓarūrat taqsīm karne kā jo wāqe‘ah naql kiyā hai woh is bāt par dalīl hai keh har zamānah meṅ ḥukmarānoṅ par yeh wājib hai keh jab un ko andeshah ho keh qǎḥṭ ke sabab ‘awām halāk ho jā’eṅge to aisā hī ṭarīqah iḳhtiyār kareṅ.”

(1) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 6: 156

(2) Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, 3: 176

Ba-ḥaisīyat sarbarāhe mamlikat usī eḥsāse zimmah-dārī kā muẓāharah hameṅ Ḳhulafā'e Rāshidīn ke hāṅ miltā hai. Jinhoṅ ne apnī sarkārī wa ḥukūmatī ḥaisīyat ko hameshah ek amānat kī ḥaisīyat dī aur 'amalan bhī us kā muẓāharah kiyā.

Ḥaẓrat Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu 'anhu ne ba-waqte wiṣāl pūçhā "mujhe ḳhalīfah hone se ab tak baitul-māl se kitnā waẓīfah milā hai. Ḥisāb kar ke batāyā gayā keh çhe hazār dirham Āp ne ḥukm diyā keh merī fulāṅ zamīn faroḳht kar ke yeh rūpyah baitul-māl meṅ jam'a karwā diyā jā'e. Phir farmāyā keh is daurān mere māl meṅ kis qadr iẓāfah huwā hai. Ma'lūm huwā keh:

1. Ek Ḥabashī ġhulām jo bachchoṅ ko khilātā hai aur sāth hī Musalmānoṅ kī talwāroṅ par ṣaiqal kartā hai.

2. Ek ūṅṭnī jis par pānī lāyā jātā hai.

3. Ek chādar jo chand dirham māliyāt kī thī.

Āp ne ḥukm farmāyā keh merī wafāt ke ba'd yeh tīnoṅ chīzeṅ ḳhalīfa'e waqt kī ḳhidamt meṅ bhej dī jā'eṅ. Jab us ḥukm kī ta'mīl meṅ yeh chīzeṅ Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu kī ḳhidmat meṅ pahŏṅcheṅ to woh ro paṛe aur kăhne lage Abū Bakr "لقد اتعب من بعده." Āp apne jā-nashīnoṅ ke liye kām bŏhat dushwār kar ga'e haiṅ.(1)

Yahī 'amal Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu kā thā. Ba-ṭaur Amīr al-Mu'minīn apnī sarkārī ḥaisīyat kā ta'āruf Āp ne yūṅ karwāyā:

(1) Ibn Sa'd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 192_193

ألا اخبركم بما استحل من مال الله؟ حلتين : حلة الشتاء والقيظ وما أحج عليه واعتمر من الظهر وقوت أهلى كرجل من قريش ليس بأغناهم ولا بأفقرهم ثم أنا رجل من المسلمين يصيبنى ما يصيبهم.(1)

"Kyā maiṅ tumheṅ batā nah dūṅ keh Allāh ke māl (baitul-māl) meṅ se mere liye kyā ḥalāl (jā'iz) hai? Mere liye baitul-māl meṅ se do joṛe kapṛe ek sardī ke liye aur ek garmī ke liye ḥajj-o 'umrah ke liye ek sawārī aur ek mutawassiṭ darjah ke Qarayshī ādamī ke me'yār ke muṭābiq apne ăhl-o 'iyāl kī guzar basar ke liye ḳharch ḥalāl hai. Is ke ba'd baitul-māl meṅ se jo 'ām ādamī ko mile, wohī mujhe milegā."

'Āmmatunnās kī kafālat kā Āp raḍiya Allāhu 'anhu ko kis ḥadd tak eḥsās thā kā andāzah Āp raḍiya Allāhu 'anhu ke is farmān se hotā hai:

لئن بقيت ليبلغن الراعى بصنعاء نصيبه من هذا الفئ.(2)

"Agar meṅ zindah rahā to is māle fai meṅ se (har Musalmān ḥattá keh) Ṣan'ā' (Yaman) meṅ basne wāle charwāhe ko bhī is kā ḥiṣṣah haq pahŏṅchegā (ya'nī logoṅ ko apne ḥuqūq ke liye sarkārī 'ummāl ke pīçhe nahīṅ bhāgnā paṛegā)."

Ek mauqa' par Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne irshād farmāyā:

(1) Abū 'Ubayd, Kitāb al-Amwāl: 249, raqam: 661

(2) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 25

أما والله، لئن بقيت لأرامل أهل العراق لأدعنهم لا يفتقرون إلى أمير بعدي. (1)

"Ba-Ḳhudā agar maiṅ zindah rahā to ăhle 'Irāq kī bewagān ko itnā ḳhẉush-ḥāl kar dūṅgā keh mere ba'd kisī amīr kī mŏḥtāj nah raheṅgī."

Ek mauqa' par ḳhuṭbe meṅ irshād farmāyā:

أيّها النّاس إنّ الله قد كلّفني أن أصرف عنه الدّعاء. (2)

"Logo! Allāh ne mujh par ẕimmah-dārī 'ā'id kī hai keh maiṅ us ke ḥuẕūr jāne wālī du'ā'oṅ ko kam karūṅ (ya'nī logoṅ kī mu'āshī mushkilāt ko kam karūṅ)."

Ek mauqa' par farmāyā:

ومن أراد أن يسأل الله عن المال فليأتني فإنّ الله جعلني خازنا وقاسما. (3)

"Aur jo māl māṅgnā chāhe woh mere pās ā'e kyoṅ-keh Allāh ne mujhe apne māl kā ḳhazānchī aur taqsīm kunindah banāyā hai."

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 40

(2) 'Izz al-Dīn al-Sulamī, Qawā'id al-aḥkām fī maṣāliḥ al-anām: 133

(3) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 457, raqam: 32896

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 210

3. Qurṭubī fī al-Jāmi' li-aḥkām al-Qur'ān, 18: 20

Is nau'īyat kā ṭarze ma'īshat Ḥaẓrat 'Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu 'anhu ke daure ḳhilāfat meṅ bhī naẓar ātā hai. Hārūn ibn 'Antarah ne apne bāp se Āp ke bāre meṅ riwāyat kī hai:

"Maiṅ Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke pās gayā. Jāṛe kā mausim thā aur un ke badan par ṣirf ek phaṭā purānā qaṭīfah (maḳhmalī labādah) thā jis meṅ Āp raḍiya Allāhu 'anhu thar-thar kāṅp rahe the. Maiṅ 'arẓ kiyā: Amīr al-Mu'minīn Allāh ne Āp aur Āp ke ghar wāloṅ ke liye is ḥāl meṅ kuçh ḥaq muqarrar kiyā hai aur Āp apne sāth yeh bartā'o kar rahe haiṅ? Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:

إنّي والله، ما أرزأكم شيئا، وما هي إلّا قطيفتي الّتي أخرجتها من المدينة.(1)

"Wallāh meṅ tumhārā ko'ī nuqṣān nahīṅ karūṅgā. Yeh merā wohī qaṭīfah hai jise maiṅ Madīnah se lāyā thā."

Aisā nahīṅ thā keh Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu apne aur ghar wāloṅ ke sāth yeh bartā'o karte waqt us ḥaqīqat se nā-āshnā rahe hoṅ ke Dīn us se bŏhat ziyādah kī ijāzat detā hai. Woh yeh ẓarūrī nahīṅ qarār detā keh apne Āp ko har ṭarḥ k āsā'ish se măḥrūm rakh kar rūkhe sūkhe aur moṭe jhūṭe par qanā'at karte huwe ek zāhidānah zindagī guzār dī jā'e. Woh jānte the keh us waqt bhī Musalmānoṅ ke ek 'ām fard kī ḥais̱īyat se baitul-māl se un kā ḥiṣṣah us se ka'ī gunā ziyādah thā jo woh le rahe the. Nīz yeh bhī keh ba-ḥais̱īyat ek ḥākim ke jo 'awām kī ḳhidmat ke liye waqf ho un kā ḥiṣṣah us se kahīṅ ziyādah thā. Woh chāhte to utnā le sakte the. Jitnā keh Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne ba'ẓ

(1) Abū 'Ubayd, Kitāb al-Amwāl: 251, raqam: 671

mamālik ke wāliyoṅ ke liye muqarrar kiyā thā. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne jab ‘Ammār bin Yāsir raḍiya Allāhu ‘anhu Kūfah kā wāli banāyā to un ke aur un ke mu‘āwinīn ke liye che sau dirham māhānā muqarrar kiye. ‘Ām afrād kī ṭarḥ jo ‘aṭā’ un ke ḥiṣṣah meṅ ātī thī woh ‘aláḥidah thī. Nīz rozānah ādhī bakrī aur ādhī borī āṭā diyā jātā thā. Is ṭarḥ Āp ne ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu ko Kūfah meṅ logoṅ kī ta‘līm aur baitul-māl kī nigrānī par māmūr kiyā to sau dirham māhānah aur chauthā’ī bakrī rozānah muqarrar kiyā. ‘Uthmān bin Ḥunayf raḍiya Allāhu ‘anhu ke liye us sālānah ‘aṭā ke ‘ilāwah jo pāṅch hazār dirham ke ba-qadr thī chauthā’ī bakrī rozānah aur ḍeṛh sau dirham māhānah muqarrar kiyā.

Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne sāth jo kuçh kiyā woh in bātoṅ se nā-wāqif nahīṅ the. Dar-aṣl woh is ḥaqīqat ko açhçhī ṭarḥ jānte the keh ḥākim namūnah bantā hai aur us par shak kī bhī bŏhat guṅjā’ish hotī hai. Chūṅ-keh ķhazāna’e ‘ām un ke tăḥt hotā hai lehāẕā is par us meṅ ķhurd-burd kā shub·hah kiyā jā saktā hai. Woh apne wāliyoṅ aur apne ‘ām ri‘āyā ke liye eḥtiyāṭ-o parhezgārī kā namūnah bantā hai. Chunāṅcheh Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne nafs ko Abū Bakr raḍiya Allāhu ‘anhu aur ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke ṭarīqoṅ kā pāband banāyā. Jo log Allāh ke Dīn meṅ Rasūl Allāh ke nā’ib muqarrar hote the un ke liye yeh ūṅchā me‘yār hī mauzūṅ thā.

Ḥaẓrat ‘Alī al-Murtaḍā raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne daure ķhilāfat meṅ jo māliyāt pŏlisī iķhtiyār kī use Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne bai‘ate ķhilāfat ke ba‘d apne ķhuṭbah meṅ yūṅ bayān farmāyā:

إلا أن أكون عليكم ألا وإنه ليس لي أمر دونكم إلا أن مفاتيح مالكم معي ألا وإنه ليس لي أن آخذ منه درهمًا دونكم رضيتم.(1)

"Logo! Maiṅ ṣirf ek sharṭ par tumhārā ḳhalīfah banūṅgā keh tumhāre ḳhazānoṅ kī chābiyāṅ agarcheh mere qabẓah meṅ hoṅgī lekin maiṅ tumhārī raẓā-mandī ke baġhair us meṅ se ek dirham bhī nah lūṅgā."

Āp Ḥaẓrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu kī 'aṭā kardah zamīnoṅ, jāgīroṅ aur in'ām-o ikrām ke ṭaur par diye ga'e māl ko baitul-māl meṅ wāpas lā'e is mauqa' par Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāya:

والله لو وجدته قد تزوجه به النساء، وتملک به الإماء، لرددته، فإن في العدل سعة، ومن ضاق عليه العدل، فالجور عليه أضيق.(2)

"Ḳhudā kī qasam! Agar maiṅ kisī māl ko is ḥālat meṅ pātā keh us ke zarī'e 'aurtoṅ se shādī kī jā chukī hai, lauṅdiyāṅ ḳharīdī jā chukī haiṅ (yā is māl ko muḳhtalif mulkoṅ meṅ philāyā jā chukā hai) to bhī maiṅ ise wāpas lātā kyoṅ-keh 'adl meṅ baṛī wus'at hai aur jis ke liye ḥaq taṅg sābit ho us ke liye ẓulm-o jor aur ziyādah taṅg hotā hai."

(2) Mu'āshī kafālat kā dā'era'e kār

(1) Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2: 697

(2) Sharīf al-Dīn al-Raḍī, Nahj al-balāġha (Ḳhuṭbāte Sayyidinā 'Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu 'anhu): 52

Ek Islāmī riyāsat meṅ un tamām bunyādī lawāzimāt kī farāhamī riyāsat kī z̲immah-dārī hai jin par zindagī ke qiyām-o isteḥkām kā anṣār hai. In bunyādī ẓarūrīyāt ko chār ḥiṣṣoṅ meṅ taqsīm kiyā jā saktā hai.

1. Ḥaqqe ḳhūrāk 2. Ḥaqqe libās

3. Ḥaqee rahā’ish 4. Ḥaqqe z̲arī‘a’e ma‘āsh (rozgār)

i. Ḥaqqe ḳhūrāk kī farāhamī

Ḥaẓrat Jarīr raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ ham ek martabah shurū‘ din meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ baiṭ̤he the keh kuçh log naṅge pā’oṅ aur naṅge jism dharī-dār chādareṅ păhne aur talwāreṅ laṭ̤kā’e Āp raḍiya Allāhu ‘anhu kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwe. Yeh log qabīlah Muḍar se ta‘alluq rakhte the. Un ke is faqr-o fāqah aur ḳhastah-ḥālī ko dekh kar Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā chehrah mubārak mutaġhayyar ho gayā pareshānī meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kabhī andar tashrīf le jāte aur kabhī bāhar tashrīf le āte. Phir Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat Bilāl raḍiya Allāhu ‘anhu ko az̲ān dene kā ḥukm diyā. Namāz ke ba‘d Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne logoṅ ke sāmne ḳhuṭbah diyā ḳhuṭbe meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne sūrah Nisā’ kī ibtedā’ī āyate karīmah tilāwat kī:

يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱتَّقُواْ رَبَّكُمُ ٱلَّذِى خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَٰحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَآءً ۚ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ ٱلَّذِى تَسَآءَلُونَ بِهِۦ وَٱلْأَرْحَامَ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ۝[1]

"Ae logo! Apne Rabb se ḍaro jis ne tumhārī paidā'ish (kī ibtedā') ek jān se kī phir usī se us kā joṛā paidā famrāyā phir un donoṅ meṅ se ba-kasrat mardoṅ aur 'aurtoṅ (kī taḳhlīq) ko phailā diyā, aur ḍaro us Allāh se jis ke wāsiṭe se tum ek dūsre se sawāl karte ho aur qarābatoṅ (meṅ bhī taqwá iḳhtiyār karo), be-shak Allāh tum par nigeh-bān hai۝"

Aur sūrah al-Ḥashr kī āyāt - ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَلْتَنظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ﴾[2] "Ae īmān wālo! Tum Allāh se ḍarte raho aur har shaḳhṣ ko dekhte răhnā chāhiye keh us ne kal (Qiyāmat) ke liye āge kyā bhejā hai." – paṛh kar logoṅ ko apne ġharīb, muflis aur ḥājat-mand bhā'iyoṅ par ṣadqe kī tarġhīb dete huwe farmāyā keh har ādamī ko chāhiye keh us ke pās ek hī dīnār ho, ek hī dirham ho, ek hī kapṛā ho ek hī ṣā' gandum ho yā ek ṣā' khajūr ho, us meṅ se ṣadqah kare. Ḥattá keh agar us ke pās ek khajūr hai to khajūr ke ṭukṛe se bhī apne bhā'iyoṅ kī madad kare Āp kā farmān thā keh log gharoṅ ko dauṛ kar ga'e aur dhaṛā dhaṛ ḥasbe taufīq chīzeṅ lāne lage. Rāwī kā bayān hai keh thoṛī hī der meṅ har ṭaraf khāne aur kapṛe ke ḍher lag ga'e aur Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ke is jazba'e hamdardī ko dekh kar Āp

(1) Al-Nisā', 04: 01

(2) Al-Hashr, 59: 18

ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko utnī masarrat hū’ī keh:

رأيت وجه رسول الله ﷺ يتهلّل كأنه مذهبة.(1)

“Maiṅ ne dekhā keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā chehra’e anwar ḳhwushī se yūṅ khil uṭhā goyā keh woh chamaktā huwā sone kā ek ṭukṛā hai.”

Ḥaẓrat Miqdād bin al-Aswad raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh ek martabah faqr-o fāqah aur saḳht bhūk ne mujhe aur mere do sāthiyoṅ ko ā liyā, ḥattá keh bhūk kī shiddat kī waj·h se hamārī āṅkhoṅ meṅ andherā hone lagā. Jab aur ko’ī sabīl naẓar nah ā’i to ham ne sochā keh Aṣḥāb Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās chalte haiṅ. Magar wahāṅ bhī iflās ne ḍere ḍāl rakhe the. Natījah yeh huwā keh ko’ī bhī hameṅ apne pās ṭhăhrāne ke liye tayyār nah huwā. Ab ham Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwe. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hameṅ apne ghar le ga’e aur farmāyā keh yeh chār bakriyāṅ haiṅ in kā dūdh piyo aur hameṅ bhī pilāte raho. Ham ka’ī roz tak Ḥuẓūr ke mehmān rahe hamārā ma‘mūl yeh thā keh bakriyoṅ ke dūdh ke chār ḥiṣṣe karte ek ḥiṣṣah Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-ḥa<u>thth</u>i ‘alá al-ṣadaqaṫi walaw bi-shiqqi tamrah, 2: 705, raqam: 1017

2. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 2: 39, raqam: 23335

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 2: 350, raqam: 9803

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 175, raqam: 7530

5. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 2: 328, raqam: 2372

‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke liye bhar kar rakh dete aur bāqī apne-apne ḥiṣṣe kā pī kar so jāte.(1)

Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ keh ek din mujhe bhūk ne satāyā to maiṅ majbūran ghar se Masjide Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ṭaraf nikal paṛā rāste meṅ chand Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se bhī mulāqāt hū’ī to woh ta‘ajjub se pūçhne lage Abū Hurayrah! Is waqt kidhar kā qaṣd hai? Maiṅ ne unnheṅ batāyā keh mujhe is waqt bhūk ne ghar se nikalne par majbūr kar diyā hai woh kăhne lage ba-Ḳhudā hamārā bhī yahī mu‘āmalah hai. Hameṅ bhī bhūk hī ne gharoṅ se nikālā hai. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haīṅ keh ham sab mil kar Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwe Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne pūçhā is waqt tum sab kaise ā’e? Ham ne ‘arẓ kiyā: ya Rasūl Allāh! Is waqt bhūk hameṅ Āp ke pās lā’ī hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke chehra’e aqdas par nā-gawārī kā ko’ī ta’assur naẓar nahīṅ āyā. Bal-keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne fauran khajūroṅ kā ek ṭabaq maṅgāyā aur har ādamī ko do-do ḳhajūreṅ ‘ināyat farmāte huwe farmāyā yeh khā lo aur ūpar se pānī pī lo yeh āj tumhāre liye kāfī hoṅgī. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ keh maiṅ ne ek khajūr khā lī aur dūsrī bachā kar apnī gaud meṅ rakh lī. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne pūçhā Abū Hurayrah tum ne yeh khajūr kyoṅ bachā rakhī hai? Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: apnī wālidah ke liye. Farmāyā: tum khā’o tumhārī wālidah ke liye ham mazīd do khajūr de deṅge.

(1) Ibn Kathīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 5: 338

Chunāṅcheh woh khajūreṅ maiṅ ne khā lī aur wālidah ke liye Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne mazīd do khajūreṅ de dīṅ.(1)

Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ʻanhu farmāte haiṅ:

لكثرة من يغشاه و أضيافه وقوم يلزمونه لذالک فلا يأكل طعاما أبدا إلّا معه أصحابه و أهل الحاجة يتتبعون من المسجد.(2)

"Kasrat se Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke hāṅ āne wāle mehmānoṅ aur muflis logoṅ kī waj·h se jo khāne ke liye Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke sāth chimṭe răhte the (Āp ke hāṅ fāqah kī kaifīyat răhtī) Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam jab bhī khānā tanāwul farāmte to Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke sāth Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu ʻanhum aur woh ăhle ḥājat bhī sharīk ho jāte jo masjid se Āp ke pīçhe ā jāte."

Abū Baṣrah Ġhifārī raḍiya Allāhu ʻanhu farmāte haīṅ keh Islām lāne se qabl ek rāt Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke hāṅ mehmān ṭhăhrā. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne usī bakrī kā dūdh doh kar mujhe pilāyā jis kā dūdh ghar wāloṅ ko mil kartā thā Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke ghar wāle kăhne lage keh āj rāt bhī isī ṭarḥ bhūke guzār leṅge jis ṭarḥ kal rāt bhūke guzārī thī. Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā yeh

(1) 1. Ibn Saʻd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 4: 329
2. Dhahabī Fī Siyar aʻlām al-nubalā', 2: 592

(2) Ibn Saʻd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 1: 409

baland aḳhlāq aur kamāl īs̱ār dekh kar ṣubḥ hote hī Abū Baṣrah dā’era’e Islām meṅ dāḳhil ho ga’e.(1)

Ya‘nī ẕarūrat-mandoṅ kī kafālat ke liye nah ṣirf Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ḳhwụd bal-keh pūrā ḳhānwāda’e nubūwat aks̱ar auqāt fāqah-kashī karte. Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā farmāte haiṅ:

كان رسول الله ﷺ يبيت الليالى المتتابعة طاويا وأهله لا يجدون عشاء وكان أكثر خبزهم خبز الشعير.(2)

“Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur Āp ke ghar wāle ka’ī-ka’ī rāteṅ mutawātin bhūke guzārte kyoṅ-keh rāt kā khānā muyassar nah hotā thā. ‘Ilāwah azīṅ jab bhī roṭ̥ī muyassar hotī to aks̱ar jau kī roṭ̥ī hotī.”

Ḥaqqe ḳhūrāk kī farāhamī kā ehtemām nah ṣirf Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī inferādī zindagī meṅ ba-kas̱rat naẓar ātā hai bal-keh qaumī zindagī meṅ bhī qawānīṅ ke nifāẕ ke waqt Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne is ḥaq kī kamā-ḥaqqahū adā’egī ko malḥūẓ rakhā aur jahāṅ

---

(1) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 6: 397, raqam: 27269

2. Haytẖamī fī Majma‘ al-zawa’id, 5: 31

(2) 1. Tirmidẖī fī al-Sunan, Kitābu al-Zuhdi ‘an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā’a fī ma‘īshatі al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam wa-ahlihi, 4: 580, raqam: 2360

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Aṭ‘imah, bābu ḳhubzi al-sha‘īr, 2: 1111, raqam: 3347

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 255, raqam: 2303

kahīṅ is asāsī ḥaq kī waj·h se shar‘ī qawānīn ke nifāẕ kā mu‘āmalah dar-pesh huwā to Ā ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne awwalan logoṅ ko ḥaqqe ma‘āsh kī farāhamī ko tarjīḥ dī. Ḥaẕrat ‘Abbād bin Shuraḥbīl raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ ek martabah qăḥṭ ne mujhe ā liyā to ek roz maiṅ Madīne ke ek bāġh meṅ dāḳhil ho gayā aur ḳhoshah toṛ kar păhle ḳhẉud khāyā aur phir kuçh (apne ăhle ḳhānah ke liye) apne kapṛe meṅ ḍāl liyā. Itne meṅ bāġh kā mālik ā gayā. Us ne ek to merī piṭā’ī kī aur phir woh phal jo maiṅ ne kapṛe meṅ băṅdh rakhe the apne qabẕe meṅ le liye aur mujhe us ḥālat meṅ le kar Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bārgāh meṅ ā gayā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne sārā wāqe‘ah sun·ne ke ba‘d mujhe ko’ī sazā dene ke bajā’e use farmāyā:

> “Jab yeh be-chārah jāhil thā to tū ne use ta‘līm kyoṅ nah dī. Jab yeh be-chārah bhūkā thā to use khāne ko kyoṅ nah diyā. Phir use ḥukm diyā keh us kā kapṛā use wāpas kar do chunāṅcheh us ne mujhe kapṛā wāpas kar diyā aur Āp ke ḥukm se mujhe wasq (ek ūṅṭ kā bojh) yā niṣf wasq ġhallah bhī diyā.[1]

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne nah ṣirf shar‘ī qawānīn ke nifāẕ meṅ logoṅ ke mu‘āshī masā’il ko

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī ibni al-sabīli ya’kulu mina al-tamr, 3: 39, raqam: 2620

2. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu Ādābi al-quḍāṫ, bābu al-isti‘dā’, 8: 240, raqam: 5409

3. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Tijārāt, bābu man marra ‘alá māshiyaṫi qawmin aw ḥā’iṭin ḥal yuṣību minhu, 2: 770, raqam: 2298

musitāḥẓar rakhā bal-keh ‘ibādāt meṅ bhī mu‘āshī taṅgī kā leḥāẓ rakhā. Jis se Islām kī ‘aṭā kardah naẓarīya’e ḥayāt meṅ insān kī bunyādī ẓarūrīyāt kī farāhamī kī ahammīyat ujāgar hotī hai.

Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh ek shaḳhṣ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bārgāh meṅ ḥāẓir huwā aur ‘arẓ karne lagā: ya Rasūl Allāh! Maiṅ halāk ho gayā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: kyā huwā? Us ne ‘arẓ kiyā:

> “Maiṅ Ramaḍān al-mubārak ke roze meṅ apnī bīwī se jimā‘ kar baiṭhā hūṅ” Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: tere pās itnā māl hai jis se kaffārah meṅ ek ġhulām āzād kar sake? Us ne kahā nahīṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: kyā tū do mahīne ke roze rakh saktā hai? Us ne ‘arẓ kiyā: nahīṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā kyā tū sāṭh masākin ko khānā khilā saktā hai? Us ne ‘arẓ kiyā: nahīṅ. Farmāyā phir baiṭh jā. Itne meṅ khajūr kā ek ṭokrā kisī ne lā kar ḳhidmate Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ pesh kiyā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us se farmāyā: yeh ṭokrā le jā aur use fuqarā‘ par ṣadqah kar de. Us ne ‘arẓ kiyā: ya Rasūl Allāh! Is wādī meṅ ham se baṛh kar ẓarūrat-mand ghar ko’ī nahīṅ. Us kī yeh bāt sun kar Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam haṅs paṛe ḥattá keh Āp ke

sāmne ke dandān mubārak ẓāhir ho ga'e. Phir farmāyā: jā apne ăhle ḳhānah ko hī yeh khajūreṅ de-de."[(1)]

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam aur Muhājirīn jab Madīnah munawwarah hijrat kar ke ā'e to us waqt jo masā'il dar-pesh the un meṅ se ek pānī kā mas'alah bhī thā. Pūre ghar meṅ Rūmah ke kūṅweṅ ke 'ilāwah kahīṅ pānī nah thā. Magar us kūnweṅ kā mālik ek Yahūdī thā aur us ne logoṅ kī majbūrī se fā'edah uṭ̤hā kar use ẕarī'a'e ma'āsh banāyā huwā thā. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne muḳhayyar Ḥaẕārāt ko Musalmānoṅ ke liye us kī ḳharīdārī kī ṭaraf tawajjoh dilāte huwe farmāyā keh jo ādamī is kuṅweṅ ko ḳharīd kar Musalmānoṅ ke liye waqf kar de Allāh Ta'ālá use Jannat meṅ us se kahīṅ behtar kuṅwāṅ 'atā karegā.

Yeh sa'ādat Ḥaẕrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu ko muyassar ā'ī keh Āp woh kuṅwāṅ ḳharīd kar Musalmānoṅ ke liye waqf karne par tayyār ho ga'e magar kuṅweṅ kā mālik niṣf ḥiṣṣah faroḳht karne par āmādah huwā Ḥaẕrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu ne bārah hazār dirham ke 'iwaẕ niṣf kuṅwāṅ ḳharīd liyā aur yeh sharṭ ṭai pā'ī keh ek din Ḥaẕrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu kī bārī hogī aur dūsre din Yahūdī kī. Is ṭarḥ jis din Ḥaẕrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu kī bārī hotī us roz Musalmān is qadr pānī bhar kar rakh lete keh do din tak ke liye pānī kāfī hotā jab Yahūdī ne dekhā keh is ṭarḥ ḳhāṭir-ḳhwāh naf'a ḥāṣil nahīṅ ho rahā to

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ṣawm, bābu kaffāraṫi min atá ahlahu fī Ramaḍān, 2: 313, raqam: 2390

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu al-tabassaumi wa-al-ḍaḥik, 5: 2260, raqam: 5737

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 208, raqam: 6944

baqīyah niṣf bhī faroḳht karne par tayyār ho gayā. Is ṭarḥ Ḥaẓrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu ne bāqī niṣf bhī āṭh hazār dirham meṅ ḳharīd kar Musalmānoṅ ke liye waqf kar diyā.(1)

Yahī ‘amal hameṅ Ṣahāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum aur Ḳhulafā’e Rāshidīn kī zindagī meṅ naẓar ātā hai. Sayyidinā Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu ko apnī ri‘āyā kī ḳhidmat aur un kī ẓarūrīyāt kā kis qadr ḳhayāl thā us kā andāzah is se miltā hai keh Madīnah ke aṭrāf meṅ ek nā-bīnā buṛhyā thī. Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu rozānah ‘aláṣṣubḥ us ke jhoṅpṛe meṅ jā kar us ke liye pānī aur dīgar ẓarurī ḳhidmāt anjām dete the. Kuçh ‘arṣe ke ba‘d Āp ko măḥsūs huwā keh ko’īs shaḳhṣ un se bhī păhle ā kar yeh kām kar jātā thā ek roz tăḥqīq kī ġharaẓ se Āp kuçh rāt guzarne ke ba‘d wahāṅ tashrīf le ga’e to dekhā keh Ḳhalīfa’e Awwal ya‘nī Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu is ẓa‘īfah kī ḳhidmat guzārī se fāriġh ho kar us ke jhoṅpṛe se nikal rahe the. Āp Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu ko dekh kar bole:

> “Ae Ḳhalīfa’e Rasūl! Qasam hai kyā Āp hī rozānah yeh kām kar jāte the.” (2)

Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne daure ḳhilāfat meṅ is bāt kā saḳht ehtemām kar rakhā thā keh mamāmlike măhrūsah meṅ ko’ī shaḳhṣ faqr-o fāqah meṅ mubtalā nah ho. Mulk meṅ jis qadr apāhij, azkāre raftah yā maflūj hoṅ, un kī tanḳhẉāheṅ baitul-māl se muqarrar kar dī jā’eṅ. Lakhoṅ se mutajāwiz ādamī aise the jin ko ghar baiṭhe ḳhūrāk miltī thī. Păhle

(1) 1. Ibn ‘Abd al-Barr fī al-Istī‘āb, 3: 1039
2. Ḥalabī, al-Sīraṫ al-Ḥalabīyah, 2: 268

(2) Hindī fī Kanz al-‘ummāl, 12: 490, raqam: 35607

Āp ne yeh inteẓām shurū‘ kiyā keh ek jarīb (taqrīban 25 ser) āṭā pakāyā jā’e jise 30 ādmiyoṅ ne khāyā. Is ṭarḥ donoṅ waqt ke liye miqdār kāfī ṭhăhrī to farmāyā keh ek ādamī ko mahīne bhar kī ḳhūrāk ke liye do jarīb āṭā kāfī hai phir Āp ne ḥukm diyā keh har shaḳhṣ ke liye us qadr āṭā muqarrar kiyā jā’e Āp e‘lāne ‘ām ke liye minbar par tashrīf lā’e aur paimānah hāth meṅ le kar farmāyā keh maiṅ ne tum logoṅ ke liye is qadr ḳhūrāk muqarrar kar dī hai jo shaḳhṣ is ko ghaṭā’egā us ko Ḳhudā samjhegā.[1]

Ek riwāyat meṅ hai keh Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne paimāne hāth meṅ le kar farmāyā:

إنّي قد فرضت لكلّ نفس مسلمة في كل شهر مدى حنطة وقسطى زيت وقسطى خل فقال رجل : والعبد قال نعم والعبد.[2]

> “Maiṅ ne har Musalmān ke liye fī māh do mud gehūṅ aur do qisṭ sirkah muqarrar kiyā. Is par ek shaḳhṣ ne kahā: kyā ġhulām ke liye bhī? Farmāyā hāṅ ġhulām ke liye bhī.

Is ṭarḥ Āp ne yeh ḥukm bilā taḳhṣīṣe maẕhab jārī kiyā. Āp ne baitul-māk ke ‘āmil ko hidāyat likhī keh Rabbe Dhū al-jalāl ke farmān ﴿إِنَّمَا ٱلصَّدَقَٰتُ لِلْفُقَرَآءِ وَٱلْمَسَٰكِينِ﴾ meṅ fuqarā’ se Musalmān aur Masākin se Ăhle Kitāb murād haiṅ.[3]

(1) Balādhurī, Futūḥ al-buldān: 476

(2) 1. Balādhurī, Futūḥ al-buldān: 476

(3) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 136

Mamlikat ke ‘ām shăhriyoṅ ke liye Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke iqdāmāt kā yeh ‘ālam thā keh Imām Suyūṭī raḥmaṫu Allāhi ‘alayh ne Ibn Sa‘d ke ḥawāle se likhā hai:

اتّخذ عمر دار الرقيق فجعل فيها الدقيق والسويق والتمر والزبيب وما يحتاج إليه يعين به المنقطع وانضيف بعمر ووضع عمر في طريق السبل بين مكة والمدينة ما يصلح من ينقطع به. (1)

> “Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne ek sṭor yā laṅgar-ḳhānah banwāyā jis meṅ āṭā, jau, khajūr, panīr aur dīgar ẓarūrīyāt kī chīzeṅ rakhwā’īṅ. Jis se Āp Musāfiroṅ aur bhūle bhaṭkoṅ kī imdād farmāyā karte the. ‘Ilāwah azīṅ Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne Makkah mukarramah wa Madīnah munawwarah ke darmiyān rāste meṅ sarā’eṅ banwā’īṅ jahāṅ musāfir ā kar ārām karte the.”

Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne aulāde luqṭah ya‘nī gumnām bachchoṅ kī kafālat kā bhī ehtemām farmāyā. Āp ne un bachchoṅ ke liye yeh inteẓām kiyā keh jahāṅ (shāhrah waġhairah par) is qism kā ko’ī bachchah mile us ko dūdh pilāne aur dīgar maṣārif kā inteẓām baitul-māl se kiyā. Chunāṅcheh in maṣārif ke liye awwal 100 dirham sālānah muqarrar huwe the. Jinheṅ un kā walī baitul-māl se wuṣūl kar letā thā.(2)

(1) Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 283

2. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 18: 171

(2) Balādhurī, Futūḥ al-buldān: 467

18 Hijrī meṅ Madīnah aur aṭrāf-o aknāf meṅ mash·hūr qăḥṭ paṛā jis kī waj·h se is sāl kā nām tārīḳhe Islām meṅ ‘Āmu al-ramādah paṛ gayā. Islāmī riyāsat ke liye yeh ek āzmā’ish kā mauqa‘ thā. Is mauqa‘ par jis ṭarḥ Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne kamāle eḥsās zimmah-dārī se ‘āmmaṭunnās kī mushkilāt dūr karne ke liye tag-o dau kī, woh Musalmān ḥukmarānoṅ ke liye hameshah ek namūnah rahegī. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne Madīnah meṅ ġhiẕā’ī ajnās kī ‘ām taqsīm kī aur sarkārī ṭaur par hazāroṅ afrād ke liye khānā pakwā kar donoṅ waqt khilāne kā inteẓām kiyā. Dūsre ‘ilāqoṅ aur Miṣr wa Shām se ġhallah, āṭā, charbī, tel aur dūsrī ashyā’e ẓarurat maṅgwā’īṅ. Hazāroṅ kī ta‘dād meṅ maweshī aur ūṅṭ bāhar se maṅgwā kar zabḥ karwā’e aur pūre qăḥṭ-zadah ‘ilāqe meṅ e‘lān kar diyā keh bāhar se āne wāle un sarkārī qāfiloṅ se ẓarūrat ke muṭābiq chīzeṅ le leṅ. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne qăḥṭ kā muqābalah jaṅgī bunyādoṅ par kiyā aur shaḳhṣī ṭaur par tamām inteẓāmāt kī nigrānī kī aur ḥadd tak har inteẓām ko anjām diyā keh log kăh rahe the:

لو لم يرفع الله المحل عام الرمادة لظننا أنّ عمر يموت همًا بأمر المسلمين.(1)

“Agar ‘Āmu al-ramādah meṅ qăḥṭ dūr nah kartā to hameṅ andehshah thā keh Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu Musalmānoṅ ke liye is mas’alah meṅ fikr karte karte faut ho jāte.”

-----

(1) Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 351

Is qăḥṭ ke sāl ek daf'ah Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu logoṅ ko khānā khilā rahe the hāth meṅ lāṭhī liye huwe gasht kar rahe the keh Āp ne ek shaḳhṣ ko dekhā jo bā'eṅ hāth se khānā khā rahā thā. Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne us se kahā: ae banda'e Ḳhudā! Dā'eṅ hāth se khā'o. Us ne jawāb diyā: "ae banda'e Ḳhudā! Woh mashġhūl hai" Āp āge baṛh ga'e jab do bārah guzre to phir wohī farmāyā aur us shaḳhṣ ne wohī jawāb diyā. Jab tīn bār us shaḳhṣ ne yahī jawāb diyā to Āp ne pūçhā keh terā dāyāṅ hāth kis kām meṅ mashġhūl hai? Us ne jawāb diyā keh Mu'tah kī laṛā'ī meṅ kām ā gayā. Yeh sun kar Āp rone lage aur pās baiṭh kar us se pūçhne lage keh tumheṅ wuẓū kaun karwātā hai? Tumhārā sar kaun dhotā hai? Kapṛe kaun dhotā hai aur fulāṅ-fulāṅ kām kaun kartā hai? Phir Āp ne us ke liye ek mulāzim lagwāyā use ek sawārī dilwā'ī aur dūsre sāmāne ẓarūrat bhī dilwā'e.(1)

Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:

لئن عشت إن شاء الله لأسيرَن في الرعية حولا فإنّي أعلم أنّ للنّاس حوائج تقطع عنى، أما هم فلا يصلون إليّ وأما عمالهم فلا يرفعونها إليّ فأسير إلي الشام فأقيم بها عشرين ثم أسير إلى مصر فأقيم بها شهرين ثم أسير إلى البحرين فأقيم بها شهرين ثم أسير إلى الكوفة فأقيم بها شهرين ثم أسير إلى البصرة فأقيم بها شهرين.(2)

"Inshā' Allāh agar maiṅ zindah rahā to maiṅ pūrā sāl 'awām ke darmiyān daure karūṅgā. Maiṅ jāntā hūṅ keh

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Āthār, 1: 208, raqam: 927

(2) Ibn Jawzī, Manāqib 'Umar ibn Ḳhaṭṭāb: 121

logoṅ kī bŏhat-sī ḥājat haiṅ jo ṣirf maiṅ hī pūrī kar saktā hūṅ, pas woh yā to mujh tak pahŏṅch nahīṅ sakte yā un ke ‘ummāl unheṅ mere pās pahŏṅchne nahīṅ dete. Pas maiṅ Shām ke daure par jā’ūṅgā aur wahāṅ bīs din qiyām karūṅgā, phir Miṣr kā daurah karūṅgā aur wahāṅ do māḥ qiyām karūṅgā, phir maiṅ Baḥrayn kā daurah karūṅgā aur wahāṅ do māh qiyām karūṅgā, phir maiṅ Kūfah kā daurah karūṅgā aur wahāṅ do māh qiyām karūṅgā, phir maiṅ Baṣrah kā daurah karūṅgā aur wahāṅ do māh qiyām karūṅgā.”

In tamām tar ihtemāmāt ke bā-wujūd Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ko ri‘āyā ke aḥwāl kī fikr dāman-gīr răhtī. Āp aks̱ar farmāte keh ‘ummāl ri‘āyā kī parwāh nahīṅ karte aur har shaḳhṣ mujh tak pahŏṅch nahīṅ saktā. Is binā par Āp ne irādah farmāyā thā keh Shām, Jazīrah, Kūfah, Baḥrayn aur Baṣrah kā daurah kareṅ. Har jagah 2, 2 māh ṭhăhreṅ aur ri‘āyā kī ba-ẕāt ḳhẉud ḳhabar-gīrī kareṅ magar maut ne Āp ko is kī mŏhlat nah dī.

ii. Haqqe libāṣ

Irshāde Rabbānī hai:

يَٰبَنِيٓ ءَادَمَ قَدۡ أَنزَلۡنَا عَلَيۡكُمۡ لِبَاسٗا يُوَٰرِي سَوۡءَٰتِكُمۡ وَرِيشٗاۖ وَلِبَاسُ ٱلتَّقۡوَىٰ ذَٰلِكَ خَيۡرٞۚ ذَٰلِكَ مِنۡ ءَايَٰتِ ٱللَّهِ لَعَلَّهُمۡ يَذَّكَّرُونَ ۝ (1)

(1) Al-A‘rāf, 07: 26

"Ae aulāde Ādam! Be-shak ham ne tumhāre liye (aisā) libās utārā hai jo tumhārī sharm-gāhoṅ ko çhupā'e aur (tumheṅ) zīnat baḳhshe aur (is ẓāhirī libās ke sāth ek bāṭinī libās bhī utārā aur wohī) taqwá kā libās hī behtar hai. Yeh (ẓāhir-o bāṭin ke libās sab) Allāh kī nishāniyāṅ haiṅ tā-keh woh naṣīḥat qubūl kareṅ۝"

Ya'nī libās kī farāhamī bhī bunyādī ẓarūrīyāte zindagī meṅ shāmil hai. Sīrate Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se muta'addid aisī miṡāleṅ sāmne ātī haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne ẓarūrat-mandoṅ ko libās kī farāhamī kā ehtemām bhī farmāyā agarcheh Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ko is ḥawāle se ḳhwud taklīf kā sāmnā karnā paṛā:

Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai:

بينا رسول الله ﷺ جالس إذ أتاه صبي فقال : أنّ أمّي تستكسيک درعًا فقال : من ساعة إلى ساعة يظهر فعد إلينا فذهب إلى أمّه فقالت : قل له إن أمّي تستكسيک الدرع الّذی عليک فدخل ﷺ داره ونزع قميصه و أعطاه وقعد عريانًا وأذن بلال وانتظر فلم يخرج إلى الصّلاة.(1)

Ek ḳhātūn ne apnā larkā Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī bārgāh meṅ bhejā aur darḳhwāst kī keh Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam use qamīẓ 'aṭā kar deṅ. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā keh is waqt nahīṅ phir kisī waqt ā jānā laṛkā wāpas gayā to us kī māṅ ne kahā keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu

(1) Ālūsī, Rūḥ al-ma'ānī, 15: 65

‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se kaho agar aur qamīẓ nahīṅ to Āp ke jism par to hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ghar tashrīf le ga’e aur qamīẓ utār kar laṛke ke ḥawāle kar dī. Ab mazīd ko’ī kapṛā nah hone ke sabab Āp ghar meṅ hī baiṭhe rahe ḥattá keh namāz ke liye bhī Āp bāhar tashrīf nah lā sake. Ṣaḥābah ko tashwīsh hū’ī jab tăḥqīq kī to aṣl ṣūrate ḥāl ma‘lūm hū’ī.

Is wāqe‘ah se ma‘lūm huwā keh:

1. ‘Aurat kā Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se qamīẓ kā taqāẓā karnā is amr kā iẓhār hai keh Islāmī mu‘āshare ke ek ‘ām fard ko bhī is ḥaqīqat kā ‘ilm thā keh kafālate ‘āmmah kī zimmah-dārī sarbarāhe mamlikat par hai.

2. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ko’ī dūsrā libās nah hone ke bā-wujūd apnā kurtā mubārak ‘aurat ke ḥawāle kar ke Musalmān sarbarāhe mamlikat ke liye ek ‘amalī mis̱āl farmā dī keh ri‘āyā kī ḳhabar-gīrī aur un kī bunyādī ẓarūrīyāt ki kafālat ke liye sarbarāhe mamlikat ko kis ḥad tak ehtemām karnā chāhiye.

Ḥaẓrat Abū Ḥaddād ek ġharīb ṣaḥābi the unhoṅ ne ek Yahūdī sarmāyah-dār se qarẓ liyā huwā thā aur un kī ġhurbat kā yeh ‘ālam thā keh un ke pās tan ḍhāṅpne ke kapṛoṅ ke siwā kuçh as̱ās̱ah nah thā. Yahūdī sarmāyah-dār ne qarẓ kī wāpasī kā taqāẓā kiyā. Ḥaẓrat Abū Ḥaddād raḍiya Allāhu ‘anhu ne mŏhlat māṅgī. Magar woh Yahūdī nah mānā. Jab Yahūdī kisī ṭauar par mŏhlat dene par rāẓī nah huwā to Āp ne apna tăh-band utār kar Yahūdī

ke ḥawāle kar diyā aur sare mubārak se ‘imāmah utār kar kamar se lapeṭ liyā.(1)

Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā bayān karte haiṅ:

أنّ رسول الله رأى صاحب بز فاشترى منه قميصًا بأربعة دراهم فخرج وهو عليه فإذا رجل من الأنصار فقال : يا رسول الله، اكسني قميصا كساک الله من ثياب الجنّة فنزع القميص فكساه إياه ثم رجع إلى صاحب الحانوت فاشترى منه قميصًا بأربعة دراهم۔(2)

“Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne kapṛe ke ek tājir se chār dirham meṅ ek qamīẕ ḳharīdī. Use zebe-tan farmā kar Āp bāhar nikle hī the keh ek Anṣārī sāmne āyā aur ‘arẕ karne lagā: ya Rasūl Allāh! Mujhe qamīẕ pǎhnā’iye (shāyad woh naṅge jism thā) Allāh Ta‘ālá Āp ko Jannat ke kapṛoṅ meṅ se qamīẕ pǎhnā’egā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās aur to ko’ī qamīẕ nah thī wohī qamīẕ utār dī aur us Anṣārī ko pǎhnā dī. Phir dukān par tashrīf le ga’e aur wahāṅ se apne liye mazīd ek qamīẕ chār dirham meṅ ḳharīdī.”

Ek Ṣaḥābīyah raḍiya Allāhu ‘anhā ek bunī hū’ī chādar Āp ke pās lā’īṅ aur ‘arẕ karne lagīṅ yā Rasūl Allāh! Maiṅ ne ise apne hāth se banāyā hai aur merī ḳhwāhish hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ise zebe-tan farmā’eṅ.

(1) Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 423

(2) Ibn Kat͟hīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 6: 39

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam woh chādar zebe-tan farmā kar bāhar tashrīf lā’e to ek Ṣahābī ne ‘arẕ kiyā: yā Rasūl Allāh! Kitnī ḳhūb-ṣūrat chādar hai mujhe ‘ināyat farmā dījiye. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne utār kar de dī. Jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam majlis se tashrīf le ga’e to logoṅ ne us shaḳhṣ se kahā tū ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se chādar māṅg kar aç̦hç̦hā nahīṅ kiyā. Kyā tūjhe patah nahīṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko chādar kī ẕarūrat thī aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kisī kā sawāl bhī radd nahīṅ karte? Woh Ṣaḥābī kăhne lage dar-āṅ-ḥāle-keh meṅ ne yeh chādar păhăn·ne ke liye nahīṅ māṅgī bal-keh merī to yeh ārzū thī keh is chādar se maiṅ apnā kafan banā’ūṅ.(1)

iii. Ḥaqqe rahā’ish

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne bhī ḥaqqe rahā’ish ko insān kā bunyādī ḥaq bayān farmāyā. Irshāde Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hai:

ليس لإبن آدم حق في سوى هذه الخصال بيت يسكنه وثوب يوارى عورته وجلف الخبز والماء.(2)

---

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Janā’iz, bābu manista‘adda al-kafani fī zamani al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam falam yunkar ‘alayh, 1: 429, raqam: 1218

(2) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Zuhd, bābu minhu, 4: 571, raqam: 2341

2. ‘Abd bin Ḥumayd, al-Musnad, 1: 46, raqam: 46

"Ibn Ādam ke liye siwā'e in umūr ke ko'ī ẕarūrī ḥaq nahīṅ, răhne ke liye ghar, satar ḍhāṅpne ke liye kapṛā aur ẕarūrat kī roṭī aur pānī."

iv. Ḥaqqe zarī'a'e ma'āsh aur māli kafālat

Islāmī riyāsat meṅ nah ṣirf bunyādī ẕarūrīyāt kī farāhamī riyāsat kī zimmah-dārī hai. Jis kā mufaṣṣal tazkirah ūpar guzar chukā bal-keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke uswa'e ḥasanah se wāẕeḥ paiġhām miltā hai keh agar mu'āshare ke ẕarūrat-mand aur mustaḥiq afrād ko mālī kafālat kī ẕarūrat ho to riyāsat us kā bhī ehtemām kare tā-keh afrāde mu'āsharah mu'āshī majbūriyoṅ kī shikaṅjoṅ se najāt ḥāṣil kar sakeṅ aur apne qadmoṅ par khaṛe ho kar apnī mu'āshī taḳhlīq ke 'amal ko shurū' kar sakeṅ.

Jab futūḥāt hone lageṅ aur baitul-māl meṅ māle ġhanīmat āne lagā to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne āyate Qur'ānī: ﴿ٱلنَّبِيُّ أَوۡلَىٰ بِٱلۡمُؤۡمِنِينَ مِنۡ أَنفُسِهِمۡ﴾ ka ḥawālah dete huwe e'lān farmāyā:

فأيّما مومن مات وترک مالا فليرثه عصبته من كانوا فإن ترک دينا أو ضياعاً فليأتنى فأنا مولاه.(1)

"Jo Momin bhī māl çhoṛ kar maregā us ke wāris us ke 'aṣabah (qarībī rishtah-dār) hoṅge jo ko'ī bhī hoṅge aur

3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 4: 374, raqam: 7866

4. Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 5: 157, raqam: 680

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-tafsīri al-Qur'ān, bābu al-Nabīyu awlá bi-al-Mu'minīna min anfusihim, 4: 1795, raqam: 4503

agar woh apne zimmah dain (qarẓ) çhoṛ kar marā yā bachche (jin ke pās kuçh bhī nah ho) çhoṛ kar marā to woh qarẓ aur yatīm bachche mere zimmah haiṅ. Maiṅ hī un kā wālī hūṅ. (Ya'nī un kī kafālat karūṅgā aur un par māl ḳharch karūṅgā)."

Dūsre maqām par irshād farmāyā:

فأيكم ما ترك دينا أو ضيعة فادعوني فأنا وليه. (1)

"Tum meṅ se jo ādamī qarẓ yā çhoṭe bachche çhoṛ kar mar jā'e to mujhe bulā'o. Be-shak qarẓ aur bachchoṅ ke mu'āmale meṅ us kā walī main hūṅ."

Ḥaẓrat Anas raḍiya Allāhu 'anhu farmāte haiṅ keh Baḥrayn se ḳhirāj aur jizye kā māl bārgāhe Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ pahŏṅchā to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāya is māl ko masjid (ke ṣăḥn) meṅ phailā do. Ba-qaul rāwī Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke pās jitne bhī amwāl ā'e un meṅ yeh sab se ziyādah thā (Muḥaddis̱īn ne ek lākh dirham kā andāzah lagāyā hai) jab Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam namāz ke liye bāhar tashrīf lā'e to māl kī ṭaraf naẓar uṭhā kar bhī nah dekhā. Jab namāz ho chukī to Āp māl ke pās baiṭh ga'e. Pas jo bhī naẓar ātā use ẓarūṛat ke

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Farā'iḍ, bābu man taraka mālan faliwarathatih, 3: 1238, raqam: 1619

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 318, raqam: 8219

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 201, raqam: 11910

4. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 8: 291, raqam: 15261

muṭābiq ‘aṭā farmā dete aur Āp us waqt tak nah uṯhe jab tak sārā māl taqsīm nah ho gayā aur ek dirham bhī bāqī nah bachā.[1]

Ba-ḥaisīyate sarbarāhe Islāmī riyāsat, riyāsat kī jumlah āmadanī aur maḥāṣil Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke hāth meṅ the magar Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us tamām āmadanī ko shaḳhṣī taṣarruf meṅ lāne ke bajā’e Musalmānoṅ kī milkīyat qarār diyā. Hattá keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne zakāẗ kī sārī raqam bhī apne aur apne ăhl-o ‘iyāl aur ḳhāndān Banū Hāshim par ḥarām farmā dī aur use ba-ḥukme Ilāhī ġhurabā’ aur ăhle ḥājat kā ḥaq qarār diyā.

قال رسول الله ﷺ : ما أوتيكم من شيء وما أمنعكموه إن أنا إلّا خازن أضع حيث أمرت.[2]

“Farmāyā· maiṅ tum ko nah kuḉh de saktā hūṅ aur nah kuḉh rok saktā hūṅ. Maiṅ ṣirf ḳhazānchī

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ṣalāẗ, bābu al-qismaẗi wa-ta‘līqi al-qinwi fī al-masjid, 1: 162

(2) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāji wa-al-imāraẗi wa-al-fay’, bābu fīmā yalzamu al-imāma min amri al-ra‘īyaẗi wa-al-ḥajabaẗi ‘anhu, 3: 135, raqam: 2949

2. Isḥāq bin Rāhawayh, al-Musnad, 1: 425, raqam: 486

3. Ibn ‘Abd al-Barr, al-Tamhīd, 40: 51

4. Munāwī fī Fayḍ al-qadīr, 5: 430

hūṅ jis jagah ṣarf karne kā mujhe ḥukm diyā jātā hai wahāṅ hī ṣarf kartā hūṅ.

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh farmān mubārak dar aṣl Musalmān ḥukmarānoṅ ke liye ṣirf ḳharch ke bāb meṅ ek răh-numā uṣūl farāham kartā hai.

Ḥaẓrat ‘Umar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh ek martabah ek ẓarūrat-mand ādamī Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās āyā aur darḳhẉāst kī keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam use kuçh ‘ināyat farmā’eṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā is waqt to mere pās ko’ī chīz nahīṅ al-battah jo kuçh lenā chāhte ho mere nām par ḳharīd lo jab mere pās ko’ī chīz ā jā’egī to maiṅ adā’egī kar duṅgā. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu jo is waqt ḥāẓire ḳhidmat the ne ‘arẓ kiyā: ya Rasūl Allāh! Āp jis chīz par qudrat nahīṅ rakhte yā jo chīz Āp ke pās nahīṅ, Allāh ne jab Āp ko us kā mukallaf nahīṅ kiyā to Āp ḳhẉāh-maḳhẉāh kyoṅ taklīf farmāte haiṅ? Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke is mashware ko pasand nah farmāyā. Ek Anṣarī ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī is nā-gawārī ko dekhā to ‘arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Āp ḳharch farmāte raheṅ aur ‘arsh wāle Mālik se kisī qism kī kamī kā ḳhauf nah farmā’eṅ. Anṣarī kī yeh bāt sunte hī Āp kā chehra’e anwar ḳhẉushī se khil uṭhā aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā mujhe usī chīz kā ḥukm diyā gayā hai.(1)

(1) Tirmidhī, al-Shamā’il al-Muḥammadīyah, 1: 294

Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu ke wālid ‘Abd Allāh bin ‘Amr bin Ḥazm Ġhazwa’e Uḥad meṅ shahīd ho ga’e unhoṅ ne Madīnah munawwarah ke ek sarmāyah-dār Yahūdī se tīs wasq qarẓ le rakhā thā. Ittefāqan Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu kī khajūreṅ kam phal lā’eṅ jis se Yahūdī kā qarẓ pūrā nahīṅ hotā thā Yahūdī ne taqāẓā kiyā. Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu ne sārā wāqe‘ah Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ pesh kiyā aur sifārish kī darḳhẉāst kī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Yahūdī ke pas tashrīf le ga’e aur us se kahā keh tū apne qarẓ ke badle Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu ke bāġh kī sārī khajūreṅ le-le aur is par iktefā kar le magar Yahūdī kisī ṭaur nah mānā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu ke bāġh meṅ tashrīf le ga’e aur bāġh ke daraḳhtoṅ ke darmiyān chale phire. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke qadamain mubārak kī tāṡīr thī keh jūṅ hī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam bāġh meṅ dāḳhil huwe tamām daraḳhtoṅ ke ḳhoshe khajūroṅ se labrez ho ga’e. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu se farmāyā keh ab khajūreṅ utāro aur Yahūdī kā qarẓ adā kar do Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī wāpasī par Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu ne khajūreṅ utārīṅ aur qarẓ ḳhẉāh kī tīs wasq khajūreṅ adā kīṅ phir bhī satrah wasq khajūreṅ bach ga’īṅ. Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu ne jab us kī ḳhabar Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko dī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyākeh yeh wāqe‘ah ‘Umar (raḍiya Allāhu ‘anhu) ko bhī batā do. Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu ne jab Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ko ḳhabar dī to Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

لقد علمت حين مشى فيها رسول الله ﷺ ليبارکن فيها.(1)

"Mujhe usī waqt yaqīn ho gayā thā jab Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam bāġh meṅ chale the keh khajūroṅ meṅ ẓarūr biẓ-ẓarūr barakat hogī."

Ḥaẓrat Abū Ṣa'īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh 'Ăhde Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ ek ādamī ko phaloṅ kī tijārat meṅ kisī waj·h se nuqṣān ho gayā. Tijārat meṅ ḳhasāre kī waj·h se woh maqrūẓ ho gayā aur qarẓ khwāh use pareshān karne lage. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se us kī yeh pareshānī dekhī nah ga'ī Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum se farmāyā keh ṣadqah ḳhairāt kar ke is bechāre ko is muṣībat se nikālo. Ḥukm milne kī der thī sab ne ḥasbe iste'dād us kī imdād kī magar sab raqam milā kar bhī us ke qarẓ kī raqam ke barābar nah ho saktī. Phir Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne qarẓ ḳhwāhoṅ se farmāyā tum log bhī kuçh īs̱ār aur qurbānī kā muẓāharah karo. Jo kuçh us ke pās maujūd hai woh le lo aur bāqī çhoṛ do.(2)

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Istiqrāḍi wa'adā'i al-duyūni wa-al-ḥajri wa-al-taflīs, bābu idhā qāṣṣa aw jāzfahu fī al-dayni tamran bi-tamrin aw ġhayrih, 2: 844, raqam: 2266

2. Faryābī, Dalā'īl al-nubūwah, 1: 83

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Musāqāṫ, bābu al-istiḥbābi al-waḍ'i mina al-dīn, 3: 1191, raqam: 1556

2. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāṫi 'an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam, bābu mā jā'a man taḥillu lahu al-ṣadaqaṫu mina al-ġhārimīna wa-ġhayarihim, 3: 44, raqam: 655

Yeh wāqe‘ah futūḥāt aur ḳhwush-ḥālī se pǎhle kā hai jab futūḥāt ‘ām hone lagīṅ to Āp ne e‘lāne ‘ām farmā diyā keh jo ādamī qarẓ çhoṛ kar mare aur use chukāne ke liye ko’ī chīz nah çhoṛe to us kā qarẓ adā karnā hamārā zimmah hai.

Ek shaḳhṣ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmate aqdas meṅ ḥāẓir huwā (jo shāyad kisī dehāt kā rǎhne wālā thā) aur apnī mu‘āshī bad-hālī kā tazkirah karne lagā. Ittefāq se us waqt Āp ke pas bākriyoṅ kā ek rewaṛ maujūd thā ji pahāṛoṅ ke darmiyāṅ char rahā thā. Sā’il kī ġhurbat aur mǒḥtājī ko dekh kar Āp ne farmāyā yeh sārā rewaṛ le jā. Use is qadr baḳhshish kī ummīd nah thī. Woh jab yeh rewaṛ le kar apne qabīle meṅ wāpas pahǒṅchā to kǎhne lagā logo! Islām qubūl kar lo kyoṅ-keh Paiġhambare Islām itne fayyāẓ aur saḳhī haiṅ keh hab dene par āte haiṅ to kisī qism ke faqr aur taṅg-dastī se nahīṅ ḍarte.(1)

Ḥaẓrat Rabī‘ah bin Ka‘b raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ keh ek din Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne mujh se pūçhā Rabī‘ah! Kyā tū shādī nahīṅ karegā? Maiṅ ne ‘arẓ kī yā Rasūl Allāh! Maiṅ nahīṅ chāhtā keh

-----

----- 3. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Buyū‘, bābu waḍ‘i al-jawā’iḥ, 7: 265, raqam: 4530

4. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Buyū‘, bābu fī waḍ‘i al-jā’iḥah, 3: 276, raqam: 3469

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Faḍā’il, bābu mā su’ila Rasūlu Allāhi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam shay’an qaṭṭu faqāla lā wa-katharațu ‘aṭā’ih, 4: 1806, raqam: 2312

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 14: 287, raqam: 6373

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 259, raqam: 13756

4. Abū Ya‘lá fī Musnad, 6: 56, raqam: 3302

ko'ī chīz mujhe Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat se ġhāfil kar de Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne ḳhāmosh ho ga'e. Kuçh din ba'd phir mujh se pūçhā Rabī'ah kyā tū shādī nahīṅ karegā? Maiṅ ne 'arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Ek to maiṅ nahīṅ chāhtā keh ko'ī maṣrufīyat mujhe Āp kī ḳhidmat se ġhāfil kare dūsre mere pās itnī raqam nahīṅ keh bīwī ko măhr bhī de sakūṅ. Āp ḳhāmosh ho ga'e. Ek din phir Āp ne pūçhā Rabī'ah kyā tu shādī nahīṅ karegā? Maiṅ ne 'arẓ kiyā: Ḥuẓūr ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam mujhe kaun rishtah degā? Mere pās to itnā paisah bhī nahīṅ keh bīwī k de sakūṅ. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

> "Jā fulāṅ qabīlah ke pās jā aur un se kăh keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne tumheṅ ḥukm diyā hai keh mujh se apnī laṛkī kā nikāh kar do."

Unhoṅ ne paiġhāme nikāḥ sun kar Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ko aur mujhe marḥaba kahā aur mujhe apnī laṛkī nikāḥ meṅ de dī. Maiṅ Ḥuẓūr ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke pās āyā aur 'arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Ab ḥaqqe măhr kaḥā se dūṅ? Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Buraydah Aslamī raḍiya Allāhu 'anhu se farmāyā keh Rabī'ah ke liye ek guṭhlī ke barābar sone kā inteẓām karo. Unhoṅ ne sonā jam'a kar ke mujhe diyā aur maiṅ ne lā kar apnī bīwī ke ghar wāloṅ ko de diyā. Maiṅ phir ḥāẓire ḳhidmat huwā aur 'arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Ab walīmah kahāṅ se karūṅ? Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne phir Ḥaẓrat Buraydah raḍiya Allāhu 'anhu se farmāyā: Rabī'ah ke liye ek meṅḍhe kī qīmat kā inteẓām karo. Unhoṅ ne fauran maiṅḍhe kā inteẓām kar diyā. Āp ṣallá Allāhu

‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne mujhe farmāyā keh (Sayyidah) ‘Ā’ishah ke pās jā’o aur un ke pās jitne jau haiṅ woh le ā’o. Maiṅ gayā to unhoṅ ne tamām jau mere ḥawāle kar diye ḥālāṅ-keh kāshāna’e Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ us ke siwā shām ke khāne ke liye kuçh nah thā. Mere susrāl wāloṅ ne kahā keh jo ham tayyār kar dete haiṅ woh maiṅḍhā apne sāthiyoṅ se zabḥ karwā lo. Is ṭarḥ walīmah tayyār ho gayā.(1)

Qur’ān Ḥakīm kī ‘aṭā kardah mu‘āshī ta‘līmāt, jin kī ‘amalī ta‘bīr-o tashrīḥ sīrate Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se muyassar ātī hai aur jis par ‘amal Ḳhulafā’e Rāshidīn ne apne mubārak adwār meṅ ‘amal kar ke millate Islāmīyah ke liye ‘amalī misāl qā’em kī, se yeh amr wāẕeḥ ho jātā hai keh ek misālī falāḥī mu‘āshare aur falāḥī riyāsat kā qiyām Islām kī ‘aṭā kardah ta‘līmāt par ‘amal dar-āmad se hī mumkin hai. Jahāṅ afrāde mu‘āsharah ko har nau‘ kā mu‘āshī taḥaffuẓ ‘aṭā kiyā gayā ho. Tā-keh woh mu‘āshī ta‘aṭṭul se nikal kar taḳhlīq kī rāh par gām-zan ho sakeṅ jis meṅ inferadī aur qaumī irteqā’ kā rāz muẕmar hai.

(3) Munṣifānah ma‘īshat ke liye lāzimī iqdāmāt

i. Jumlah amwāl meṅ ḥājat-mandoṅ kā ḥaqq

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ‘aṭā kardah niẓāme ma‘īshat kā bunyādī taṣawwur jumlah amwāl meṅ ḥājat-mandoṅ aur ẕarūrat-mandoṅ ke ḥaq se

(1) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 58

2. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 188, raqam: 2718

3. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 4: 256

muta‘alliq hai. Islām ne hamāre kanā’e huwe māl meṅ măhrūmul-ma‘īshat afrād kā bā-qā‘edah ḥaq rakh diyā hai. Jis kī ḥaisīyat măḥẕ aḳhlāqī aur tarġhībī nahīṅ, shar‘ī wa wujūbī aur qānūnī hai. Is kī adā’egī măḥẕ naflī nekī nahīṅ, farẕ hai jise pūrā nah karnā ḥarām bal-keh jurm hai. Agar ăhle sarwat az ḳhwud ḥājat-mandoṅ ke ḥuqūq apne māl se adā nah kareṅ to riyāsat kī zimmah-dārī hai keh ba-zarī‘ah qānūn un wājibul-adā ḥuqūq kī adā’egī kā ehtemām kare warnah yeh ḥaq talafī, isteḥṣāl aur ṣarīḥan ẓulm-o ziyādatī mutaṣawwur hogā. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَفِيٓ أَمۡوَٰلِهِمۡ حَقّٞ لِّلسَّآئِلِ وَٱلۡمَحۡرُومِ ۝ [1]

> “Aur un ke amwāl meṅ sā’il aur măḥrūm (sab ḥājat-mandoṅ) kā ḥaq muqarrar thā۝”

Dūsre maqām par isī ḥukm ko in alfāẓ meṅ bayān kiyā gayā hai:

وَٱلَّذِينَ فِيٓ أَمۡوَٰلِهِمۡ حَقّٞ مَّعۡلُومٞ ۝ لِّلسَّآئِلِ وَٱلۡمَحۡرُومِ ۝ [2]

> “Aur woh (īsār kesh) log jin ke amwāl meṅ ḥiṣṣah muqarrar hai۝ Māṅgne wāle aur nah māṅgne wāle mŏḥtāj kā۝”

Yeh bāt qābile tawajjoh hai keh is ẓimn meṅ jis kisī ko bhī apne amwāl ke manāfe‘ meṅ sharīk karne kā ḥukm diyā gayā hai, is ke liye ītā’e ḥaq (ḥaq adā karne) ke alfāẓ wārid huwe haiṅ jin se un ḥaqq-dāroṅ kī qānūnī wa shar‘ī ḥaisīyat ujāgar hotī hai

(1) Al-Dhāriyāt, 51: 19

(2) Al-Ma‘ārij, 70: 24, 25

jis kī rū se woh Islāmī riyāsat se is ḥaq kā muṭālabah kar sakte haiṅ. Irshāde Barī Ta‘ālá hai:

وَءَاتِ ذَا ٱلْقُرْبَىٰ حَقَّهُۥ وَٱلْمِسْكِينَ وَٱبْنَ ٱلسَّبِيلِ.(1)

“Aur qarābat-dāroṅ ko un kā ḥaq adā karo aur mŏhtājoṅ aur musāfiroṅ ko bhī (do).”

Is par mustazād yeh keh lene wāle kā ḥaq itnā hī ẓarūrī aur qābile eḥterām qarār diyā gayā hai jitnā keh dene wāle kā apnā ḥaqq. Is meṅ mālik ko ba-leḥāẓ miqdār (Quantity) tarjīḥ to băḥar-ḥāl- ḥāṣil hai lekin ba-leḥāẓ me‘yār (Quality) dene wāle aur lene wāle donoṅ barābar ke ḥaqq-dār haiṅ. Aur sharīk fīl-manāfi‘ (Beneficiary) kā ḥaq kisī leḥāẓ se bhī mālik ya‘nī qābiẓ-o mutaṣarrif (Owner) ke ḥaq se kam-tar yā ghaṭyā nahīṅ hai. Sūra’e Baqarah meṅ irshād farmāyā:

يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَنفِقُواْ مِن طَيِّبَٰتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّآ أَخْرَجْنَا لَكُم مِّنَ ٱلْأَرْضِ ۖ وَلَا تَيَمَّمُواْ ٱلْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ وَلَسْتُم بِـَٔاخِذِيهِ.(2)

“Ae īmān wālo! Un pākīzah kamā’iyoṅ meṅ se aur us meṅ se jo ham ne tumhāre liye zamīn se nikālā hai (Allāh kī rāh meṅ) ķharch kiyā karo aur us meṅ se gande māl ko (Allāh kī rāh meṅ) ķharch karne kā irādah mat

(1) Banī Isrā’īl, 17: 26

(2) Al-Baqarah, 02: 267

karo keh (agar wohī tumheṅ diyā jā’e to) tum ḳhẉud use hargiz nah lo.”

Ya‘nī dūsroṅ ke liye bhī wohī chīz pesh karo jo tum apne liye pasand karte ho. Isī taṣawwur ko Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne aḥādīs̱e mubārakah meṅ bayān farmāyā:

1. ليس المؤمن الّذي يشبع وجاره جائع إلى جنبه.(1)

“Woh shaḳhṣ kāmil Momin nahīṅ jo ḳhẉud to ser ho aur us kā paṛosī us ke pǎhlū meṅ bhūkā paṛā rahe.”

2. ما أمن بي من يات شبعانًا وجاره جائع إلى جنبه وهو يعلم به.(2)

“Woh ādamī mere ūpar īmān nah lāyā jis ne ḳhẉud to rāt ser ho kar basar kī magar us kā paṛosī us ke pǎhlū meṅ bhūkā soyā aur yeh bāt us ke ‘ilm meṅ thī.”

3. أيما أهل عرصة أصبح فيهم امرؤ جائعًا فقد برء ت منهم ذمة الله ومنها.(3)

(1) 1. Abū Ya‘lá fī Musnad, 5: 92, raqam: 2699
2. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 12: 154, raqam: 12741
3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 10: 03, raqam: 19452

(2) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 1: 259, raqam: 751
2. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 8: 167
3. Mundhirī fī al-Targhīb wa-al-tarhīb, 3: 243, raqam: 3874

(3) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 14, raqam: 2165
2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 33, raqam: 4880

"Jis bastī meṅ kisī shaḳhṣ ne is ḥāl meṅ ṣubḥ kī keh rāt bhar bhūkā rahā us bastī se Allāh kī ḥifāẓat aur nigrānī kā wa'dah ḳhatm ho jātā hai."

ii. Ẓarūrat se zā'id zamīn ba-ḥaqqe sarkār ẓabt

Sayyidinā 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne Ḥaẓrat Bilāl bin Ḥāri<u>th</u> Muzannī se ġhair mazrū'ah zamīn wāpas le lī thī jo unhoṅ ne Ḥuẓūr 'alayhi al-ṣalāṫu wa-al-salām ne 'aṭā farmā'ī thī. Ḥālāṅ-keh woh us par riẓāmand nah the. Is mauq' par Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu kā Ḥaẓrat Bilāl raḍiya Allāhu 'anhu ko yeh irshād mulāḥaẓah ho:

إنّ رسول الله ﷺ لم يقطعک لتحجره عن النّاس. إنّما أقطعک لتعمل فخذ منها ما قدرت على عمارته وردّ الباقي.(1)

"Yaqīn jāno keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne tumheṅ yeh 'ilāqah is liye nahīṅ dbaḳhshā thā keh tum use logoṅ se rok kar baiṭh jā'o Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne yeh 'ilāqah is liye 'aṭā farmāyā thā keh tum use ābād karo. Lehāẕā jis ḥiṣṣe kī ābād-kārī tum kar sakte ho woh tum le lo aur baqīyah wāpas kar do."

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 4: 302, raqam: 20396

4. Abū Ya'lá fī Musnad, 10: 117, raqam: 5746

(1) 1. Abū 'Ubayd, Kitāb al-Amwāl: 368, raqam: 712

2. Yaḥyá ibn Ādam, Kitāb al-Ḳharāj: 294

iii. Māle wirāsat meṅ ġhurabā’ kā shar‘ī ḥaqq

Qur’ān Ḥakīm ne ġhurabā’-o masākīn kā ḥaq har dūsre ḥaq par muqaddam rakhā hai. Ḥattá keh wirās̱at meṅ jis par wuras̱ā’ kā mukammal ṭaur par nijī ḥaq hotā hai Allāh Ta‘ālá ne nādār aur ġharīb logoṅ ko wahāṅ bhī măḥrūm nahīṅ răhne diyā bal-keh irshād farmāyā:

وَإِذَا حَضَرَ ٱلْقِسْمَةَ أُو۟لُوا۟ ٱلْقُرْبَىٰ وَٱلْيَتَـٰمَىٰ وَٱلْمَسَـٰكِينُ فَٱرْزُقُوهُم مِّنْهُ وَقُولُوا۟ لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوفًا ۝(1)

“Aur agar taqsīme (wirās̱at) ke mauqa‘ par (ġhair wāris̱) rishtah-dār aur yatīm aur mŏḥtāj maujūd hoṅ to us meṅ se kuc̥h unheṅ bhī de do aur un se nek bāt kaho۝”

Is āyat se do uṣūl mutaṅbiṭ hote haiṅ:

1. Yeh keh isī māl meṅ se yatāmā wa masākīn (mustaḥiqīn) ko do jo wuras̱ā’ meṅ taqsīm kiyā jā rahā hai. Aisā nah ho keh wuras̱ā’ to behtar māl le jā’eṅ lekin mustaḥiqīn ko ghaṭ̤yā māl de diyā jā’e. Yahāṅ “منه” kā mafhūm aur is ḥiṣṣa’e āyāt kā ifāda’e kalām yahī ẓāhir kar rahā hai.

2. Mazīd bar-āṅ yeh keh wirās̱at meṅ ġhurabā’ mustaḥiqīn ke ḥaq kā shar‘ī wujūb bhī s̱ābit ho rahā hai kyoṅ-keh “فارزقوهم” amr kā ṣaiġhah hai. Ya‘nī ḥukm diyā jā rahā hai keh māle wirās̱at meṅ ġhurabā’ aur masākīn ko sharīk kiyā jā’e.

(1) Al-Nisā’, 04: 08

Yeh nuktah qābile ġhaur hai keh māle wirās̱at bilā shirkat ġhaire wuras̱ā’ kā ḥaq hai lekin us meṅ bhī mustaḥiqīn ko sharīk karne kā ḥukm un ke ḥaq ke shar‘ī wujūb aur ahammīyat par dalālat kar rahā hai. Is amr kī waẓāḥat Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī darje ẕail qaul se hotī hai:

أمر الله عزوجل المؤمنين عند قسمة مواريثهم أن يصلوا أرحامهم ويتاماهم ومساكينهم من الوصية فإن لم تكن وصية وصل لهم من الميراث. (1)

“Allāh Ta‘ālá par īmān wāloṅ ko ḥukm diyā hai keh jab māle wirās̱at taqsīm hone lage to rishtah-dāroṅ ke sāth yatāmá wa masākīn ko bhī waṣīyat meṅ shāmil kareṅ aur agar un ke ḥaq meṅ waṣīyat nah kī ga’ī ho to phir unheṅ wirās̱at meṅ sharīk kiyā jā’e.”

Is se s̱ābit huwā keh mustaḥiq ġhurabā wa masākīn ya‘nī nādāroṅ ko ḥiṣṣah, milkīyate wirās̱at meṅ băhr-ṣūrat diyā jā’egā. Ḳhwāh woh waṣīyat ke ṭaur par ho yā māle wirās̱at men se.

(1) 1. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 05: 49

2. Ṭabarī fī Jāmi‘ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān, 4: 266

3. Shāfi‘ī, Aḥkām al-Qur’ān, 1: 147

فأيّما مؤمن مات وترک مالاً فليرثه عصبته من کانوا فإن ترک دينا أو ضياعاً فليأتني وأنا مولاه.(1)

"Jo Mu'min bhī māl çhoṛ kar maregā us ke wāris us ke 'aṣabah (qarībī rishtah-dār) hoṅge jo ko'ī bhī hoṅge aur agar woh apne zimmah dain (qarẓ) yā bachche (jin ke pās kuçh bhī nah ho) çhoṛ kar marā to woh qarẓ aur yatīm bachche mere zimmah haiṅ aur maiṅ hī un kā wālī hūṅ (ya'nī un kī kafālat karūṅgā aur un par māl ķharch karūṅgā)."

فأيکم ما ترک دينا أو ضيعة فادعوني فأنا وليه.(2)

"Tum meṅ se jo ādamī qarẓ yā çhoṭe bachche çhoṛ kar mar jā'e to mujhe bulā'o, be-shak qarẓ

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-tafsīri al-Qur'ān, bābu al-Nabīyu awlá bi-al-Mu'minīna min anfusihim, 4: 1795, raqam: 4503

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Farā'iḍ, bābu man taraka mālan faliwarathatih, 3: 1237, raqam: 1619

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Farā'iḍ, bābu mā jā'a man taraka mālan faliwarathatih, 4: 413, raqam: 2090

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Farā'iḍ, bābu man taraka mālan faliwarathatih 3: 1238, raqam: 1619

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Farā'iḍ, bābu fī mīrāthi dhawī al-arḥām, 3: 123, raqam: 2900

3. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 8: 291, raqam: 15261

4. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 318, raqam: 8219

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 201, raqam: 11910

aur bachchoṅ ke mu'āmale meṅ us kā maiṅ walī hūṅ."

Ḥaẕrat Ansa raḍiya Allāhu 'anhu farmāte haiṅ:

أتى النبي ﷺ بمال من البحرين، فقال : انثروه في المسجد، وكان أكثر مال أُتى به رسول الله ﷺ، فخرج رسول الله ﷺ إلى الصلاة ولم يلتفت إليه، فلما قضى الصلاة جاء فجلس إليه، فما كان يرى أحداً إلّا أعطاه، ... فما قام رسول الله ﷺ وثم منها درهم.(1)

"Baḥrayn se ḳhirāj aur jizye kā māl bārgāhe Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ pahŏṅchā to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāya: is māl ko masjid (ke ṣăḥn) meṅ phailā do. Ba-qaul rāwī Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke pās jitne bhī amwāl ā'e un meṅ yeh sab se ziyādah thā (Muḥaddis̱īn ne ek lākh dirham kā andāzah lagāyā hai) jab Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam namāz ke liye bāhar tashrīf lā'e to māl kī ṭaraf naẓar uṯhā kar bhī nah dekhā. Jab namāz ho chukī to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam māl ke pās baiṯh ga'e. Pas jo bhī naẓar ātā use ẓarūṛat ke muṭābiq 'aṭā farmā dete..... Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam us waqt tak nah uṯhe jab

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ṣalāṫ, bābu qismaṫi wa-ta'līqi al-qinwi fī al-masjid, 1: 162, raqam: 411

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 356, raqam: 12807

tak sārā māl taqsīm nah ho gayā aur ek dirham bhī bāqī nah bachā.”

iv. Adā’īgiye zakāṫ se ḥukme infāq sāqiṭ nahīṅ hotā

Is ẕimn meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshād girāmī - (إنّ في المال لحقّا سوى الزّكاة)[1] “Be-shak māl meṅ zakāṫ ke ‘ilāwah bhī ḥuqūq haiṅ” – is amr par dalālat kartā hai keh aṟha’ī fī-ṣad zakāṫ adā kar dene se ko’i yeh nah damajh le keh māl kā ḥaq adā ho gayā. Bal-keh zakāṫ ke ‘ilāwah bhī māl meṅ se mutaḥiqīn ke aise ḥuqūq haiṅ jin kā adā karnā farẕ kā darjah rakhtā hai.

Mustaḥiqīn ke ḥuqūq kī adā’egī is qadr aham hai keh Qur’ān Majīd kī naẓar meṅ use naẓar-andāz karne kī ṣūrat meṅ ko’ī bhī ‘amal, ‘amale ṣāleḥ nahīṅ qarāṟ pātā Qurā’n is taṣawwur kī nafī karte huwe baṟī ṣarāḥat ke sāth “nekī ke taṣawwur” ko yūṅ bayān kartā hai. Irshāde Barī Ta‘ālá hai:

لَن تَنَالُواْ ٱلۡبِرَّ حَتَّىٰ تُنفِقُواْ مِمَّا تُحِبُّونَۚ.[2]

“Tum hargiz nekī ko nahīṅ pahŏṅch sakoge jab tak tum (Allāh kī rāh meṅ) apnī măḥbūb chīzoṅ meṅ se ḳharch nah karo.”

Yahāṅ yeh nuktah qābile tawajjoh hai keh Qur’ān Ḥakīm meṅ jis jagah bhī “taqwá” aur “muttaqīn” kī ta‘rīf bayān

(1) 1. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 2: 241
2. Ṭabarī fī Jāmi‘ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān, 15: 71
3. Ṭabarī fī Jāmi‘ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān, 2: 96

(2) Āli ‘Imrān, 03: 91

kī ga'ī hai. Wahāṅ "infāq fi al-māl" kī ṣifat ko kahīṅ bhī naẓar-andāz nahīṅ kiyā gayā. Bal-keh is ṣifat ko is qadr numāyāṅ andāz meṅ pesh kiyā gayā hai keh yeh "'ain taqwá" yā muttaqīn kā juzwe lā-yunfak ma'lūm hotā hai. Qur'ān Majid meṅ sab se pǎhle "Muttaqīn kī iṣṭelāḥ aur un kī ta'rī sūrah Baqarah ke āġhāz meṅ wārid hū'ī hai aur us meṅ un ke liye "ومما رزقناهم ينفقون" kī sharṭ pūrī karnā lāzimī qarār diyā gayā hai. Ya'nī unheṅ Allāh ke diye huwe rizq meṅ se mŏḥtājoṅ aur nādāroṅ kā mu'āshī ta'aṭṭul dūr karne ke liye ḳharch karnā hogā. Dūsre maqām par ījābī andāz se nekī kā mafhūm wāẕeḥ karte huwe irshād farmāyā gayā:

وَلَٰكِنَّ ٱلْبِرَّ مَنْ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْءَاخِرِ وَٱلْمَلَٰٓئِكَةِ وَٱلْكِتَٰبِ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ وَءَاتَى ٱلْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِۦ ذَوِى ٱلْقُرْبَىٰ وَٱلْيَتَٰمَىٰ وَٱلْمَسَٰكِينَ وَٱبْنَ ٱلسَّبِيلِ وَٱلسَّآئِلِينَ وَفِى ٱلرِّقَابِ وَأَقَامَ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَى ٱلزَّكَوٰةَ.[1]

"Bal-keh aṣl nekī to yeh hai keh ko'ī shaḳhṣ Allāh par aur Qiyāmat ke din par aur Firishtoṅ par aur (Allāh kī) Kitāb par aur Paiġhambaroṅ par īmān lā'e, aur Allāh kī maḥabbat meṅ (apnā) māl qarābat-dāroṅ par aur yatīmoṅ par aur mŏḥtājoṅ par aur musāfiroṅ par aur māṅgne wāloṅ par aur (ġhulāmoṅ kī) gardanoṅ (ko āzād karāne) meṅ ḳharch kare, aur namāz qā'em kare aur zakāt de."

Goyā birr, ṣidq aur taqwá tamām taṣawwurāt kā taqāẕā'e awwalīn isī ḥaq kī adā'egī hai. Is ke baġhair insān ṣāliḥīyat ke kisī

(1) Al-Baqarah, 02: 177

maqām ko ḥāṣil nahīṅ kar saktā. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai:

ما أوتيكم من شيء وما أمنعكموه إنّ أنا إلّا خازن أضع حيث أمرت.(1)

"Maiṅ tum ko nah kuçh de saktā hūṅ aur nah kuçh rok saktā hūṅ. Maiṅ ṣirf ḳhazānchī hūṅ jis jagah ṣarf karne kā mujhe ḥukm diyā jātā hai wahāṅ hī ṣarf kartā hūṅ."

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh farmān mubārak dar-aṣl Musalmān ḥukmarānoṅ ke liye ṣarf-o ḳharch ke bāb meṅ ek răh-numā uṣūl farāham kartā hai.

Ḥaẓrat ‘Umar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai:

إنّ رجلاً جاء إلى رسول الله ﷺ فسأله أن يعطيه فقال النبي ﷺ ما عندي شيء ولكن ابتع عليّ فإذا جائني شى قضيته، فقال عمر: يا رسول الله، قد أعطيته فما كلفک الله ما لا تقدر عليه، فكره النّبي ﷺ قول عمر، فقال رجل من الأنصار: يا رسول الله أنفق ولا تخف من ذي العرش إقلالاً. فتبسم

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāji wa-al-imārați wa-al-fay’, 3: 135, raqam: 2949

2. Isḥāq bin Rāhawayh, al-Musnad, 1: 425, raqam: 486

3. Ibn ‘Abd al-Barr, al-Tamhīd, 40: 51

4. Munāwī fī Fayḍ al-qadīr, 5: 430

رسول الله ﷺ وعرف البشر في وجهه لقول الأنصاري ثم قال : بهذا كما أمرت.(1)

“Ek martabah ek ẓarūrat-mand ādamī Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās āyā aur darḳhẉāst kī keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam use kuçh ‘ināyat farmā’eṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā is waqt to mere pās ko’ī chīz nahīṅ al-battah jo kuçh lenā chāhte ho mere nām par ḳharīd lo jab mere pās ko’ī chīz ā jā’egī to maiṅ adā’egī kar duṅgā. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu jo is waqt ḥāẓire ḳhidmat the, ne ‘arẓ kiyā: ya Rasūl Allāh! Āp jis chīz par qudrat nahīṅ rakhte yā jo chīz Āp ke pās nahīṅ, Allāh ne jab Āp ko us kā mukallaf nahīṅ kiyā to Āp ḳhẉāh-maḳhẉāh kyoṅ taklīf farmāte haiṅ? Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke is mashware ko pasand nah farmāyā. Ek Anṣarī ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī is nā-gawārī ko dekhā to ‘arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Āp ḳharch farmāte raheṅ aur ‘arsh wāle Mālik se kisī qism kī kamī kā ḳhauf nah farmā’eṅ. Anṣarī kī yeh bāt sunte hī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā chehrah aur ḳhẉushī se khil uṭhā aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-

(1) 1. Tirmidhī, Shamā’il al-Muḥammadīyah, 1: 294

2. Maqdisī fī al-Aḥādīth al-muḳhtārah, 1: 180, raqam: 88

3. Ibn Abī Dunyā, Makārim al-aḳhlāq, 1: 118, raqam: 390

sallam ne farmāyā mujhe isī chīz kā ḥukm diyā gayā hai.”

(4) Riyāsat ke imtenā‘ī iqdāmāt

Sīrate mubārakah se is bāb meṅ wāẕeḥ răh-numā’ī miltī hai keh Islāmī riyāsat in tamam ẕarā’e‘ aur asbāb kā sadde-bāb kare jo jā-jā’iz, isteḥṣalī aur Islāmī ta‘līmāt ke manāfī ma‘īshat ke faroġh kī rāh ham-war karte hoṅ. In meṅ sare fehrist sūd hai.

Allāh tabārak wa-Ta‘alá ne ăhle iqtedār kī ẕimmah-dārī bayān karte huwe farmāyā:

ٱلَّذِينَ إِن مَّكَّنَّٰهُمۡ فِي ٱلۡأَرۡضِ أَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُاْ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَمَرُواْ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَنَهَوۡاْ عَنِ ٱلۡمُنكَرِۗ وَلِلَّهِ عَٰقِبَةُ ٱلۡأُمُورِ۝[1]

“(Yeh ăhle ḥaq) woh log haiṅ keh agar ham unheṅ zamīn meṅ iqtedār de deṅ (to) woh namāz (kā niẓām) qā’em kareṅ aur zakāṫ kī adā’egī (kā inteẓām) kareṅ aur (pūre mu‘āshare meṅ nekī aur) bhalā’ī kā ḥukm kareṅ aur (logoṅ ko) burā’ī se rok deṅ, aur sab kāmoṅ kā anjām Allāh hī ke iḳhtiyār meṅ hai۝”

Jab-keh is ke bar-‘aks sūd is mis̱ālī niẓām kī kullīyatan nafī kā nām hai. Irshāde Rabbānī hai:

(1) Al-Ḥajj, 22: 41

ٱلَّذِينَ يَأۡكُلُونَ ٱلرِّبَوٰاْ لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ ٱلَّذِي يَتَخَبَّطُهُ ٱلشَّيۡطَٰنُ مِنَ ٱلۡمَسِّۚ.(1)

"Jo log sūd khāte haiṅ woh (Roze Qiyāmat) khaṛe nahīṅ ho sakeṅge magar jaise woh shaḳhṣ khaṛā hotā hai jise Shayṭān (āseb) ne çhū kar bad-ḥawās kar diyā ho."

Ya'nī Qiyāmat ke din sūd-ḳhor us fālij-zadah shaḳhṣ kī ṭarḥ khaṛe ho jā'eṅge jaise kisī ko ko'ī Shayṭān yā jin çhū jā'e aur us ke hosh-o ḥawās jāte raheṅ Qiyāmat ke din jis ko fālij-zadah khaṛā dekho samajh lo keh woh sūd-ḳhor hai aur is ḥarām-ḳhorī ke bā'is āj Qiyāmat ke din us ke ausān ḳhaṭā kar diye ga'e haiṅ. Phir farmāyā:

ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمۡ قَالُوٓاْ إِنَّمَا ٱلۡبَيۡعُ مِثۡلُ ٱلرِّبَوٰاْۗ.(2)

"Yeh is liye keh woh kăhte the keh tijārat (ḳharīd-o faroḳht) bhī to sūd kī mānind hai."

Sūd-ḳhoroṅ ko is liye Shayṭān ke mas-shudah kī ṭarḥ hosh-o ḥawās se 'ārī kar kar khaṛā kiyā jā'egā keh jab unheṅ kahā jātā thā keh sūd çhoṛ do to woh kăhte the bha'ī sūd lenā ek naf'a hī to hai jaise tum kārobār meṅ naf'a kamāte ho. Ham qarẕ ke zarī'e māl kamāte haiṅ. Farmāyā chūṅ-keh unhoṅ ne tijārat ko sūd ke barābar aur sūd ko tijārat ke barābar qarār de diyā thā aur yeh itnā baṛā jurm hai jis ke bā'is Qiyāmat ke din unheṅ Shayṭān-zadah ashḳhāṣ kī ṭarḥ khaṛā kiyā jā'egā.

(1) Al-Baqarah, 02: 275

(2) Al-Baqarah, 02: 275

وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلْبَيْعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰاْۚ.(1)

"Ḥālāṅ-keh Allāh ne tijārat (saudā-garī) ko ḥalāl farmāyā hai aur sūd ko ḥarām kiyā hai."

Sūd ko Allāh Ta'ālá ne ḥarām kar diyā hai. Agar tijarat ke zarī'ah naf'a kamā'o to yeh naf'a ḥalāl hai agar qarẓ de kar sūd ke zarī'ah naf'a kamā'o to yeh ḥarām hai.

Phir farmāyā:

فَمَن جَآءَهُۥ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِۦ فَٱنتَهَىٰ فَلَهُۥ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُۥٓ إِلَى ٱللَّهِۖ.(2)

"Pas jis ke pās us ke Rabb kī jānib se naṣīḥat pahŏṅchī so woh (sūd se) bāz ā gayā to jo pǎhle guzar chukā woh usī kā hai, aur us kā mu'āmalah Allāh ke supurd hai."

Woh log jin tak Qur'ān Ḥakīm nahīṅ pahŏṅchā thā. Woh sūd lete aur dete rahe. Jab Qur'ān Ḥakīm kā ḥukm ā gayā unhoṅ ne sūd ḳhatm kar diyā un ke liye farmāyā keh jiinhoṅ ne sūd çhoṛ diyā un kā piçhlā liyā diyā Allāh ne mu'āf kar diyā. Farmāyā:

وَمَنْ عَادَ فَأُوْلَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلنَّارِۖ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ ۝(3)

(1) Al-Baqarah, 02: 275

(2) Al-Baqarah, 02: 275

(3) Al-Baqarah, 02: 275

"Aur jis ne phir bhī liyā so aise log jahannamī haiṅ, woh us meṅ hameshah raheṅge۝"

Ya'nī jinhoṅ ne naṣīḥate Ilāḥīyah aur farmāne Muṣṭafá ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam sun kar bhī sūd aur sūdī niẓām nah çhoṛā woh hameshah dozaḳh ke 'aẕāb meṅ jalte raheṅge.

i. Sūdī ma'īshat: Hamah-gīr tabāhī

Irshāde Rabbānī hai:

يَمْحَقُ ٱللَّهُ ٱلرِّبَوٰاْ وَيُرْبِي ٱلصَّدَقَٰتِۗ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ۝[1]

"Aur Allāh sūd ko miṭātā hai (ya'nī sūdī māl se barkat ko ḳhatm kartā hai) aur ṣadaqāt ko baṛhātā hai (ya'nī ṣadqah ke ẕarī'e māl kī barkat ko ziyādah kartā hai), aur Allāh kisī bhī nā-sipās nā-farmān ko pasand nahīṅ kartā۝"

Is āya'e mubārakah meṅ is bunyādī ḥaqīqat kī ṭaraf mutawajjeh kiyā gayā hai keh sūd par mabnī ma'īshat mu'āshare meṅ ẓulm, isteḥṣāl aur istibdād ko rāh degī jis se 'ām farde mu'āsharah kī mu'āshī nash-o numā kī rāh ruk jā'egī kyoṅ-keh sūd kā niẓām mu'āshī bŏḥrān ke siwā kuçh nahīṅ, irshāde Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam hai:

الرّبا و إن كثر فإنّ عاقبته تصير إلى قلٍّ.[2]

---

(1) Al-Baqarah, 02: 276

(2) Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 395, raqam: 3754

"Sūd agarcheh kitnā hī ziyādah ho jā'e magar us kā natījah qillat hai."

Jab-keh ṣadaqāt kā mafhūm mu'āshī paidā-wār meṅ 'ām ādamī ko sharīk kar ke 'ām farde mu'āsharah ke liye bhī mu'āshī numū kī rāh kholnā hai yahī waj·h hai keh is kā natījah anjām-kār mu'āshī ķhwush-ḥālī hotā hai:

ما نقصت صدقة من مال.(1)

"Ko'ī ṣadqah kisī māl se kuch ghaṭātā nahīṅ."

Qur'āne Ḥakīm meṅ is taṣawwur ko dūsre maqām par yūṅ bayān kiyā gayā hai:

وَمَآ ءَاتَيْتُم مِّن رِّبًا لِّيَرْبُوَاْ فِيٓ أَمْوَٰلِ ٱلنَّاسِ فَلَا يَرْبُواْ عِندَ ٱللَّهِۖ وَمَآ ءَاتَيْتُم مِّن زَكَوٰةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ ٱللَّهِ فَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُضْعِفُونَ ۝(2)

"Aur jo māl tum sūd par dete ho tā-keh (tumhāra aṡāṡah) logoṅ ke māl meṅ mil kar baṛhtā rahe to woh Allāh ke nazdīk nahīṅ baṛhegā aur jo māl tum zakāṫ (wa ķhairāt) meṅ dete hoṅ (faqaṭ) Allāhkī riẕā chāhte huwe to wohī log (apnā māl 'indallāh) kaṡrat se baṛhāne wāle haiṅ۝"

ii. Sūdī ma'īshat: Allāh se baġhāwat

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilaṫi wa-al-ādāb, bābu istiḥbābi al-'afwi wa-al-tawāḍu', 4: 2001, raqam: 2588

2. Dārimī fī al-Sunan, 1: 486, raqam: 1676

(2) Al-Rūm, 30: 39

Allāh Ta‘ālá ne Msualmānoṅ ko sūd ko tark karne kā ḥukm dete huwe farmāyā:

يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَذَرُوا۟ مَا بَقِىَ مِنَ ٱلرِّبَوٰٓا۟ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ۝[1]

“Ae īmān walo! Allāh se ḍaro aur jo kuçh bhī sūd meṅ se bāqī răh gayā hai çhoṛ do agar tum (ṣidq dil se) īmān rakhte ho۝”

Ăhle īmān ko āwāz dī ga’ī keh mere Ḥabīb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā kalimah paṛhne wālo, Qur’ān aur Islām par īmān lāne wālo, Allāh ko Rabb aur Muṣṭafá ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko apnā Rasūl mān·ne wālo! Sud ke mu‘āmalah meṅ Allāh se ḍaro. Sūd ko ḳhatm karne kā e‘lān ā chukā hai jo sūd tum le chuke the aur de chuke the woh guzar gayā. Agar Allāh se ḍarte ho to sūd kā baqīyah len den band kar do. Phir Allāh Ta‘ālá ne sūd-ḳhoroṅ se a‘lāne jaṅg karte huwe irshād farmāyā:

فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا۟ فَأْذَنُوا۟ بِحَرْبٍ مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ۖ.[2]

“Phir agar tum ne aisā nah kiyā to Allāh aur us ke Rasūl (ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam) kī ṭaraf se e‘lāne jaṅg par ḳhabar-dār ho jā’o.”

(1) Al-Baqarah, 02: 278

(2) Al-Baqarah, 02: 279

Agar Allāh Ta‘ālá kā yeh wāẓeḥ ḥukm sun kar bhī tum ne sūd kā len den aur sūd kā niẓām ḳhatm nah kiyā to sūd-ḳhoro phir tayyār ho jā’o tumhāre ḳhilāf, tumhāre isteḥṣālī niẓām ke ḳhilāf Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ṭaraf se e‘lāne jaṅg ho chukā hai.

Ummate Muslimah ko ab do rāstoṅ meṅ se ek rāste ko qubūl karnā hogā agar Allāh aur us ke Rasūle Mu‘aẓẓam ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke rāste par chalnā chāheṅ to sūdī niẓām ko lāt mārnā hogī aur agar sūd kī rāh par chalnā chaheṅ to Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ḳhilāf (ma‘ādh Allāh) jaṅg ke liye ḳhẉud ko tayyār karnā hogā. Allāh Rabb al-‘izzat ne farmāyā:

وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَٰلِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ۝(1)

“Aur agar tum taubah kar lo to tumhāre liye tumhāre aṣl māl (jā’iz) haiṅ, nah tum ḳhẉud ẓulm karo aur nah tum par ẓulm kiyā jā’e۝”

iii. Sūd kī har nau‘ kī mumāna‘at

Ayyāme jāhilīyat meṅ ‘Arab sūd-ḳhorī kā ‘ām ṭaur par yeh ṭarīqah thā keh ek ḳhāṣ mī‘ād ke liye udhār sūd par diyā jātā thā aur agar us muqarrarah muddat tak qarẓ-dār adā’egī nah kar saktā to mazīd mŏhlat ke sāth sūd kī miqdār bhī baṛhā dī jātī thī aur is ṭarḥ har āne wāle daur meṅ sud kī miqdār aẓ‘āf muẓā‘af do-gunī chau-gunī) ho jātī thi. Qur’ān Ḥakīm ne nah ṣirf sūd kī ‘ām

(1) Al-Baqarah, 02: 279

shakl bal-keh is shakl ko bhī jo sūd kī bad-tarīn ṣūrad hai mumāna‘at farmā’ī jo is bat kī dalīl hai keh sūd chāhe kisī bhī nau‘ kā ho Allāh ke hāṅ qābile girift aur jā-jā’iz hai:

يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُواْ ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗۖ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ لَعَلَّكُمۡ تُفۡلِحُونَ ۝(1)

"Ae īmān wālo! Do gunā aur chau-gunā kar ke sūd mat khāyā karo, aur Allāh se ḍarā karo tā-keh tum falāḥ pā'o۝"

iv. Sīratu al-Rasūl ﷺ aur sūd-ḳhorī par wa‘īd

(1) Sūd-ḳhorī bā‘ise tabāhī wa barbādī

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne aḥādīs̱e mubārakah meṅ jā-bajā sūd-ḳhorī par wa‘īd sunā‘ī hai:

عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النّبي ﷺ قال: اجتنبوا السبع الموبقات قالوا: يا رسول الله وما هن؟ قال: الشرك بالله والسحر وقتل النّفس الّتي حرم الله إلّا بالحق وأكل الرّبوا وأكل مال اليتيم والتّولّي يوم الزحف وقذف المحصنات المؤمنات الغافلات.(2)

"Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-

(1) Āli ‘Imrān, 03: 130

(2) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Waṣāyā, bābu qawli Allāhi Ta‘ālá: Inna al-ladhīna ya'kulūna amwāla al-yatāmá ẓulman, 3: 1017, raqam: 2615

sallam se riwāyat karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sāt halāk kar dene wālī chīzoṅ se bacho. Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne ‘arẕ kiyā: yā Rasūl Allāh! Woh sāt chīzeṅ kaun-sī, haiṅ? Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Allāh Ta‘ālá ke sāth shirk karnā, jādū karnā, aisī jān ko nā-haq mār ḍālnā jis kā mānrān Allāh Ta‘ālá ne ḥarām farmā diyā hai, sūd khānā, yatīm kā māl khānā, jaṅg ke roz pīṭh dikhā kar bhāgnā aur bholī bhālī pāk dāman ‘aurtoṅ par tŏhmat lagānā.”

(2) Sūdī len den par Ḥuẕūr Nabīye Akram ﷺ kā la‘nat bhejnā

عن جابر بن عبد الله رضي الله عنه لعن رسول الله ﷺ أكل الربوا وموكله وكاتبه وشاهديه وقال هم سواء.[1]

“Ḥaẕrat Jābir bin ‘Abd Allāh se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne sūd khāne wāle aur sūd khilāne wāle aur sūdī tăḥrīr yā ḥisāb likhne wāle aur sūdī shahādat dene wāloṅ par la‘nat farmā’ī aur farmāyā keh yeh sab log (gunāh meṅ) barābar haiṅ.”

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Musāqāt, bābu la‘ni ākili al-ribā wa-mu’kilih, 3: 1219, raqam: 1598

2. Abū Ya‘lá fī Musnad, 3: 377, raqam: 1849

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 275, raqam: 10248

<u>(3) Sūd-ḳhor kabhī Jannat meṅ dāḳhil nahīṅ hogā</u>

عــن أبــي هريــرة رضي الله عنه عــن النّبــيّ صلى الله عليه وآله وسلم قــال : أربــع حــق علــى الله أن لا يدخلهم الجنّة ولا يــذيقهم نعيمهــا مــدمن الخمــر وأكــل الربــا وأكــل مال اليتيم بغير حق و العاق لوالديه.[(1)]

"Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: chār shaḳhṣ haise haiṅ keh Allāh Ta'ālá ne apne ūpar lāzim kiyā hai keh un ko Jannat meṅ dāḳhil nah farmā'egā aur nah un ko Jannat kī ne'matoṅ kā <u>z</u>ā'eqah chakhā'egā: 'ādī sharābī, sūd khāne wālā, nā-ḥaq yatīm kā māl khāne wāla, māṅ bāp kī nā-farmānī karne wālā."

In chār 'amaloṅ meṅ jis meṅ ko'ī ek 'amal bhī hogā Allāh Ta'ālá us ko kabhī bhī Jannat meṅ dāḳhil nahīṅ karegā aur nah Jannat kī ne'matoṅ meṅ se use ḥiṣṣah milegā jab tak woh hameshah hameshah ke liye unheṅ choṛ kar tā'ib nah ho jā'e.

<u>(4) Sūd kā kam-tar darjah māṅ ke sāth zinā kī misl hai</u>

Irshāde Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam hai:

(1) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 43, raqam: 2260
2. Mun<u>dh</u>irī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 4, raqam: 2844

عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النّبي ﷺ الربوا ثلاثة ويعودن حوبًا أيسرها أن ينكح الرّجل أمّه.(1)

"Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu bayān karte haiṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sūd ke tihattar gunāh haiṅ un meṅ se adná aisā hai jaise ko'ī shaḳhṣ apnī māṅ sse zinā kare."

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال : قال رسول الله ﷺ : الربا سبعون بابًا أدناها كالّذي يقع على أمّه.(2)

"Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu farmāte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sūd ke sattar darwāzoṅ se (sattar qismeṅ) haiṅ un meṅ se adná aisā hai jaise ko'ī apnī māṅ se zinā kare."

Ḥaẓrat Barā' bin 'Āzib raḍiya Allāhu 'anhu se bhī isī ṭarḥ riwāyat hai. Woh farmāte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sūd ke sattar bāb haiṅ, kam se kam gunāh māṅ ke sāth bad-kārī kī mis̱l hai.

Aur 'Abd Allāh ibn Mas'ūd raḍiya Allāhu 'anhu se bhī yūṅ hī marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi

(1) Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Tijārāt, bābu al-taġhlīẓi fī al-ribā, 2: 764, raqam: 2274

(2) Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 4: 394, raqam: 5520

wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sūd ke tihattar bab haiṅ aur adnā darjah yeh hai jaise ko’ī māṅ se bad-kārī kare.(1)

(5) Sūd kā ek dirham (rūpyah) khānā çhattīs daf‘ah zinā se ziyādah saḳht hai

Irshāde Nabawī hai:

عن عبد الله بن حنظلة رضي الله عنه غسيل الملائكة قال : قال رسول الله ﷺ: درهم ربا أكله الرّجل وهو يعلم أشدّ من ستة وثلاثين زنية.(2)

“Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Ḥanẕlah raḍiya Allāhu ‘anhu (jin ko shahīd hone ke ba‘d firishtoṅ ne ġhusl diyā thā) ne riwāyat kiyā keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sūd kā ek dirham khānā çhattīs martabah zinā se ziyādah shadīd (jurm) hai. Ba-sharṭe-keh khāne wāle ko ma‘lūm nah ho keh yeh dirham sūd kā hai.”

عن عبد الله بن سلام رضي الله عنه عن رسول الله ﷺ قال : الدرهم يصيبه الرّجل من الربا أعظم عند الله من ثلاثة وثلاثين زنية يزنيها في الإسلام.(3)

---

(1) Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 4: 394, raqam: 5519

(2) 1. Dāraquṭnī fī al-Sunan, 3: 16, raqam: 48
2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 225, raqam: 22007
3. Bazzār fī al-Musnad, 8: 309, raqam: 3381

(3) 1. Haythamī fī Majma‘ al-zawa’id, 4: 117
2. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 5, raqam: 2848

"Ḥaẕrat 'Abd Allāh bin Salām raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: ek dirham jis ko ko'ī shaḳhṣ sūd se ḥāṣil kare Allāh Ta'ālá ke nazdīk teṅtīs zāniyoṅ ke ḥālate Islām meṅ zinā karne se bhī ziyādah shadīd jurm hai."

(6) Sūd shirk ke barābar hai

Ḥaẕrat 'Abd Allāh ibn Mas'ūd raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai:

عن عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ قال : إنّ النّبيّ ﷺ قال : الربا بضع وسبعون بابًا والشرک مثل ذالک.(1)

"Ḥaẕrat 'Abd Allāh ibn Mas'ūd raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: sūd ke sattar se zā'id darje haiṅ aur shirk bhī usī kī ṭarḥ hai (gunāh meṅ us ke barābar hai)."

(7) Sūd-ḳhor par 'aẕābe āḳhirat

(1) Bazzār fī al-Musnad, 5: 318, raqam: 1935

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال : قال رسول الله ﷺ: أتيت ليلة أسري بي على قوم بطونهم كالبيوت فيها الحيات ترى من خارج بطونهم فقلت من هؤلاء يا جبرائيل قال : هؤلاء أكلة الرّبا.(1)

"Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: jis rāt mujhe me'rāj hū'ī merā guzar ek aisī qaum par huwā jin ke peṭ aise the jaise ażdahoṅ se bhare huwe ghar aur ażdahe peṭoṅ se bāhar bhī dikhā'ī de rahe the. Maiṅ ne Jibrā'īl se daryāft kiyā: yeh kaun log haiṅ? Jibrā'īl 'alayhi al-salām ne jawāb diyā: sūd-ḳhor haiṅ."

Mā-ḥaṣal

Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā mu'āshī jehat se muṭāla'ah, Islām kī mu'āshī ta'līmāt kī ahammīyat aur dunyā meṅ maujūd dūsre mu'āshī niẓāmoṅ aur afkār ke muqābil Islām ke mu'āshī niẓām kī ahammīyat ko wāẓeḥ kartā hai. Tārīḳh ke muḳhtalif adwār meṅ insānīyat ka'ī mu'āshī niẓāmoṅ se guzrī. Daure jadīd meṅ ishterākīyat aur sarmāyāh-darīyat do aise mu'āshī niẓām haiṅ jin ke falsafah par 'amal hotā rahā lekin yeh donoṅ niẓām ifrāṭ yā tafrīṭ kā shikār haiṅ. Ishterāḳīyat meṅ inferādī milkīyat kī nafī kar ke pūre mu'āshare ko ek an dekhe aur nā-dīdah mu'āshī ġhāṣib ke hāthoṅ meṅ yarġhamāl banā diyā jātā hai. Jis kā natījah yeh hotā hai keh

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Tijārāt, bābu al-taġhlīẓi fī al-ribā, 2: 763, raqam: 2273

2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 1: 26, raqam: 193

mu‘āshare meṅ jārī mu‘āshī sar-garmiyoṅ se har fard itnā mustafīd nahīṅ ho saktā jitnā us kā ḥaq hai. Yahī waj·h hai keh guzishtah ṣadī meṅ is niẓām kī baṛī ḥadd tak nā-kāmī kā mushāhadah chashme ‘ālam kar chukī hai. Dūsrā baṛā niẓām sarmāyah-dārīyat hai jis kā maġhrib meṅ bŏhat charchā hī nahīṅ bal-keh maġhrif dānishwar ise insānīyat kī me‘rāj aur insānī shu‘ūe aur irteqā’ kā āḳhirī nuktah bhī qarār de rahe haiṅ. Lekin yahāṅ inferādī milkīyat kī woh lā-măḥdūd taṣawwur maujūd hai. Jis ke tăḥt amīr aur ṣāḥibe s̱arwat aisī kisī pābandī ke mā-tăḥt nahīṅ ātā keh jis ke tăḥt woh afrāde mu‘āsharah ke liye bhī itne hī mu‘āshī fawā’id ke darwāze kholne kā pāband ho jin se woh ḳhwud mustafīd ho rahā hai.

Lekin in sab ke muqābil Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī sīrate mubārakah se milne wālā niẓāme e‘tedāl-o tawāzun kā ḥāmil hai. Jahāṅ nah to inferādī milkīyat kī nafī kar ke fard ko ijtemā‘ ke sāmne be-bas aur be-iḳhtiyār kar diyā gayā hai aur nah hī inferādī milkīyat ko wo lā-măḥdūdīyat dī ga’ī hai keh jis se mu‘āshare meṅ irtekāz-o iktenāz kā woh lā-măḥdūd silsilah shurū‘ ho jā’e keh daulat chand hāthoṅ meṅ hī murtakiz ho kar răh jā’e bal-keh Islām ne inferādī milkīyat ko taslīm karte huwe us ko taṣawwure amānat se badlā. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne apnī ta‘līmāt se is taṣawwur ko woh ‘ilmī aur fikrī waẓāhat ‘aṭā farmā’ī jis kā ‘amalī namūnah Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī zindagiyoṅ meṅ naẓar ātā hai. Jinhoṅ ne ṣāḥibe s̱arwat hote huwe apne wasā’il aur mu‘āshī ẕaḳhā’ir mu‘āshare kī falāḥ-o behbūd, Dīne Ḥaq ke iblāġh-o isteḥkām aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī jidd-o jăhd ke furoġh-o nufūẕ ke liye waqf kiyā.

Natījatan pūrā mu‘āsharah ek aise mu‘āshī aur mu‘āsharatī ‘adl kā muraqqa‘ ban gayā keh tārīḳh meṅ chashme ‘ālam ne woh naẓārah bhī dekhā keh pūre mu‘āshare meṅ kahīṅ bhī ko’ī mu‘āshī ta‘aṭṭul kā shikār yā măḥrūmī meṅ mubtalā fard maujūd nah thā. Āj jab-keh insānīyyat dīgar dā’erah-hā’e ḥayāt kī ṭarḥ mu‘āshī dā’erah meṅ masā’il kā shikār hai. Āj Sīratu al-Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se hī woh rāh-numā’ī mil saktī hai jise le kar ham is mis̱ālī niẓām kī ṭaraf baṛh sakeṅ jis kā naẓārah daure Risālat Ma‘āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur daure Ḳhilāfate Rāshidah meṅ ho chukā hai.

Ma’āḳhaẕ-o Marāje‘

1. **al-Qur’ān al-Ḥakīm.**

2. **Ālūsī,** Abū al-Faḍl Shihāb al-Din al-Sayyid Maḥmūd (Mutawaffá 1270 Hijrī / 1854 ‘Īsawī). **Rūḥ al-ma‘ānī fī tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm wa-al-sab‘ al-mat͟hāhnī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāt͟h.

3. **Aḥmad ibn Ḥanbal,** Abū ‘Abd Allāh bin Muḥammad (Mutawaffá 164_241 Hijrī / 780_855 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1398 Hijrī / 1978 ‘Īsawī.

4. **Aḥmad bin Ḥanbal,** Abū ‘Abd Allāh bin Muḥammad (Mutawaffá 164_241 Hijrī / 780_855 ‘Īsawī). **Faḍā’il al-ṣaḥābah.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah.

5. **Buḳhārī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ismā‘īl bin Ibrāhīm bin Muġhīrah (Mutawaffá 194_256 Hijrī / 810_870 ‘Īsawī). **Al-Adab al-mufrad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Bashā’ir al-Islāmīyah, 1409 Hijrī / 1989 ‘Īsawī.

6. **Buḳhārī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ismā‘īl bin Ibrāhīm bin Muġhīrah (Mutawaffá 194_256 Hijrī / 810_870 ‘Īsawī). **Al-Tārīḳh al-kabīr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

7. **Buḳhārī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ismā‘īl bin Ibrāhīm bin Muġhīrah (Mutawaffá 194_256 Hijrī / 810_870 ‘Īsawī). **Al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān + Dimashq, Shām: Dār al-Qalam, 1401hijrī / 1981 ‘Īsawī.

8. **Bazzār,** Abū Bakr Aḥmad bin ʻAmr bin ʻAbd al-Ḳhāliq Baṣarī (Mutawaffá 215_292 Hijrī / 830_905 ʻĪsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: 1409 Hijrī.

9. **Balādhurī,** Aḥmad bin Yaḥyá bin Jābir al-Balādhurī (279 Hijrī). **Futūḥ al-buldān.** Bayrūt, Dār al-Kutub al-ʻIlmīyah 1403 Hijrī.

10. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ʻAlī bin ʻAbd Allāh bin Mūsá (Mutawaffá 384_458 Hijrī / 994_1066 ʻĪsawī). **Al-Iʻtiqād.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Āfāq al-Jadīdah, 1401 Hijrī.

11. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ʻAlī bin ʻAbd Allāh bin Mūsá (Mutawaffá 384_458 Hijrī / 994_1066 ʻĪsawī). **Al-Sunan al-kubrá.** Makkah Mukarrmaha, Saʻūdī ʻArab: Maktabah Dār al-Bāz, 1414 Hijrī / 1994 ʻĪsawī.

12. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ʻAlī bin ʻAbd Allāh bin Mūsá (Mutawaffá 384_458 Hijrī / 994_1066 ʻĪsawī). **Shuʻab al-īmān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-ʻIlmīyah, 1410 Hijrī / 1990 ʻĪsawī.

13. **Tirmidhī,** Abū ʻĪsá Muḥammad bin ʻĪsá bin Sawrah bin Mūsá Ḍaḥḥāk Ṣulamī (Mutawaffá 210_279 Hijrī / 825_892 ʻĪsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ġharb al-Islāmī, 1998 ʻĪsawī.

14. **Tirmidhī,** Abū ʻĪsá Muḥammad bin ʻĪsá bin Sawrah bin Mūsá Ḍaḥḥāk Ṣulamī (Mutawaffá 210_279 Hijrī / 825_892 ʻĪsawī). **Al-Shamā'il al-Muḥammadīyah wa-**

al-ḳhaṣā'iṣ al-Muṣṭafawīyah. Bayrūt, Lubnān: Mu'assasaṫ Kutub al-T̲h̲aqāfīyah, 1412 'Īsawī.

15. **Ibn Taymīyah,** Aḥmad bin 'Abd al-Ḥalīm bin 'Abd al-Salām Ḥarrānī (Mutawaffá 661_728 Hijrī / 1263_1328 'Īsawī). **Al-Siyāsīyaṫ al-shar'īyah fī iṣlāḥ al-rā'ī wa-al-ra'īyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah.

16. **Jaṣṣāṣ,** Aḥmad bin 'Alī al-Rāzī Abū Bakr (305_370 Hijrī). **Aḥkām al-Qur'ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā' al-Turāt̲h̲, 1405 Hijrī.

17. **Ibn Jawzī,** Abū al-Faraj 'Abd al-Raḥmān bin 'Alī bin Muḥammad bin 'Alī bin 'Ubayd Allāh (Mutawaffá 510_579 Hijrī / 1116_1201 'Īsawī). **Manāqib Amīr al-Mu'minīn 'Umar ibn al-Ḳhaṭṭāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah.

18. **Ḥākim,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin 'Abd Allāh bin Muḥammad (Mutawaffá 321_405 Hijrī / 933_1014 'Īsawī). **Al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1411 Hijrī / 1990 'Īsawī.

19. **Ḥākim,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin 'Abd Allāh bin Muḥammad (Mutawaffá 321_405 Hijrī / 933_1014 'Īsawī). **Al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn.** Makkah, Sa'ūdī 'Arab: Dār al-Bāz lil-Nashr wa-al-Tawzī'.

20. **Ibn Ḥibbān,** Abū Ḥātim bin Ḥibbān bin Aḥmād bin Ḥibbān (Mutawaffá 270_354 Hijrī / 884_956 'Īsawī). **Al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Mu'assasaṫ al-Risālah, 1414 Hijrī / 1993 'Īsawī.

21. **Ibn Ḥajar ‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Aḥmad Kinānī (Mutawaffá 773_852 Hijrī / 1372_1449 ‘Īsawī). **Fatḥ al-Bārī sharḥ Ṣaḥīḥ Buḳhārī.** Lāhore, Pākistān: Dār Nashr al-Kutub al-Islāmīyah, 1401 Hijrī / 1981 ‘Īsawī.

22. **Ibn Ḥazm,** ‘Alī bin Aḥmad bin Sa‘īd bin Ḥazm Andalusī (Mutawaffá 384_456 Hijrī / 994_1064 ‘Īsawī). **Al-Muḥallá bi-al-āthār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Āfāq al-Jadīdah.

23. **Ḥusām al-Dīn Hindī,** ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Muttaqī (Mutawaffá 975 Hijrī). **Kanz al-‘ummāl fī sunan al-aqwāl wa-al-af‘āl.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasat al-Risālah, 1399 Hijrī / 1979 ‘Īsawī.

24. **Ḥakīm Tirmidhī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin ‘Alī bin Ḥasan bin Bashīr. **Nawādir al-uṣūl fī aḥādīth al-Rasūl.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Jīl, 1992 ‘Īsawī.

25. **Ḥalabī,** Nūr al-Dīn ‘Alī bin Ibrāhīm bin Aḥmad bin ‘Alī bin ‘Umar bin Burhān al-Dīn Ḥalabī Qāhirī Shāfi‘ī (Mutawaffá 975_1044 Hijrī). **Insān al-‘uyūn fī sīrat al-Amīn al-Ma’mūn (al-Sīrat al-Ḥalabīyah.)** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Kutub al-‘Arabīyah, 1427 Hijrī / 2006 ‘Īsawī.

26. **Ibn Ḳhuzaymah,** Abū Bakr Muḥammad bin Isḥāq (Mutawaffá 223_311 Hijrī / 838_924 ‘Īsawī). **Al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Al-Maktab al-Islāmī, 1390 Hijrī / 1970 ‘Īsawī.

27. **Ḳhaṭīb Tabrīzī,** Walī al-Dīn Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin 'Abd Allāh (741 Hijrī). **Mishkāṫ al-maṣābīḥ.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1424 Hijrī / 2003 'Īsawī.

28. **Ibn Ḳhaldūn,** 'Abd al-Raḥmān bin Muḥammad al-Ḥaḍramī (Mutawaffá 736_808 Hijrī). **Muqaddamah Kitāb al-'Ibar Dīwān al-mubtada' wa-al-ḳhabar fī tārīḳh al-'Arab wa-al-Barbar wa-man 'āṣarahum min dhawī al-sha'n al-akbar, (al-ma'rūf: Muqaddamaṫ Ibn Ḳhaldūn).** Dār al-Fikr li-Ṭibā'ah wa-al-Nashr, Bayrūt, Lubnān, 2003 mīlādī.

29. **Dārimī,** Abū Muḥammad 'Abd Allāh bin 'Abd al-Raḥmān (Mutawaffá 181_255 Hijrī / 797_869 'Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Arabī, 1407 Hijrī.

30. **Dāraquṭnī,** Abū al-Ḥasan 'Alī bin 'Umar bin Aḥmad bin Mahdī bin Mas'ūd bin Nu'mān (Mutawaffá 306_385 Hijrī / 918_995 'Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-Ma'rifah, 1386 Hijrī / 1966 'Īsawī.

31. **Abū Dāwūd,** Sulaymān bin Ash'ath Sajistānī (Mutawaffá 202_275 Hijrī / 817_889 'Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1414 Hijrī / 1994 'Īsawī.

32. **Abū Dāwūd,** Sulaymān bin Ash'ath Sajistānī (Mutawaffá 202_275 Hijrī / 817_889 'Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

33. **Ibn Abī al-Dunyā,** 'Abd Allāh bin Muḥammad bin Abū Bakr al-Qurashī (Mutawaffá 208_281 Hijrī). **Makārim al-**

aḳhlāq. Miṣr: Maktabah al-Qur'ān, 1411 Hijrī / 1990 'Īsawī.

34. **Daylamī,** Abū Shujā' Shīrawayh bin Shahradār bin Shīrawayh al-Daylamī al-Hamadānī (Mutawaffá 445_509 Hijrī / 1053_1115 'Īsawī). **Al-Firdaws bi-ma'thūr al-ḳhiṭāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1986 'Īsawī.

35. **Dhahabī,** Shams al-Dīn Muḥammad bin Aḥmad (Mutawaffá 673_748 Hijrī). **Siyar a'lām al-nubalā'.** Bayrūt, Lubnān, Mu'assasat al-Risālah, 1413 Hijrī.

36. **Rāzī,** Muḥammad bin 'Umar bin Ḥasan bin Ḥusayn bin 'Alī Taymī (Mutawaffá 543_606 Hijrī / 1149_1210 'Īsawī). **Al-Tafsīr al-Kabīr.** Tihrān, Īrān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah.

37. **Ibn Rāhawayh,** Abū Ya'qūb Isḥāq bin Ibrāhīm bin Muḳhallad bin Ibrāhīm bin 'Abd Allāh (Mutawaffá 161_237 Hijrī / 778_851 'Īsawī). **Al-Musnad.** Madīnah Munawwarah, Sa'udī 'Arab: Maktabah al-Īmān, 1412 Hijrī / 1991 'Īsawī.

38. **Ibn Sa'd,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad (Mutawaffá 168_230 Hijrī / 784_845 'Īsawī). **Al-Ṭabaqāt al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār Bayrūt li-Ṭibā'ah wa-al-Nashr, 1398 Hijrī / 1978 'Īsawī.

39. **Sa'īd bin Manṣūr,** Abū 'Uthmān al-Ḳhurāsānī (Mutawaffá 227 Hijrī). **Al-Sunan.** Riyāḍ, Sa'ūdī 'Arab: Dār al-'Uṣaymī, 1414 Hijrī.

40. **Ibn Salām,** Abī ‘Adb al-Qāsim bin Salām (Mutawaffá 224 Hijrī). **Kitāb al-Amwāl.** Qāhirah, Miṣr, Dār al-Fikr li-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī‘.

41. **Sulamī,** Abū Muḥammad ‘Izz al-Dīn ‘Abd al-‘Azīz bin ‘Abd al-Salām (Mutawaffá 660 Hijrī). **Qawā‘id al-aḥkām fī maṣāliḥ al-anām.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Rayyān, 1419 Hijrī / 1998 ‘Īsawī.

42. **Suyūṭī,** Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl ‘Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad bin Abī Bakr bin ‘Uthmān (Mutawaffá 849_911 Hijrī / 1445_1505 ‘Īsawī). **Sharḥ Sunan Ibn Mājah.** Karāchī, Pākistān: Qadīmī Kutub Ḳhānah.

43. **Suyūṭī,** Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl ‘Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad bin Abī Bakr bin ‘Uthmān (Mutawaffá 849_911 Hijrī / 1445_1505 ‘Īsawī). **Al-Durr al-manthūr fī al-tafsīr bi-al-ma’thūr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

44. **Suyūṭī,** Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl ‘Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad bin Abī Bakr bin ‘Uthmān (Mutawaffá 849_911 Hijrī / 1445_1505 ‘Īsawī). **Tārīḳh al-ḳhulafā’.** Baġhdād, ‘Irāq: Maktabah al-Sharq al-Jadīd.

45. **Shāṭibī,** Ibrāhīm bin Mūsá al-Laḳhmī al-Shāṭibī (Mutawaffá 90 Hijrī). **Al-I‘tiṣām.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1402 Hijrī / 1982 ‘Īsawī.

46. **Shāfi‘ī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin ‘Abbās bin ‘Uthmān bin Shāfi‘ Qurashī (Mutawaffá 150_204 Hijrī

/ 767_819 ‘Īsawī). **Aḥkām al-Qur’ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1400 Hijrī.

47. **Sharīf Raḍī. Nahj al-balāġhah (Ḳhuṭbāte ‘Alī ibn Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā.** Karāchī, Pākistān: Maḥfūẓ Buk Ejansī, 2000 ‘Īsawī.

48. **Sha‘rānī,** ‘Abd al-Wahhāb bin Aḥmad bin ‘Alī bin Aḥmad bin Muḥammad bin Mūsá (Mutawaffá 898_973 Hijrī / 1493_1565 ‘Īsawī). **Kashf al-ġhummah ‘an jamī‘ al-ummah.** Maydān al-Azhar, Miṣr: Maktabat̤ wa-Maṭba‘at̤ Muḥammad ‘Alī Ṣubayḥ wa-Awlādihi.

49. **Shawkānī,** Muḥammad bin ‘Alī bin Muḥammad (Mutawaffá 1173_1250 Hijrī / 1760_1834 ‘Īsawī). **Nayl al-awṭār sharḥ Muntaqá al-aḳhbār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1402 Hijrī / 1982 ‘Īsawī.

50. **Ibn Abī Shaybah,** Abū Bakr ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin Ibrāhīm bin ‘Uthmān Kūfī (Mutawaffá 159_235 Hijrī / 776_849 ‘Īsawī). **Al-Muṣannaf.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabaṭ al-Rushd, 1409 Hijrī.

51. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (Mutawaffá 260_360 Hijrī / 873_971 ‘Īsawī). **Al-Mu‘jam al-awsaṭ.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabaṭ al-Ma‘ārif, 1405 Hijrī / 1985 ‘Īsawī.

52. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (Mutawaffá 260_360 Hijrī / 873_971 ‘Īsawī). **Al-Mu‘jam al-ṣaġhīr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1403 Hijrī / 1983 ‘Īsawī.

53. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (Mutawaffá 260_360 Hijrī / 873_971 ‘Īsawī). **Al-Mu‘jam al-kabīr.** Mawṣil, ‘Irāq: Maṭba‘aṭ al-Zahrā’ al-Ḥadīṯhah.

54. **Ṭabarī,** Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr bin Yazīd (Mutawaffá 224_310 Hijrī / 839_923 ‘Īsawī). **Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1407 Hijrī.

55. **Ṭabarī,** Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr bin Yazīd (Mutawaffá 224_310 Hijrī / 839_923 ‘Īsawī). **Jāmi‘ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1405 Hijrī.

56. **Ibn ‘Abd al-Barr,** Abū ‘Umar Yūsuf bin ‘Abd Allāh bin Muḥammad (Mutawaffá 368_463 Hijrī / 979_1071 ‘Īsawī). **Al-Istī‘āb fī ma‘rifaṫ al-aṣḥāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Jīl, 1412 Hijrī.

57. **‘Abd bin Ḥumayd,** Abū Muḥammad bin Naṣr al-Kissī (Mutawaffá 249 Hijrī / 863 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Qāhirah, Miṣr: Maktabaṫ al-Sunnah, 1408 Hijrī / 1988 ‘Īsawī.

58. **‘Abd al-Razzāq,** Abū Bakr bin Ḥammām bin Nāfi‘ Ṣan‘ānī (Mutawaffá 126_211 Hijrī / 844_826 ‘Īsawī). **Al-Muṣannaf.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1403 Hijrī.

59. **‘Ajlūnī,** Abū al-Fidā’ Ismā‘īl bin Muḥammad bin ‘Abd al-Hādī bin ‘Abd al-Ġhanī Jarrāḥī (Mutawaffá 1087_1162 Hijrī / 1676_1749 ‘Īsawī). **Kashf al-ḳhafā’ wa-muzīl al-ilbās.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1405 Hijrī.

60. **Ibn ‘Asākir,** Abū Qāsim ‘Alī bin Ḥasan bin Hibaṫ Allāh bin ‘Abd Allāh bin Ḥusayn Dimashqī (Mutawaffá 499_571 Hijrī / 1105_1176 ‘Īsawī). **Tārīḳh Dimashq al-kabīr (al-ma‘rūf bi: Tārīḳh ibn ‘Asākir).** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1421 Hijrī / 2001 ‘Īsawī.

61. **‘Aẓīm Ābādī,** Abū al-Ṭayyib Muḥammad Shams al-Ḥaqq. **‘Awn al-Ma‘būd Sharḥ Sunan Abī Dāwūd.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1415 Hijrī.

62. **Abū ‘Awānah,** Ya‘qūb bin Isḥāq bin Ibrāhīm bin Zayd bin Nūshāpūrī (Mutawaffá 230_316 Hijrī / 845_928 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1998 ‘Īsawī.

63. **Ġhazzālī,** Ḥujjaṫ al-Islām Imām Abī Ḥāmid Muḥammad bin Muḥammad al-Ġhazzālī (Mutawaffá 505 Hijrī). **Al-Mustaṣfá min ‘ilm al-uṣūl.** Qum, Īrān: Manshūrāt al-Sharīf al-Raḍī.

64. **Faryābī,** Abū Bakr Ja‘far bin Muḥammad bin Ḥasan (Mutawaffá 207_301 Hijrī). **Dalā’il al-nubūwah.** Makkah al-Mukarramah, Sa‘ūdī ‘Arab: Dār Ḥirā’, 1406 Hijrī.

65. **Qurṭubī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Aḥmad bin Muḥammad bin Yaḥyá bin Mufarrij Umawī (Mutawaffá 284_380 Hijrī / 897_990 ‘Īsawī). **Al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.

66. **Quḍā‘ī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin alāmah bi Ja‘far (Mutawaffá 454 Hijrī). **Musnad al-Shihāb.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1407 Hijrī.

67. **Ibn Kathīr,** Abū al-Fiḍā' Ismā'īl bin 'Umar (Mutawaffá 701_774 Hijrī / 1301_1373 'Īsawī). **Al-Bidāyah wa-al-nihāyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1419 Hijrī / 1998 'Īsawī.

68. **Ibn Kathīr,** Abū al-Fiḍā' Ismā'īl bin 'Umar (Mutawaffá 701_774 Hijrī / 1301_1373 'Īsawī). **Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah, 1400 Hijrī / 1980 'Īsawī.

69. **Ibn Mājah,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Yazīd Qazwīnī (Mutawaffá 209_273 Hijrī / 824_887 'Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1419 Hijrī / 1998 'Īsawī.

70. **Mālik,** Ibn Anas bin Mālik raḍiya Allāhu 'anhu bin Abī 'Āmir bin 'Amr bin Ḥārith Aṣbaḥī (Mutawaffá 93_179 Hijrī / 712_795 'Īsawī). **Al-Muwattá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1406 Hijrī / 1985 'Īsawī.

71. **Mizzī,** Abū al-Ḥajjāj Yūsuf bin Zakī 'Abd al-Raḥmān bin Yūsuf 'Abd al-Malik bin Yūsuf bin 'Alī (Mutawaffá 654_742 Hijrī / 1256_1341 'Īsawī). **Tahdhīb al-kamāl.** Bayrūt, Lubnān: Mu'assasat al-Risālah, 1400 Hijrī / 1980 'Īsawī.

72. **Muslim,** Ibn al-Ḥajjāj Abū al-Ḥasan al-Qushayrī al-Naysābūrī (Mutawaffá 206_261 Hijrī / 821_875 'Īsawī). **Al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

73. **Maqdisī,** Muḥammad bin 'Abd al-Wāḥid Ḥanbalī (Mutawaffá 643 Hijrī). **Al-Aḥādīth al-muķhtārah.**

Makkah al-Mukarramah, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabi al-Nahḍah al-Ḥadīthah, 1410 Hijrī / 1990 ‘Īsawī.

74. **Munāwī,** ‘Abd al-Ra’ūf bin Tāj al-‘Ārifīn bin ‘Alī bin Zayn al-‘Ābidīn (Mutawaffá 952_1031 Hijrī / 1545_1621 ‘Īsawī). **Fayḍ al-qadīr sharḥ al-Jāmi‘ al-ṣaġhīr.** Miṣr: Maktabah al-Tijārīyah al-Kubrá, 1356 Hijrī.

75. **Mundhirī,** Abū Muḥammad ‘Abd al-‘Aẓīm bin ‘Abd al-Qawī bin ‘Abd Allāh bin Salāmah bin Sa‘d (Mutawaffá 581_656 Hijrī / 1185_1258 ‘Īsawī). **Al-Tarġhīb wa-al-tarhīb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1417 Hijrī.

76. **Nasā’ī,** Aḥmad bin Shu‘ayb, Abū ‘Abd al-Raḥmān (Mutawaffá 215_303 Hijrī / 830_915 ‘Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1416 Hijrī / 1995 ‘Īsawī.

77. **Nasā’ī,** Aḥmad bin Shu‘ayb, Abū ‘Abd al-Raḥmān (Mutawaffá 215_303 Hijrī / 830_915 ‘Īsawī). **Al-Sunan al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1411 Hijrī / 1991‘īsawī.

78. **Abū Nu‘aym,** Aḥmad bin ‘Abd Allāh bin Aḥmad bin Isḥāq bin Mūsá bin Mahrān Aṣbahānī (Mutawaffá 336_430 Hijrī / 948_1038 ‘Īsawī). **Ḥilyat al-awliyā’ wa-ṭabaqāt al-aṣfiyā’.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1400 Hijrī / 1980 ‘Īsawī.

79. **Ibn Hishām,** Abū Muḥammad ‘Abd al-Malik Ḥimyarī (Mutawaffá 213 Hijrī / 828 ‘Īsawī). **Al-Sīrat al-Nabawīyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ḥīl, 1411 Hijrī.

80. **Ibn Hishām,** Abū Muḥammad ‘Abd al-Malik Ḥimyarī (Mutawaffá 213 Hijrī / 828 ‘Īsawī). **Al-Sīrat al-Nabawīyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ibn Kathīr, 1423 Hijrī / 2003 ‘Īsawī.

81. **Ḥaythmaī,** Nūr al-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Abī Bakr bin Sulaymān (Mutawaffá 735_807 Hijrī / 1335_1405 ‘Īsawī). **Majma‘ al-zawa’id.** Qāhirah, Miṣr: Dār al-Rayyān lil-Turāth + Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 Hijrī / 1987 ‘Īsawī.

82. **Yaḥyá bin Ādam,** Yaḥyá bin Ādam al-Qurashī (Mutawaffá 202 Hijrī). **Kitāb al-Ḵharāj.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Ma‘rifah.

83. **Abū Ya‘lá,** Aḥmad bin Muthanná bin Yaḥyá bin ‘Īsá bin Ḥilāl Mawṣilī Tamīmī (Mutawaffá 210_307 Hijrī / 825_919 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Dimashq, Shām: Dār al-Māmūn lil-Turāth, 1404 Hijrī / 1984 ‘Īsawī.

84. **Abū Yūsuf,** Qāḍī Ya‘qūb bin Ibrāhīm al-Anṣārī (Mutawaffá 182 Hijrī). **Kitāb al-Āthār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1355 Hijrī.

85. **Abū Yūsuf,** Qāḍī Ya‘qūb bin Ibrāhīm al-Anṣārī (Mutawaffá 182 Hijrī). **Kitāb al-Ḵharāj.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.